

Nieuwe beeldvorming in veranderde culturele contexten

Beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka

Nieuwe beeldvorming in veranderende culturele contexten

Beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka

Ernestine de Wilde de Ligny

30 juni 2023

Masterscriptie Kunst- en Cultuurwetenschappen

Specialisatie Kunstgeschiedenis

Scriptiebegeleider en eerste lezer:

Prof. Dr. Hanneke Grootenboer

Tweede lezer: Dr. A.R. de Klerck

Radboud Universiteit Nijmegen

Afbeelding Voorblad:

Werwat en haar 'dochter'

Cultuur : Kai Kecil eilanden, Maluku Tenggara

Voor 1914

165 x 28 cm

Leiden, 20-5-2013

Zwart-wit foto:

Foto's gemaakt tijdens bezoek aan vaste tentoonstelling Indonesië Museum Volkenkunde

Voorwoord

Deze masterscriptie ‘Nieuwe beeldvorming in veranderende culturele contexten’ is geschreven voor de masteropleiding Kunstgeschiedenis van de afdeling Kunst- en Cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Ik heb getracht om zichtbaar te maken hoe betekenissen van heilige kunstobjecten (Pusaka) in het internationale museum veranderen door de verschuiving van het westerse paradigma naar meer inheemse museale modellen en theorieën daaromtrent. Mijn gedachte is gebaseerd op een holistische denkwijze waarin ‘complementariteit’ de fundamentele grondgedachte is om tot verzoening van tegenstrijdige standpunten te komen. Dit kan leiden tot meer gemeenschappelijk draagvlak rond repatriëren en tentoonstellen van inheems cultureel erfgoed in Nederlandse en Indonesische musea. Dit vraagt van zowel de Nederlandse als Indonesische zijde een nog meer gedekoloniseerde houding in het internationale samenwerkingsproces rondom dit vraagstuk.

Mijn persoonlijke drijfveren, om een bijdrage te leveren aan een museale relatie tussen Nederland en Indonesië, zijn gevormd door het koloniale verleden van mijn Nederlandse familie, ouders en grootvader die als resident in Atjeh werkzaam was in het regeringsbestuur van het voormalige koloniale Nederlands-Indië. Opbrengsten van koloniale projecten investeerde hij in verbetering van de infrastructuur en ook ter verbetering van de leefomstandigheden van de lokale bevolking. Daarbij toonde hij altijd diep respect voor de tradities en waarden van de inheemse Indonesische bevolking en hij gaf dit aan ons door. Zelf ben ik werkzaam geweest als architect en adviseur Ruimtelijke kwaliteit voor lokale overheden. Ik draag een warm hart toe aan het behoud van historisch gedeeld erfgoed waarin de relatie met de genius loci en de bezoekers centraal staan. De wisselwerking tussen het object en zijn context in plaats, tijd, ruimte en handeling heeft mij hierin steeds opnieuw geboeid.

Ik wil mijn scriptiebegeleider Professor Dr. Hanneke Grootenboer van de Radboud Universiteit bedanken voor de kritische begeleiding en feedback die ik van haar ontving om mijn doelstellingen en vraagstellingen scherper af te stemmen op mijn onderzoek. Ook wil ik mijn collega’s van Museum Bronbeek te Arnhem bedanken voor de wetenschappelijke ondersteuning die zij gaven tijdens het vooronderzoek naar Indonesisch kunstclaims in de jaren ’70. Het was een belangrijke impuls voor de voortzetting in dit master-onderzoek. Tenslotte wil ik mijn vrienden en familie bedanken omdat ze er voor mij zijn geweest tijdens het onderzoeksproces.

Ernestine de Wilde de Ligny, Delft 30 juni 2023.

Leeswijzer

Deze scriptie is samengesteld uit vier onderdelen, de hoofdtekst en de drie bijlagen.

De lezer zal merken dat het Maleise woord Pusaka in deze scriptie veelvuldig wordt gebruikt en op veel verschillende manieren. Bij vrijwel alle 'definities' van het woord komt de betekenis erf(-elijk) en heilig voor. Dit echter zowel in materiele zin, zoals object (erfstuk) maar ook in de (bredere) immateriële zin van (heilige) waardevolle ervaring. Heilig in de zin van niet zomaar iets maar iets dat blijvende bescherming behoeft. Die bescherming kan op een persoonlijke manier worden gerealiseerd, erfelijk overdragen aan een persoon of minder persoonlijk, 'publiekelijk', bv aan een gemeenschap of aan een museum. Als het om dit laatste gaat ontstaat er vaak een discussie over welk museum en hoe dit museum aan Pusaka is gekomen en of dit niet beter 'gerepatrieerd' moet worden. Om tot adviezen voor uitwisseling te komen is in deze thesis echter niet het eigendomsrecht bepalend maar de betekenis van 'de materiële en immateriële waarde van Pusaka' in verhouding tot het belang van de 'culturele context'. Met 'culturele context' wordt bedoeld: de denkbeelden, idealen en sociale waarden, de betekenissen en rituelen die de symboliek van Pusaka vertegenwoordigt in de inheemse samenleving.

(A) Hoofdtekst: *'Nieuwe beeldvorming in veranderde culturele contexten, beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka'.*

De hoofdtekst van deze thesis bevat het onderzoek naar de herwaardering van Pusaka in veranderende culturele contexten zodat dit kan leiden tot adviezen voor de Nederlands-Indonesische museale samenwerking. De indeling van de hoofdstukken loopt parallel aan de thema's van de vier deelvragen: Pusaka, het Museumbeleid, het Museummodel en de Tentoonstellingspraktijk. Het onderzoek resulteerde in adviezen vanuit drie verschillende standpunten: de Bezoeker, het Museum en het Object.

(B) Bijlage I: Afbeeldingen

(C) Bijlage II: *'de historische betekenis en waarde van Indonesische Pusaka in de Nederlands-Indische koloniale en postkoloniale geschiedenis'.*

In dit vooronderzoek is onderzocht wat de geschiedenis is van de claims sinds de Rondetafelconferentie in 1949. Binnen deze deelvraag is getracht om toelichting te geven op Pusaka vanuit de Nederlands-Indische koloniale geschiedenis.

(D) Bijlage III: *'Een onderzoek naar de postkoloniale museale samenwerking in de jaren zeventig tussen Nederland en Indonesië'.*

In deze bijlage zijn verschillen en overeenkomsten onderzocht in de postkoloniale Nederlands-Indonesische samenwerking van musea.

Inhoud	
Voorwoord	2
Leeswijzer	3
Inleiding.....	5
Aanleiding	5
Probleemstelling en visie.....	6
Doelstelling.....	6
Motivatie	7
Vraagstelling.....	8
Hoofdstuk 1 – Pusaka in verschillende contexten.....	12
1.1 het begrip Pusaka	12
1.2 Werwat.....	13
1.3 Meervoudige betekenissen van Pusaka	15
1.4 Materieel en immaterieel erfgoed in pusaka.....	18
1.5 Pusaka als sociale constructie.....	21
Hoofdstuk 2 – Het internationale museumbeleid.....	29
2.1 De diagonaal van het verzoeningsbeleid	29
2.2 Het begrip Pusaka in het Nederlands-Indonesische museumbeleid.....	31
2.3 Immaterieel cultureel erfgoed in het teruggave discours	34
2.4 Eigendom en ‘vehicle for relations’	36
Hoofdstuk 3 – Het Inheemse Museummodel	42
3.1 Struikelblokken van de Eurocentrisch hegemonie	42
3.2 Invoering van moderne technologieën en gedeelde voorgedij.....	50
3.3 Het Indonesisch museum	52
Hoofdstuk 4 – Pusaka en de tentoonstellingspraktijk.....	57
4.1 Het zintuiglijk model.....	58
4.2 Inheemse curatiemethoden voor de inbedding van Pusaka.....	61
4.3 Bijzonder Indonesisch Curatorschap.....	65
4.4 Representatie van het inheemse visuele symbolensysteem	67
Conclusie	74
Het museum.....	75
Het object.....	76
De bezoeker.....	78

Inleiding

Aanleiding

Binnen deze thesis is de uitwisseling van Pusaka onderwerp van de vraagstelling binnen het teruggavediscours van kunst uit het voormalig Nederlands-Indië. Pusaka is een etnologisch kunstobject dat beschouwd kan worden als de materiële en immateriële personificatie van het centrale gezag van een lokale gemeenschap. De materiële vorm van Pusaka heeft een eigen biografie, waaraan door de geschiedenis heen verschillende betekenissen zijn toegedicht. De immateriële aanwezigheid van Pusaka is de geestelijke aanwezigheid van de voorouders die het welzijn van de lokale bevolking bewaakt en een personificatie is van het lokale bestuur: het sultanaat, dorpsoudste of voorouders. Pusaka is onvoorwaardelijk natuurlijk verbonden met de voorouders, zoals een moeder met een kind. Dit begrip wordt met passende rituelen door de lokale bevolking in stand gehouden en van generatie op generatie doorgegeven.

Het discours over het teruggave-beleid van kunst uit het voormalig Nederlands-Indië, waarin politici, wetenschappers en museologen uit beide landen betrokken zijn, is tot op heden een actueel thema. Hoewel er langs verschillende diplomatieke wegen van Nederlandse en Indonesische zijde naar een strategie voor teruggave van objecten is gezocht, lijkt het alsof er in diverse onderhandelingen nooit tot een gelijkwaardige overeenstemming van beide perspectieven is gekomen. In de gezamenlijke aanbevelingen, die door beiden delegaties al in november 1975 (bijna vijftig geleden!) zijn geformuleerd, werd de nadruk gelegd op de gewenste wederzijdse samenwerking en wederzijdse uitwisseling van objecten. Nederland wilde ook graag objecten, die niet staatseigendom zijn, van Indonesië ontvangen voor studie, onderzoek en tentoonstelling. Beide delegaties bevestigden destijds de afspraken dat de transfer in verschillende stadia zal geschieden waarbij de culturele samenwerking in het veld van musea en archieven in gedachten werd gehouden. De stappen die gezet moeten worden om de samenwerking te effectueren, moesten gericht zijn op de effectuering van de desbetreffende resoluties van de Unesco en de aanbevelingen van implantaties van de programma's voor 1977 en 1978 (Bijlage III: Museale samenwerking, p 40). De Nederlandse politiek had hierbij ook een economisch belang terwijl de Indonesische politiek het als een bevestiging van haar onafhankelijke identiteit beschouwde. Beide regeringsperspectieven gingen voorbij aan de kunsthistorische waarde van Indonesisch erfgoed en met name de materiële en immateriële waarde van Pusaka. Binnen de Indonesische wetenschappelijke wereld werd de Eurocentrische polariserende kijk van de westerse wetenschap op Indonesisch erfgoed veroordeeld. Er was moeite om tot kennis, waardering en begrip van de Indonesische cultuur te komen passend bij een postkoloniale samenwerking (Bijlage II: Museale Samenwerking: p 31). Populaire en academische

discussies over inheems erfgoed in musea gebeurde in polariserende taal waarin het 'Westen' zich onderscheidt van de 'rest', het privé van het gemeenschappelijke, het koloniale van de inheemse bevolking (Geismar, 2014)¹. Indonesische wetenschappers waren bovendien in het westen opgeleid zodat de westerse wetenschappelijke kennis domineerde in gemeenschappelijke oplossingen. Het westerse museaal paradigma bepaalde de betekenis, waarde en conservering van etnografische objecten en ging voorbij aan lokale waarden van Pusaka en theorieën over inheems erfgoed.

Probleemstelling en visie

Tot nu toe blijft de discussie in Nederland steken in een politieke, juridische en economische probleemstelling en immateriële waarden van etnografische objecten, zoals Pusaka, blijven onbesproken. Pusaka vertegenwoordigt zowel materieel als immaterieel erfgoed en dit kan tot andere stellingen in het teruggave discours leiden. De discussie over repatriëring van materieel etnologisch erfgoed verschuift dan naar het recht op immaterieel erfgoed. Kennis van de herkomst van Pusaka is noodzakelijk. Kennis van de herkomst in plaats, tijd en eigenaarschap is noodzakelijk voor de biografie van Pusaka. Behalve de herkomst van de materiële verschijningsvorm van Pusaka is ook herkomstonderzoek van het immateriële erfgoed nodig. Hiervoor is een doorleefd begrip noodzakelijk van de culturele context: de denkbeelden, idealen en sociale waarden, betekenissen en rituelen die de symboliek van Pusaka vertegenwoordigt. Er is nog weinig kennis en ervaring met het inheemse museale paradigma om tot een meervoudige betekenisstructuur voor museale inbedding van Pusaka te komen. Ook is het nodig om inzicht te krijgen in de criteria die relevant zijn voor de repatriëring van Indonesisch materieel erfgoed. Hierbij is inleving in de denkwijze van andere culturen noodzakelijk die kan leiden tot 'dialogisch denken' waarin de relatie tussen beide landen een andere dimensie krijgt en waardoor de nadruk komt te liggen op samenwerking en uitwisseling in plaats van repatriëring of teruggave.

Doelstelling

Mijn doelstelling in dit onderzoek is bij te dragen aan criteria die geldend zijn voor het behoud van de museale waarde van Pusaka in veranderende contexten die kunnen leiden tot adviezen in de Nederlandse-Indonesische samenwerking al dan niet tot teruggave aan lokale musea. Niet het eigendomsrecht is hierin bepalend maar 'de materiële en immateriële betekenis van Pusaka' in verhouding tot 'het belang van de 'culturele context' voor de inheemse samenleving. Hierbij is de gelaagdheid van de 'culturele context', waarin Pusaka tot uitdrukking komt, betrokken op micro-, meso- en macro-niveau. Het begrip 'museum' en de waarde van 'Pusaka' moet vanuit verschillende

¹ Geismar, H. (2013). *Treasured Possessions Indigenous Interventions into Cultural and Intellectual Property*. Duke University Press.

invalshoeken, the view of the visitor and the beholder' en 'the voice of the object', gedefinieerd worden om tot criteria voor een museaal transcultureel² kader te komen. Reflecties op metaniveau en een 'microperspectief van stemmen' moeten zichtbaar maken hoe betekenissen van objecten, ideeën en identiteiten verschuiven als ze terecht komen in een andere context. Materiële manifestaties van de lokale cultuur in het museum kunnen dan een bijdrage leveren aan de identiteit en de geschiedenis van brongemeenschappen. Voorwaarden om dit te bereiken zijn het behoud van een gemeenschappelijke relatie tussen Nederlandse en Indonesische musea, uitwisseling van museale kennis op basis van reciprociteit en sociale rechtvaardigheid, transparantie in de werkwijze en een gedeelde voogdij op grond van rechten en verantwoordelijkheden voor gemeenschappelijke erfgoed en het behoud ervan. Hiervoor is in de organisatie van het museum zowel een top-down als een bottom-up werkwijze noodzakelijk zodat alle participanten in het tentoonstellingsproces worden betrokken. Feitelijk moeten alle registers open worden getrokken om tot een verzoeningsmodel te komen.

Motivatie

Met het UNESCO-verdrag 1970, dat in werking trad op 24 april 1972, wordt ingezet op preventieve maatregelen om cultuurobjecten te beschermen, op internationale samenwerking en op de terugvordering van cultuurobjecten die op illegale wijze het land van oorsprong hebben verlaten (Ministerie-OnderwijsCultuurWetenschap, 2022)³. Het inheemse eigendomsrecht is congruent met het recht op zelfbeschikking. Gerepatrieerde objecten kunnen in verbinding met hun oorsprong weer duurzaam verbonden met de lokale culturele contexten. Het object kan hierdoor in het museum zijn oorspronkelijk betekenis en waarde terugkrijgen voor lokale gemeenschappen. De museologie voor gerepatrieerde artefacten is congruent met de museumethiek die in essentie gericht is op sociale rechtvaardigheid en mensenrechten en afgestemd op de nieuwe ontwikkeling om musea socialer, inclusief en verantwoord te maken (Kreps, 2008)⁴. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tussen de idealen en waarden van een samenleving en van de museumpraktijk (Marstin2011:6)⁵.

² De betekenis van transcultureel is in dit onderzoek een term waarmee tal van disciplines worden aangeduid, die in hun vakgebied proberen uit te gaan van een werkwijze die is gebaseerd op kennis, inzicht en appreciatie van andere culturen. Meulenberg, M. (2003). Lexicon van de multiculturele samenleving. In. <https://www.ensie.nl/martin-meulenberg>

³ Ministerie-OnderwijsCultuurWetenschap. (2022). *UNESCO-verdrag 1970*. Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed Nationaal Archief. <https://www.inspectie-oe.nl/toezichtvelden/cultuurobjecten/wet--en-regelgeving/unesco-verdrag-1970>

⁴ Kreps, C. F. (2008). *Appropriate museology in theory and practice*. In (Vol. 23, No. 1, March 2008, 23-41): *Museum Management and Curatorship*.

⁵ Ibid.

Vraagstelling

Welke criteria zijn nu geldend voor de museale herwaardering van Pusaka in veranderende culturele contexten zodat dit kan leiden tot adviezen in de internationale samenwerking al dan niet tot teruggave?

Getracht is om aansluiting te vinden op een holistische transculturele visie, een passende museologie en een nieuwe museumethiek met gemeenschappelijke waarden. Hierbij is het wereldbeeld van de lokale bevolking nader bestudeerd. Ook wordt de convergentie tussen immateriële en materiele vormen van Pusaka belicht. Aandacht wordt gegeven aan de positieve en negatieve effecten op Pusaka bij hybridisering van culturen.

Deelvragen zijn:

- **Welke museale betekenissen en waarden vertegenwoordigt de symboliek van Pusaka in het inheemse paradigma.**

Binnen deze vraagstelling wordt de meervoudige betekenis van Pusaka in samenhang met westerse en inheemse museale paradigma's belicht. Zichtbaar wordt gemaakt hoe Pusaka interageert met wetenschappelijke kennis en holistische beleving.

Belangrijke studies:

Religiefilosoof Theo Witvliet (Witvliet, 2016)⁶ beschrijft de 'ik-jij' relatie in de religiefilosofie van Martin Buber (1878) Hij beschrijft de mythe in het beeldverhaal, de imaginatie van het gebeuren in de omringende wereld, met name van natuurfenomenen die daarbij gepersonifieerd worden in bovennatuurlijke wezens.

Antropoloog Christina Kreps: *'The Real and the Ideal: Towards Culturally Appropriate and Collaborative Heritage Practice in Kalimantan'* (Kreps, 2017)⁷ gaat in op de materiële en immateriële betekenis van de inheemse symboliek van Pusaka. Ze beschrijft hoe Pusaka, als sociale constructie, doorwerkt in de culturele context van het alledaagse leven. Ze legt een link tussen de sensorische waarden van Pusaka en het sociaal gebruik, milieu en context.

Religie-antropoloog John Bowen: *'On the Political Construction of Tradition: Gotong Royong in Indonesia'* (Bowen, 1986)⁸ schetst hoe de semantische rol van 'Gotong Royong' als sociale constructie bemiddelt in veranderende politieke ideologieën en relaties tussen staat en dorp. De sociale constructie van Gotong Royong is binnen deze thesis in verband gebracht met de rol van Pusaka.

⁶ Witvliet, T. (2016). *Hoe de mysticus Martin Buber zich bekeerde tot het dialogisch denken* Olterterperkring, <http://www.theowitvliet.nl/publicaties.html>

⁷ Kreps, C. (2017) *The Real and the Ideal: Towards Culturally Appropriate and Collaborative Heritage Practice in Kalimantan*. In Springer Singapore 2017: p 211-234.

⁸ Bowen, J. R. (1986). *On the Political Construction of Tradition: Gotong Royong in Indonesia*. The Journal of Asian Studies, 45(3), 545-561. <https://doi.org/10.2307/2056530>

- **Welke veranderingen vinden plaats in het internationale museumbeleid?**

Dit betreft de complexiteit van Pusaka in het teruggavebeleid en het perspectief van erkenning en reciprociteit in het museumbeleid. De verandering van het museumbeleid, sinds de onafhankelijkheid van Indonesië, en nieuwe posities voor transculturele uitwisseling. De invloed van UNESCO-agentschappen op inheemse begrippen zoals inheems eigendom waarin de nadruk gelegd wordt op de convergentie tussen de materiële en immateriële betekenis van Pusaka.

Status quaestionis van deze deelvraag:

Stageonderzoek bij Museum Bronbeek Bijlage I: *'Voorstudie'* (2022). Het is het resultaat van archiefonderzoek in de Indonesische teruggave-claims in de jaren zeventig. Onderzocht is hoe politiek en wetenschap het teruggaveproces van etnologische objecten, na de onafhankelijkheid van Indonesië, beïnvloeden. Ook is onderzocht welke museale waarde objecten hadden sinds de Nederlandse koloniale overheersing in Indonesië en welke objecten voor teruggave verlangd werden.

Belangrijke overige studies:

Antropoloog Heidi Geismar: *'Treasured Possessions Indigenous Interventions into Cultural and Intellectual Property'* beschrijft hoe intellectueel en cultureel eigendom een kader bieden voor uitwisseling en gerechtigdheid.

Antropoloog Christina Kreps: *'Inheemse curatie als immaterieel cultureel erfgoed: gedachten over de relevantie van de UNESCO-conventie van 2003 Fellowship-programma'* (Kreps, 2005)⁹.

- **Hoe verandert de rol van het inheemse museummodel?**

Ingegaan wordt op verschillende inheemse museummodellen en de dekolonisering van het inheemse museummodel. De aanpassing van het lokale museummodel aan het begrip Pusaka. De invloed van de overheid op de rol van het lokale museum. De veranderende organisatie van het lokale inheemse museum en de invloed van moderne technologieën.

De status quaestionis van deze deelvraag is:

Bijlage II: *'De museale samenwerking tussen Nederland en Indonesië sinds het Cultureel Akkoord van de jaren zeventig'* (stageonderzoek Museum Bronbeek, 2022). Onderzocht is de materiële waarde van Pusaka, het behoud ervan en ook het 'recht op eigendom' in de discussies voor de 'Joint Recommendations'.

Belangrijke overige studies:

Antropoloog Christina Kreps: *'Appropriate museology in theory and practice'* (Kreps, 2008)¹⁰

⁹ Kreps, C. *Inheemse curatie als immaterieel cultureel erfgoed: gedachten over de relevantie van de UNESCO-conventie van 2003 Fellowship-programma* Smithsonian Centrum. Washington 2005.

¹⁰ Kreps, C. F. *Appropriate museology in theory and practice*. In *Museum Management and Curatorship* Vol. 23, No. 1. 2008: p 23-42

bestudeert de rol van het inheemse museum aan de hand van case-studies in Indonesische lokale musea. Haar studie biedt inzicht in de overdracht en interculturele toepassing van standaard professionele museummodellen en -methoden.

In *'Appropriate museology and the "new museum ethics'* (Kreps, 2015)¹¹ vraagt ze aandacht voor een nieuwe museologie van etnologische objecten die in overeenstemming is met de museumethiek en gericht is op sociale rechtvaardigheid, mensenrechten en de ontwikkeling om musea socialer, inclusiever en verantwoord te maken.

A. Arainikasih: *'Decolonising the Aceh museum: Objects, histories and their narratives'* (Arainikasih, 2018)¹² betreft een case-study over dekolonisatie van Indonesische musea door gebruik van lokale verhalen. Koloniale erfenissen worden ter discussie gesteld en postkoloniale nationalistische geschiedschrijving wordt gedeconstrueerd.

D. Prianti en I. Suyadnya: *'Decolonising Museum Practice in a Postcolonial Nation: Museum's Visual Order as the Work of Representation in Constructing Colonial Memory'* (Prianti en Suyadnya, 2022)¹³ over de werking van de visuele ordening in het museum bij het deconstrueren van het koloniale geheugen.

- **Welke invloed heeft dit op de internationale tentoonstellingspraktijk?**

Belicht wordt de verandering van begrippen in de inheemse tentoonstellingspraktijk zoals de uniciteit en authenticiteit van Pusaka. De rituele waarde en spirituele betekenis van bepaalde inheemse culturele objecten. De verandering van classificerende curatorisch werk in een sociale praktijk. De gelaagde contextuele representatie van Pusaka door introductie van een inheems zintuigelijk symbolensysteem in de holistische tentoonstellingspraktijk.

Belangrijke studies:

Het verzamelwerk: *'Sensible objects : colonialism, museums, and material culture'* gelezen (Edward e.a., 2006)¹⁴ van Edwards, Losche en Feldman, beschrijft een bredere holistische kijk op de zintuigen en de rol van materiële cultuur in menselijke relaties. Het vergroot het begrip van de fenomenologische ervaring van de materiële cultuur.

Diana Losche onderzoekt in haar artikel *'The Fate of the Senses in Ethnographic Modernity'* (Losche,

¹¹ Kreps, C. F. *Appropriate museology and the "new museum ethics"*. In. *Nordisk Museologi* 2015: p 4–16.

¹² Arainikasih, A. A. *Decolonising the Aceh museum: Objects, histories and their narratives*. *Bmgn - Low Countries Historical Review*. Royal Netherlands Historical Society | *knhg*, 133(2), 2018: p 105-120.

¹³ Prianti, D. D., & Suyadnya, I. W. *Decolonising Museum Practice in a Postcolonial Nation: Museum's Visual Order as the Work of Representation in Constructing Colonial Memory*. *Open Cultural Studies*, 2022: p 228-242.

¹⁴ Edwards, E., Gosden, C., & Phillips, R. B. *Sensible objects: colonialism, museums, and material culture* (English ed.). Berg. <http://catdir.loc.gov/catdir/toc/ecip068/2006004166.html>, 2006.

2006)¹⁵ betekenissen die verband houden met verschillende sensorische vermogens en sensaties in verschillende culturen.

Feldman bestudeert in zijn artikel '*Contact Points: Museums and the Lost Body Problem*' (Feldman, 2006)¹⁶ de zintuigen binnen het museumdiscours en wijze waarop museumobjecten leiden tot bepaalde zintuiglijke regimes.

Etnoloog Roy Ellen: '*Microcosm, Macrocosm and the Nuaulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*' (Ellen, 1986)¹⁷. Hij beschrijft de samenhang tussen microkosmos en macrokosmos en bespreekt de congruentie tussen de symbolische dimensies van het bewegende lichaam, het huis en de nederzetting.

In '*Nuaulu Religious Practices: The frequency and reproduction of rituals in a Moluccan society*' (Ellen, 2012)¹⁸ beschouwt hij het lichaam als model om de wereld om ons heen te begrijpen. Het lichaam is een basis voor onze projectie van symmetrie in andere dingen en voor kwantificering en geometrie. Het idee van contrast is ingebed in de ervaring van de dualiteit van het lichaam

In '*De geometrische kenmerken van het Nuaulu-schildontwerp*' (Ellen, 2019)¹⁹ legt hij een direct verband tussen de fysieke dimensies van het menselijke lichaam en de patronen die aangebracht worden op schilden.

¹⁵ Losche, D. *The Fate of the Senses in Ethnographic Modernity: The Margaret Mead Hall of Pacific Peoples at the American Museum of Natural History* In *Sensible objects: colonialism, museums, and material culture* (English ed.). Berg., 2006: p 231-232

¹⁶ Feldman, J. *Contact Points: Museums and the Lost Body Problem*. In *Sensible objects : colonialism, museums, and material culture* Berg 2006: p 245-268.

¹⁷ Ellen, R. *Microcosm, Macrocosm and the Nuaulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. Leiden 1986

¹⁸ Ellen, R. *Nuaulu Religious Practices: The frequency and reproduction of rituals in a Moluccan society*. In (Vol. 283). Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Leiden 2012.

¹⁹ Ellen, R. *De geometrische kenmerken van het Nuaulu-schildontwerp*. In *Journal of Material Culture* Vol.14-2 Sagepublishers. s.l. 2019: p 125-250

Hoofdstuk 1 – Pusaka in verschillende contexten

1.1 het begrip Pusaka

Het begrip Pusaka kan op verschillende manieren gedefinieerd worden. Volgens de Indonesische kunsthistoricus Haryati Soebadio zijn er drie verwante betekenissen van het woord Pusaka: (a) iets dat geërfd is van een overleden persoon, (b) iets dat iemand individueel erft voorouders (analoog aan erfstuk als tastbaar bezit), (c) een erfenis van speciale waarde voor een gemeenschap met gemeenschappelijke afstamming (stammen, families) die niet kan worden weggegooid (analoog aan erfgoed in de zin van iets bezitten als een resultaat van iemands natuurlijke situatie of geboorte) (Soebadio, 1998)²⁰. In aanvulling op bovengenoemde definitie van Soebadio, zou 'iets' en 'erfenis' in een bredere context geplaatst moeten worden, namelijk materieel erfgoed en immaterieel erfgoed.

Christina Kreps, antropoloog en hoogleraar erfgoed en museologie, definieert Pusaka vanuit een - inclusieve, holistische benadering waarin Pusaka zowel het kunstobject als de rituelen betreft die geïntegreerd zijn in grotere sociale structuren en voortdurende sociale praktijken. Pusaka is voor haar een begrip van cultureel erfgoed uitgedrukt in zowel tastbare zoals kunstobjecten en ontastbare vormen zoals liedjes, verhalen, mythen en sagen. Kreps legt de nadruk op Pusaka als uitdrukking van een sociale constructie die verbonden is aan relaties binnen een bepaald sociaal gebied (Kreps, 2005: Martowikrido 1992:129)²¹.

Binnen deze thesis is het begrip Pusaka gedefinieerd in samenhang met etnologische kunstobjecten zoals het voorouderbeeld Werwat (zie hfdst. 1.2) dat tentoongesteld staat in het Volkenkundig museum te Leiden. Pusaka is materieel en immaterieel erfgoed waarin het gezag en de verbinding met de leden van de lokale gemeenschap wordt gepersonifieerd. Het is de geest van de voorouder, de dorpsoudste (sultan, dorpshef, stamvader of moeder binnen de clan, stam of familie) die in het object doorleeft om het welzijn en de verbinding binnen de stam te reguleren. De verbinding is onverbreekbaar en geërfd zoals de verbinding in de 'ik-jij' relatie tussen moeder en kind. De spirituele krachten van Pusaka zijn verbonden met rituele tradities waarin de ideologie van het welzijn, de zingeving en het geluk, van een lokale gemeenschap wordt nagestreefd. Deze rituele tradities worden van generatie op generatie doorgegeven. Het is een 'collectieve erfenis' die helpt om de sociale verbinding binnen de families, stammen of gemeenschap levend te houden. Er is geen sprake van een asymmetrische machtsverhouding zoals koloniale onderdrukking maar sprake van een relationele gezagsverhouding. De relationele gezagsverhouding en de sociale relatie, die de

²⁰ Soebadio, H. (1998). *Kunst van Indonesië: Pusaka*. Periplus Editions. Hongkong

²¹ Kreps, C. (2005). *Inheemse curatie als immaterieel cultureel erfgoed: gedachten over de relevantie van de UNESCO-conventie van 2003* Fellowship-programma Smithsonian Centrum p 4

immateriële entiteit van Pusaka vertegenwoordigt, kan een aanzet zijn voor ander begrip en een andere dialoog tussen Nederland en Indonesië in het teruggave discours. Pusaka als zijnde ‘een erfenis voor een stam’ legt de nadruk op het collectief belang van de lokale gemeenschap om het immateriële erfgoed levend te houden en door te geven.

1.2 Werwat

In het Museum Volkenkunde te Leiden staat, achter in de zaal van de permanente expositie Indonesië een houten voorouderbeeld genaamd Werwat afkomstig van het dorp Gelanit (nu genaamd Kelanit) op het eiland Kai Kecil in Indonesië. Ze wordt geflankeerd door een kleiner beeld en is opgesloten in een glazen vitrine (Bijlage I: Afbeelding 2 en 3). Het beeld is gesneden uit een houten boomstam en 164 cm hoog. Het relatief grote hoofd is eivormig en staat iets schuin op de nek. De ogen zijn gaten die in het midden van het gelaat dicht naast elkaar. De neus is driehoekig en de mond wordt onder de neus weergegeven met een horizontale gleuf. Met de afhangende schouders zijn de armen gekruist met handen die aan weerszijden van de buik zijn geplaatst. De onderbuik, ter hoogte van de baarmoeder, toont een dierfiguur met een langwerpige lijf op twee poten dat vermoedelijk als symbool verwijst naar de ‘voornaamste’ van het dorp, de verbondenheid met het eiland²². Onder de buik is een vierkante opening bedoeld om er rituele offers in te plaatsen. Werwat is bij uitstek Pusaka: een kunstobject dat beschouwd kan worden als de materiële en immateriële personificatie van het centrale gezag van een dorp. De materiële vorm heeft een eigen biografie, waaraan in de loop van de geschiedenis verschillende betekenissen zijn toegedicht. De immateriële aanwezigheid is de geestelijke aanwezigheid van haar voorouders die het welzijn van de lokale bevolking bewaakt en een personificatie is van het lokale bestuur: het sultanaat, dorpsoudste of voorouders. De kennis en waarde van Pusaka wordt met rituelen van generatie op generatie doorgegeven en waardoor er een onlosmakelijke sociale verbinding is tussen het object, het gezag en de mensen van een clan of familie. De immateriële waarde van Pusaka blijft onafhankelijk van de politieke overheersing, heersende religies, tijd en plaats.

Volgens de rituele traditie (adat) worden offers aan haar gebracht voor de zegen en het welzijn van de lokale gemeenschap. Deze traditie wordt van generatie op generatie doorgegeven en zorgt voor de blijvende sociale verbinding binnen de families, stammen en de dorpsgemeenschap. In Werwat huist de geest van een vrouw die de weduwe is van de dorpsstichter, de machtigste man van het dorp. Ze stond oorspronkelijk bij een grote steen in het rituele centrum (de ora) van de sociale dorpsgemeenschap waar rituele offers werden gebracht. Vaak staan bij de steen meerdere beelden²³.

²² Rode varkens worden als manifestatie van ornoa (de eerste autochtone bewoners) beschouwd (Dijk, T. v. (2000). *Gouden eiland in de Bandazee: Socio-kosmische ideeën op Marsela, Maluku Tenggara, Indonesië*. P. 173

²³ De steen vormt op bepaalde eilanden van Maluku Tenggara, samen met een houten staa^k van hard uprahout, permanent de ora en is het fundament van het dorp. Tijdens feesten werden door de verschillende stammen

Werwat, en het kleinere beeld dat haar flankeert, werden in 1913 meegenomen door A. J. Gooszen, die als militair commandant van Amboina en Ternate de exploratie-expedities in Oost-Indonesië leidde. Eerder, 1887 liet bestuursambtenaar G. W. W. C. Baron Van Hoëvell de beelden staan, om geen 'religieus vacuüm' te creëren uit angst dat andere religies hun macht zouden overnemen. De verandering van de betekenis en waarde van dit heilige beeld (Pusaka door verplaatsing, is onderwerp van dit onderzoek. Het is ook onderdeel van de vraag of Pusaka onvoorwaardelijk verbonden moet blijven met de plaats van oorsprong.

In het Leids Volkenkundig Museum was een delegatie uit de Molukken verrast toen ze het beeld voor het eerst zagen tijdens hun bezoek aan de tentoonstelling 'Vergeten eilanden'. Ze schakelden direct over in de lokale taal van Kei Kecil en spraken het beeld toe. Ze maakten hun excuses voor het feit dat Werwat zo ver van huis is geraakt: *"Je komt binnenkort op een tentoonstelling te staan maar dat is voor een goed doel, om onze cultuur meer bekendheid te geven"*(Hielkema, 1995)²⁴. De museale betekenis van het beeld verschoof voor de bezoekers naar een andere werkelijkheid. Voor hen is het beeld verbonden met de rituele waarden van hun inheemse cultuur, het is Pusaka: een heilig wezen met een eigen kracht en invloed. De mystieke kracht is verbonden met de rituele handelingen van de lokale bevolking en de plaats van herkomst waar de permanente band tussen overledenen en nabestaanden nog voortleeft. Het beeld van de weduwe van de belangrijkste man van het dorp moet daarom met het grootste respect benaderd worden en vraagt om een speciale omgang.

Uit de reactie van de Molukse bezoekers bleek wel dat ze zich konden schikken in het feit dat het beeld hun cultuur vertegenwoordigde in een Westers museum hoewel ze wel ver van haar 'thuis' was. De directeur van het museum op Ambon beweerde tijdens zijn bezoek aan Leiden dat hij de voorouderbeelden van Kei Kecil nooit heeft gekend maar dat de spirituele kracht die eraan verbonden is van groot belang blijft voor de sociale cohesie van de lokale bevolking (Hielkema, 1995)²⁵. Hiermee geeft hij aan dat de spirituele betekenis voor de sociale cohesie van groter belang is dan de visuele verschijningsvorm van het materiële object zelf.

Werwat is niet alleen van betekenis voor de inheemse cultuur van de Kei-eilanden, maar is ook symbool voor de problematiek die nu actueel is rondom de museale betekenis van heilige

van het dorp, voorouderbeelden rond de steen geplaatst waaraan offers werden gebracht. Vanuit deze visie kunnen de twee naast elkaar geplaatste beelden onafhankelijke voorouderbeelden van verschillende stammen zijn, dus niet met elkaar familiair verbonden zijn. Een andere mogelijkheid is dat het beeld in plaats van de staak als een houten paalbeeld bij de steen werd opgericht als representatie van de stichter van het dorp. In het beeld huist een geest die waakt over het dorp. Deze beelden werden van een specifieke harde houtsoort (kayu kenawa) vervaardigd. De hardheid van het hout, dat zich bijna gedraagt als steen, zou de kracht van het dorp moeten voorstellen en staan voor permanentie, veiligheid en dapperheid. Het kleinere beeld zou haar dochter kunnen voorstellen hierover is echter geen duidelijkheid en lijkt meer op een interpretatie van de beschouwer.

²⁴ Hielkema, H. (1995). Gekerstend, leeggeroofd en vergeten. *Dagblad Trouw*. Amsterdam 1995.

²⁵ Ibid.

objecten (Pusaka) en de vraagstelling of repatriëring van Pusaka naar de oorsprong noodzakelijk is. Haar immateriële waarde roept bij de Zuid-Molukse bezoekers emoties en herinneringen op aan de 'geschiedenis' van hun cultuur, die in het koloniale verleden dreigde te verdwijnen en nog dreigt te verdwijnen door de religie van de hedendaagse Indonesische staat. Uit de reactie van de Indonesische bezoekers bleek dat de materiële verschijningsvorm van Werwat in samenhang wordt gezien met de aan haar toegekende macht voor zegen en welzijn van de sociale gemeenschap. Om haar geest te doen herleven zijn de rituele handelingen van de lokale gemeenschap nodig die ingebed zijn in de sociale context van de dorpsgemeenschap. In de vraagstelling over repatriëring van Werwat gaat het dus eerder over repatriëring van de immateriële waarde van Pusaka dan over haar materiële verschijningsvorm die slechts een omhulsel ervan is en waarvan in sommige gevallen ook replica's van kunnen worden gemaakt. Rituelen en sensorische waarden maken het wel noodzakelijk om het materiële object in samenhang te blijven zien met de immateriële waarde.

1.3 Meervoudige betekenissen van Pusaka

Het recente verhaal van een Batakse bezoeker aan de permanente Indonesische tentoonstelling van het Volkenkundig museum te Leiden in mei 2023 schetst hoe materieel en immaterieel erfgoed, die beiden verenigd worden in Pusaka, onafhankelijk van de oorspronkelijke inheemse plek tentoongesteld kunnen worden.

De bezoeker staarde in de vitrine met de verzameling krissen en vertelde dat de tentoongestelde kris uit Noord-Sumatra eigendom was van Teuku Umar (1854-1899), een vrijheidsstrijder van Atjeh (Bijlage I: Afbeelding 4). Hij was van mening dat de kris in Nederland veilig werd bewaard en vond overdracht naar Indonesië riskant in verband met de slechte conditie van de lokale musea en de recent gepleegde diefstal van eeuwenoude objecten. Hij betwijfelde of Pusaka noodzakelijk terug moest naar de oorsprong omdat het achter de vitrines van het Volkenkundig museum te Leiden eerbiedig bewaard bleef als symbool voor de sociale verbinding met zijn voorouders. Hij was een vijfde generatie afstammeling van de sultan van Atjeh²⁶. De tentoongestelde Atjehse kris²⁷ (Bijlage I: Afbeelding 5) vertegenwoordigt nog steeds zijn verbinding met het Atjehse sultanaat.

²⁶ De kris behoorde aan Teuku Umar een Acehleider die vocht tegen de Nederlanders, hij schonk hem aan een bloedverwant Panglima Muda die zich uiteindelijk onderwierp aan het Nederlandse gezag en de kris overhandigde aan kapitein Th. Veltman (Museum van Volkenkunde Leiden, 2023)

²⁷ De kris is voorzien van een ivoren greep die gemodelleerd is in de vorm van een vogelfiguur. Het lemmet is gesmeed van ijzer en heeft zeven bochten, twee bloedgroeven en een middenrug (Zie Bijlage I: Afbeelding 5). De schede is rijk bekleed met gedreven blad en bloemornamenten. De vorm is beïnvloed door het type van de Buginezen, een etnische groep uit Zuid-Sulawesi die ver voor de komst van de Portugezen en Nederlandse kolonisten met hun pinisin (schoeners) handel dreven met de naburige eilanden in het huidige Indonesië en zich op deze eilanden vestigden.

Staannde voor de vitrine met de heilige staf van de sultan van Atjeh vertelde de Batakse bezoeker over de spirituele kracht van de staf waarin volgens hem zijn DNA verborgen was. Pusaka, zoals ook de Batakse staf, speelt een cruciale rol in de bevestiging van identiteit door de verhalen die het oproept uit de herinneringsplekken van het collectieve geheugen van zijn volk. Het roept herinneringen op aan voorouders en koppelt het aan de behoefte aan identiteit (Clifford, 2004)²⁸. Het functioneert als een voorouderlijk gedenkteken over generaties heen (Parkin, 1999, 318)²⁹, 'as sites of social memory, physical places where collective memory and knowledge are inscribed' (Pierre Nora, 1989)³⁰. Omdat de nadruk hier komt te liggen op de reconstructie van 'vroeger' zou een foto of replica, vanuit het oogpunt van de museumbezoeker, al voldoende kunnen zijn om deze herinneringen levend te houden. Het gaat dan echter voorbij aan de behoefte van echtheid, die verborgen is in de ideologie, en de noodzaak van de materiële aanwezigheid van Pusaka. De sensorische waarden zijn zowel in het object als ook in het sociaal gebruik, milieu en context te vinden. De waarneming met alle zintuigen (sensorium) wordt als 'onderdompeling' in de culturele context ervaren (Losche, 2006)³¹. Dit dynamische web van sensuele en sociale betekenissen wordt doorbroken wanneer het object uit zijn culturele setting wordt verwijderd en ingevoegd wordt binnen het visuele symbolensysteem van een andere context (Kreps, 2017)³².

Binnen deze visie kunnen etnografische objecten niet buiten hun context worden opgeborgen in het westerse museumdepot omdat ze hierdoor hun connotatie verliezen en niet langer resoneren met de oorspronkelijke cultuur. Het verlies van connotatie is niet zozeer omdat ze meerdere culturen vertegenwoordigen die het object delen maar vanwege de dominantie van de materiële cultuur in het westerse denkbeeld. Westerse musea hebben relaties opgebouwd met inheemse groepen vanuit een westers denkbeeld waarin wetenschappelijke kennis domineert in de internationale tentoonstellingspraktijk van collecties. Kennis over het spirituele gebruik van heilige gerepatrieerde voorwerpen, rituelen en de culturele toepassingen wordt hieraan ondergeschikt en dreigt hierdoor verloren te gaan. Een voorbeeld beschrijft Stanley over de Chambri van Papoea-Nieuw-Guinea, waarin jongere verwesterde generaties niet meer geïnteresseerd zijn in de gebeurtenissen, tradities en ambachten die belangrijk waren voor de Chambri-cultuur (Stanley 2004)³³. Jongeren hebben,

²⁸ Clifford, J. 1997 *Museums as contact zones*. In J. Clifford, *Routes*, 188–219. Harvard University Press, Cambridge

²⁹ Parkin, D. 1999 *Mementoes as transitional objects in human displacement*. *Journal of Material Culture* 4 (3), 318

³⁰ Nora, P. 1989 *Between memory and history: les lieux de memoire*. *Representations* 26, 7–24.

³¹ Losche, D. (2006). The Fate of the Senses in Ethnographic Modernity: The Margaret Mead Hall of Pacific Peoples at the American Museum of Natural History In *Sensible objects : colonialism, museums, and material culture* (English ed., pp. 231-232). Berg.

³² Kreps, C. (2017). *The Real and the Ideal: Towards Culturally Appropriate and Collaborative Heritage Practice in Kalimantan*. In (pp. 211-234). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-0672-2_9 p.215-216

³³ Stanley, N., (2004), 'Can Museums Help Sustain Indigenous Identity?- Reflections from

volgens de tradities, de verantwoordelijkheid om de cultuur te behouden maar hebben weinig geleerd over bepaalde ceremonies (Pickering 2015). Ook een hoog sterftcijfer van oudere leden heeft geleid tot het verlies van culturele kennis. Het levend houden van de Chambri-cultuur benadrukt de noodzaak om de rituele objecten in samenhang te blijven zien met de oorspronkelijke culturele context. De fysieke aanwezigheid van Pusaka in veranderende contexten helpt als referentiepunt voor het oproepen van herinneringen aan rituelen die het welzijn van de lokale bevolking dienen. Het dient ook als referentiepunt voor de uniciteit en authenticiteit van de Chambri-cultuur waarin het zelfbeeld van de lokale bevolking bevestigd wordt.

In het museum kan de vertegenwoordiging van meerdere culturen ook een positief effect hebben door de aandacht te verleggen naar belevenissen van betrokkenen in mondelinge verhalen van bezoekers. Uit dit microperspectief van stemmen krijgen objecten zoals Pusaka betekenis binnen verschillende relationele contexten. Het heeft een verschuiving tot gevolg van wetenschappelijke kennis over het object naar belevenissen vanuit de 'view of the visitor'. Dit kan de betekenis of de geschiedenis van een object verklaren vanuit het lokale perspectief in het hier en nu. Het toekennen van verschillende individuele betekenissen is ook afhankelijk van de presentatie van het kunstobject op een specifieke locatie en in een bepaalde tijd. Locatie en tijd hebben een eigen zeggingskracht en genereren nieuwe betekenissen die in balans zijn met de 'voice of the object' en 'the view of the visitor and beholder'. De culturele ideologie, die het object symboliseert, blijft echter onafhankelijk van verschillende betekenissen in stand. Een voorbeeld hiervan is de Chakra Donya Bell (Bijlage I: Afbeelding 9) bij het Museum Banda Aceh die in de loop van de geschiedenis door verschillende oorlogen haar eigen biografie heeft gekregen. Onafhankelijk van de islamitische geloofsovertuigingen van bezoekers en tijden van koloniale onderdrukking werden offergaven aan de bel gebracht en zorgde de bel voor de sociale verbinding in de Batakse samenleving. De curator van het Banda Atjeh museum maakte gebruik van de verschillende verhalen die verbonden zijn aan de geschiedenis van deze bel waardoor verschillende soorten bezoekers werden aangetrokken.

Voor een meervoudige betekenisstructuur van Pusaka ten gunste van de museale inbedding in Nederlandse en Indonesische musea is kennis en begrip nodig van het inheemse museale paradigma. Onderscheid tussen het westerse en inheemse denkmodel is noodzakelijk voor een dialoog en voor criteria die relevant zijn voor uitwisseling van Pusaka. De relatie tussen beide landen krijgt hierdoor een andere dimensie waardoor de nadruk komt te liggen op samenwerking. Belangrijk gegeven is dat Pusaka, binnen het inheemse paradigma, onlosmakelijk verbonden is met de sociale context die vergelijkbaar is met een natuurlijke moeder-kind verbinding

Melanesia, in *Visual Anthropology*, Vol. 17, No. 3, pp. 369, 385.

Nederland en Indonesië kunnen vergeleken worden met de grondwoorden 'ik', 'jij' en 'het' die uitdrukking geeft aan een relatie van twee werelden tot elkaar. Het Ik en Jij drukken beide een relatie tot elkaar en tot de objectieve wereld 'Het' uit (Waaijmans, 1976)³⁴. Het grondwoord 'het' is de wereld van de objectiverende blik, het veronderstelt het vermogen van de mens om de omringende wereld tot wetenschappelijk object te maken. Tegenover de filosofische traditie van Descartes die haar uitgangspunt neemt in het menselijk zelfbewustzijn 'het ik op zichzelf', stelt Martin Buber echter dat er geen 'Ik op zichzelf' bestaat. Het 'ik' bevindt zich altijd al in één van de twee werelden, die van mij en jou of die van ik en het' (Witvliet, 2016)³⁵. Bij de oude inheemse volken (zoals de oorspronkelijke bevolking op de eilanden van de Molukken) onthult ieder fenomeen, mens, dier, en plant zich als een individualiteit. Ieder fenomeen is een confrontatie met de ziel van 'gij' en niet met 'het'. In het 'gij' onthult zich de individualiteit, kwaliteiten en wil. Het wordt ervaren als een leven die een ander leven ontmoet, als een betrokkenheid in een wederzijdse relatie. In de ontmoeting ligt de diepste zin van het bestaan (Frankfort, 1946). Het is een houding ten opzichte van de wereld waarin objecten als levende wezens gezien worden en waarvan sommige een spirituele kracht hebben. De betekenis van objecten in het museum is dan niet langer beperkt tot vaste historische contexten van fabricage, gebruik en verzamelingen vanuit het westerse perspectief, maar rekening moet gehouden worden met de betekenissen die ze kunnen hebben voor inheemse gemeenschappen in het heden en in de toekomst, in tijd en plaats en ruimte (Brown, Peers 2006)³⁶. Hoewel fysieke eigenschappen van Pusaka interageren met de contextuele kennis van de onderzoeker (afgeleid uit persoonlijke ervaring, mondelinge overleveringen, archief- en etnografische bronnen) kunnen ontmoetingen met Pusaka ook beschreven worden als gesprekken met de personen die ze hebben gemaakt en met niet-menselijke personen wiens fysieke lichamen zich erin manifesteren (Peers, 2023)³⁷.

1.4 Materieel en immaterieel erfgoed in pusaka

In de musea is sprake van een toenemende convergentie tussen materieel en immaterieel erfgoed en wordt het steeds moeilijker om het verschil in waarde tussen intellectueel en cultureel eigendom te onderkennen (Lindstrom, 2014)³⁸. Voor Pusaka geldt dat het cartesiaanse onderscheid

³⁴ Waaijmans, K. (1976). *De mystiek van Ik en Jij* [Radboud University]. Nijmegen.

³⁵ Witvliet, T. (2016). *Hoe de mysticus Martin Buber zich bekeerde tot het dialogisch denken* Olterterperkring, <http://www.theowitvliet.nl/publicaties.html>

³⁶ Brown, A.K., Peers, L. and members of the Kainai Nation (2006) *Pictures bring us messages/Sinaakssiiksi aohtsimaahpihkookiyaawa: photographs and histories from the Kainai Nation*. University of Toronto Press, Toronto.

³⁷ Peers, L. (2023). *Peers Lang verloren gewaande familieleden vinden (de afwezige aanwezig maken): over de mogelijkheden van Noord-Amerikaanse etnografische collecties in Ierland*. <https://www.academia.edu/29852314/>

³⁸ Lindstrom, L., *Haidy Geismar, Treasured Possessions: Indigenous Interventions into Cultural and Intellectual Property*. Durham and London: Duke University Press, 2013, xvi, 297 pp. *Comparative Studies in Society and History*, 2014. 56(4): p. 1066-1067.

tussen immaterieel en materieel erfgoed, tussen geest en materie, kan worden betwist. Voor Pusaka geldt immers zowel de materiele waarde als de immateriële waarde waarin de interactie met de sociale omgeving centraal staat en van generatie op generatie wordt doorgegeven. De waarde van Pusaka wordt bovendien niet uitsluitend bepaald door de eigenaar ‘the view of the beholder’, of ervaren vanuit het perspectief van de bezoeker (Laarse, 2011)³⁹ maar ook door de biografie en betekenis van het object zelf. Een voorbeeld is het verhaal over de oudere Molukse bezoeker, gekleed in traditionele Molukse kleding (sarong en kabaja), die een historische keukenopstelling zag in het Historisch Moluks Museum in Den Haag. Ze was het niet eens met de opstelling die de herinnering van haar vroegere woning op de Molukken bij haar oproep en ze herschikte de potten en pannen waarna ze zelf in de stoel naast de objecten plaats nam om alles nog een goedkeurend te overzien. De overige bezoekers in de zaal dachten dat ze bij de museumopstelling hoorde (interview Huib Akihary, curator Moluks Historisch Museum Den Haag, 2023). Erfgoed draait hier niet om het verleden maar is in het hier en nu. Het is de toe-eigening en reconstructie van ‘vroeger’ vanuit een behoefte aan de ideologische echtheid en identiteit (Laarse, 2005)⁴⁰.

Een ander voorbeeld van toe-eigening en reconstructie is de plaatsing van de 19-eeuwse Grote Spleetrom⁴¹ afkomstig uit de Nieuwe-Hebriden naast het uit 1927 daterende modernistische beeld Rebecca van Ossip Zadkine in de grote zaal van het Museum Kröller Muller (Bijlage I: Afbeelding 7). De voormalige conservator Bram Hammacher, die op 1 juli 1947 werd benoemd tot waarnemend directeur van Rijksmuseum Kröller-Müller, wilde de inspiratiebronnen van de pioniers van de moderne schilder- en beeldhouwkunst tonen naast de ‘primitieve’ kunst van de Spleetrom. Waar het Leidse museum van Volkenkunde meer de indruk wekt om de kunstwaarde van het object in antropologische en culturele zin te zoeken lijkt Hammacher zich meer te focussen op de materiële kunstwaarde van het object met formele eigenschappen die vertaald zijn in modernistische kunst van Westerse kunstenaars. Renée Wassing, oud-curator van het Kröller Muller Museum, stelt dat gemiddelde bezoeker is opgevoed in westerse waardesystemen. De museumbezoeker zal etnografisch werk beschouwen vanuit zijn eigen ethnocentrisch gezichtsveld en een kunstwaardering

³⁹ Laarse, R. v. d. (2011). *De Terugkeer van het Eigene*. <https://www.researchgate.net/publication/254914624>

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Volgens de overleveringen was de Spleetrommel in de 19^e eeuw vervaardigd voor de vader van het tegenwoordige hoofd van de familiegroep Tain Mal uit het dorpje Fanla op het eiland Ambrym. Het is een grote, rechtopstaande, uitgeholde boomstam van de broodboom met een lengte van 2.70 m, voorzien van een grote lengtespleet en bekroond door een vreemd mensengezicht waarin de ziel van de voorouder tijdens begrafenisriten, besnijdenisceremoniën of bij inwijdingsfeesten zou indalen. Hiermee ontstaat de horizontale verbinding met het leven op aarde en de verticale verbinding met de bovennatuurlijke krachten van de voorouderlijke macht. De Ambrynse samenleving is opgebouwd uit een systeem van een aantal sociale lagen waartoe de hoofden van verschillende familiegroepen in het dorp behoren en waarbij rangen en standen na grote inspanning verkregen kunnen worden. De spleetrommel is vervaardigd volgens de tradities van de lokale gemeenschap die van generatie op generatie worden overgeleverd.

hanteren die uit zijn eigen cultuurbeeld voortspuit. Plaats en tijd ondersteunen dit waardesysteem: de Spleettrommel is in dialoog met het modernistisch beeld Rebecca van Zadkine. Dit helpt de toeschouwer te oordelen over de betekenis en waarde van materieel erfgoed in formele vergelijkingen van zijn waarnemingen met modernistische kunst. De waarde van de Spleettrommel verliest hierdoor zijn immateriële waarde en wordt ondergeschikt aan het visuele symbolensysteem van de modernistische kunst. Het verlies van de heilige waarde en de nadruk op de materiële waarde van etnografische objecten zoals Pusaka kan binnen de inheemse cultuur aanleiding zijn voor een verschuiving van de immateriële waarde naar een economische waarde. Het object kan worden gedupliceerd en voor veel geld worden verkocht aan toeristen of andere westerse belangstellenden. (Wassing, 1972)⁴².

In de immateriële waarde van Pusaka, zoals de Spleettrom, speelt naast het oorspronkelijke narratief ook de sensorische waarde een rol. Het geluid dat het voortbrengt, de kleur, de textuur van de holle houten boomstam, de vormen en details van de visuele en tactiele verschijningsvorm moeten in samenhang ervaren worden met het sociaal gebruik, het milieu en de context. Het object is onderdeel van een dynamisch web van sensorische en sociale betekenissen waaraan rituelen verbonden zijn. Het idee dat kunstobjecten zoals de Spleettrom multi-sensorisch zijn en gerelateerd aan het sociale leven van inheemse volkeren veroorzaakt implicaties voor de presentatie ervan in het museum waarin het is tentoongesteld. Om de oude ziel van de voorouder opnieuw te laten spreken zal de Spleettrom zijn sociale context en de rituelen van zijn herkomst nodig hebben. Dit vraagt ook een bredere benadering van de eigenaar en de bezoeker: het begrip Pusaka gaat verder dan de wetenschappelijke kennis en moet doorleefd worden. In de museumwereld moeten daarom nieuwe benaderingen worden gezocht voor het ervaren van materiële en immateriële cultuur in een breed scala van contexten. Het breidt het concept van materiële cultuur uit naar een holistische vorm passend bij de inheemse cultuur. Diana Losche zoekt de oplossing binnen het moderne museum in de verschuiving van waarneming via 'de lens van de wetenschap' naar zintuiglijke 'onderdompeling als authentieke ervaring van de zintuigen' middels 'sensescapes'⁴³. Het is een benadering van de materiële cultuur die dicht bij de inheemse tradities staat, waarin een overvloed van zintuiglijke symboliek is, en waarin de 'stem' van Pusaka via zintuiglijke impulsen ervaren kan worden. Het helpt

⁴² Wassing, R.S., *De Grote Spleettrom*. Openbaar kunstbezit in Vlaanderen, 1972.

⁴³ Diana Losche stelt dat de moderniteit twee tegengestelde en soms tegenstrijdige discoursen heeft over de zintuiglijke verbeelding in de museale traditie. In navolging van Foucault, wordt de blik een nieuw soort kracht door middel van een apparaat, zoals een panopticon, dat de waarnemer op afstand houdt van het object. Door de lens kan de kijker het object scannen en kennis opdoen. Er is ook een ander discours in de moderniteit, en dat is dat van dichters in het bijzonder, een discours waarin de kijker, wederom via een apparaat, bijvoorbeeld door woorden of geluiden, wordt ondergedompeld in een sensescape, een bepaald denkbeeldig sensorium. In dit discours wordt eerder een gevoel van onderdompeling gezocht dan een gezichtspunt van afstand. Baudelaire is slechts een van de meest opvallende voorbeelden van deze utopische zoektocht.

de bezoeker om zich door verwondering open te stellen voor ervaringen die de objecten zelf bij bezoeker losmaakt. Pusaka vindt zijn belevingskracht echter ook terug in de verbinding met de rituele handeling en de herhaling ervan in tijd plaats. Het vraagt meer dan een passieve zintuiglijke ervaring om zijn stem te laten horen.

1.5 Pusaka als sociale constructie

De sociale constructie van Pusaka blijft onafhankelijk van de politieke overheersing, heersende religies, tijd en plaats. Dit bewijst ook de onvergankelijkheid van de adat (gewoonten en tradities) van de Batakkers die al eeuwenlang onderworpen is aan andere culturen⁴⁴. Ten tijde van de Nederlandse kolonisatie werden alle etnische groepen van Indonesië met elkaar verbonden geacht en werden onderworpen aan de macht van één staat⁴⁵. Toch bleven de traditionele familiebanden (marga) en de adat een centrale rol spelen in hun patrilineaire samenleving. Hoewel bepaalde elementen van hun tradities niet meer passen bij de moderne tijd houden ze bewust en met overtuiging vast aan hun tradities (Nainggolan, 2006)⁴⁶. De hechte familiebanden gaan niet verloren, er vindt geen secularisatie plaats en ook geen individualisatie. Het voornaamste bewijs daarvoor is in het gebruik van de riten en de clanverenigingen die na migratie door Batakkers in de stad Jakarta nog in stand wordt gehouden (Nainggolan, 2006)⁴⁷. Een ander bewijs is de Molukse samenleving in Nederland die haar gewoonten en tradities binnen de sociale gemeenschap in ere blijft houden. Repatriëring van Pusaka zou hierdoor terugkeer betekenen naar het sociale gebruik c.q. de rituele handelingen om de mystieke kracht, die verbonden is met het gezag van het sultanaat of dorpsvoofd, opnieuw te bevestigen.

Pusaka op mesoniveau

Een holistische vorm, waarin Pusaka is uitgedrukt, zijn de 'ontmoetingshuizen'⁴⁸ op de eilanden van van de Zuid-Molukken die gebouwd en ingericht zijn met elementen volgens de lokale tradities en sociale waarden van de lokale bevolking. De ruimtelijke vorm en de elementen waaruit het huis is opgebouwd dragen betekenissen die herinneringen, ervaringen en verhalen oproepen om de geest

⁴⁴ Vanaf 5000 voor Christus is Sumatra bevolkt door migranten uit China, Vietnam en een groot gebied rondom het eiland. Vanaf de 7de tot de 12de eeuw onderging Noord-Sumatra aanmerkelijke invloeden van hindoeïsme en boeddhisme. In het begin van de 19de eeuw was er een invasie van de islam vanuit het zuiden. Het noorden van Sumatra werd vervolgens beïnvloed door het christendom in het midden van de 19de eeuw.

⁴⁵ Na de onafhankelijkverklaring van Indonesië werden de eilanden eigenlijk opnieuw gekoloniseerd door de Indonesische staat.

⁴⁶ Nainggolan, T. (2006). *Continuïteit en verandering: Identiteit van Toba-Bataks in Jakarta* Radboud Universiteit]. Nijmegen. <https://hdl.handle.net/2066/54823>

⁴⁷ Ibid. p.45

⁴⁸ De ontmoetingshuizen op de eilanden van de Maori's in de Micronesisch baai dienen om heilige voorwerpen te creëren, op te slaan en te exposeren. Ook worden ze gebruikt als onderwijscentra voor jongere generaties over de geschiedenis, cultuur, kunst en spirituele overtuigingen van hun volk.

van de sociale relatie levend te houden. Pusaka is onlosmakelijk onderdeel van de sociale structuur van de gemeenschap. De betekenis van Pusaka vindt een uitdrukingsvorm op drie niveau's: de situering in het landschap, het dorp; de constructie en materialisering van het huis; en de objecten in de ruimte.

Hierin vindt ook de gemeenschappelijke 'ik-jij' relatie uitdrukking in een materiële en immateriële vorm. Het 'ik' wordt vertaald in objecten en in de relatie van de objecten ten opzichte van elkaar. Het is een vertaling in symbolen waarin kennis en waarden van de cultuur elkaar ontmoeten en die er betekenissen aan geven (Geertz, 1973)⁴⁹. Een voorbeeld van een traditionele uitdrukking van Pusaka is de constructie van het huis van de Marselanen op de Kei- en Tanimbar eilanden in de Zuid-Molukken. Het huis is geconstrueerd als de bouw van de mens met onderdelen die het menselijk lichaam (kem) symbolisch vertegenwoordigen. Behalve ribben en beenderen heeft het huis ook een navel 'de ora' dat als centrum van het huis beschouwd of een opening in het dak heeft (Dijk, 2000)⁵⁰. Ook de relatie van het huis met de omgeving en de relatie van de ruimten onderling hebben een betekenis in samenhang met de sociale tradities van de gemeenschap. Ruimten, plekken en beweging vormen samen een betekenisstelsel die de waarden en kennis over de cultuur levend houdt. Ook bij Het West-Sumatraanse Minangkabau volk, die verspreid zijn over de diverse eilanden in Indonesië, zijn dezelfde onderdelen van het menselijke lichaam terug te vinden in ruimten en objecten. Het laat zien hoe objecten en ruimten vermensen doordat ze de symbolische betekenis, en letterlijke vorm en structuur, van het menselijk lichaam krijgen. Het is een middel om betekenis te geven aan de omringende wereld en aan herkenning van de kennis en waarden van de cultuur. In het symbool zijn kennis en betekenis in voortdurende wisselwerking en deze veranderen in de tijd. De diepere grondslag blijft de oorsprong van de waarden van de cultuur voor het welzijn en de identiteit van het volk waarop de stamvader of moeder toezicht houdt. In het Minangkabauhuis is de centrale pilaar (Tonggak Tuo, zie Bijlage I: Afbeelding 10) verbonden met rituelen. Het wordt net zoals de 'ora' beschouwd als de 'navel' van het huis. Deze pilaar krijgt een prominente plaats bij ceremonies die bij het gebouw horen en wordt ook bewaard als het huis ontmanteld wordt. Ze werden hergebruikt in de bouw van een nieuwe woning en vormt een (ritueel) onderdeel van de nieuwe structuur. De structuur

⁴⁹ De antropoloog Clifford Geertz suggereert dat het concept cultuur uit drie hoofdonderdelen zal bestaan, namelijk een kennissysteem of cognitief systeem, waardesystemen of evaluatieve systemen, en symbolensystemen die interpretatie mogelijk maken. Het ontmoetingspunt tussen kennis en waarden dat door dit symbool mogelijk wordt gemaakt, wordt de betekenis (systeem van betekenis) genoemd. Door betekenis als intermediair agentschap kan de betekenis van een symbool kennis vertalen in waarden, en een set van waarden vertalen in een kennissysteem (Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures. Selected Essays* (Basic Books, third edition 2017 [1973]) vii-vii.

⁵⁰ Dijk, T. v. (2000). *Gouden eiland in de Bandazee: Socio-kosmische ideeën op Marsela, Maluku Tenggara, Indonesië*.

van het huis is bedoeld om herinneringen vast te houden (Bijlage I: Afbeelding 9). De associatie van plekken in het huis met waarden en herinneringen is een impliciet kenmerk van veel Austronesische culturen (Fox, 2006)⁵¹. Het is in de rituelen van het huis dat deze waarden worden herinnerd en uitgevoerd, waardoor het huis niet alleen een 'herinneringspaleis' werd, maar een 'theater van herinneringen'. Hierdoor wordt duidelijk dat er een wisselwerking is tussen kennis, waarden en object en dat de toegekende symboliek aan objecten primair een middel is om kennis en waarden van een cultuur in de herinnering levend te houden. Het object zelf kan gemakkelijk gedupliceerd of verplaatst worden, de diepere betekenis van de culturele waarde is in de herinnering blijvend. Het is impliciet een onderdeel van de zijnservaring van de bevolking.

Een ander voorbeeld is het Nuauulu-huis op het eiland Ceram in het oosten van Indonesië dat wordt bewoond door familiegroepen of huishoudens (ook wel numa genoemd) die de kleinste samenlevingseenheden vormen van de Nuauulu-samenleving. Huizen worden gebouwd op palen (hini) die altijd ritueel 'geplant' zijn in hun 'natuurlijke oriëntatie' met hun 'wortels' in de grond. Goed geplante huizen worden over het algemeen 'heilige huizen' (Numa-mone) genoemd en zijn de bewaarplaatsen voor voorouderlijke objecten. De Numa-mone behoren tot een clan en worden geassocieerd met uitgebreide rituele activiteiten. Deze huizen zijn ook geordende structuren. Ze zijn georiënteerd volgens kruisende coördinaatassen (berg-zee; noord-zuid; zonsopgang-zonsondergang; oost-west) en deze assen zijn geassocieerd met het mannelijke en vrouwelijke geslacht (Ellen, 1986)⁵². De noordoostelijke hoek van het huis wordt geïdentificeerd als mannelijk en gedefinieerd door de kruising van berg/zonsopgang. Het wordt beschouwd als het 'heiligst geladen' punt in huis. Roy Ellen beschrijft de binnen indeling van het huis en relateert deze structuur aan de indeling van de dorpen waarin het rituele dorpshuis (suane) een centrale positie inneemt (Ellen, 1986)⁵³. Het directe verband van de geografische positie en de structuur van het huis met de zijnservaring van de bevolking schetst opnieuw hoe de 'ik-jij' relatie zich symbolisch uitdrukt in de ordening en horizontale structurele inrichting van de context. Kennis en waarden die toegekend zijn aan de symboliek van de objecten staan in deze toegeëigende context in een wederzijdse uitwisseling met de betekenis van het welzijn voor de lokale bevolking.

Sinds de Nieuwe Orde, tijdens de regering van Soeharto, verzamelt Indonesië actief de Pusaka van alle Indonesische eilanden. Items waarvan werd aangenomen dat ze rituele krachten hadden werden als middel gebruikt om een bijdrage te leveren aan de macht van de centrale Indonesische regering.

⁵¹ Fox, J. J. (2006). *Inside Austronesian Houses: Perspectives on domestic designs for living*. Anu E Press The Australian National University. <http://epress.anu.edu.au>

⁵² Ellen, R. (1986). *Microcosm, Macrocosm and the Nuauulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. <http://www.kitlv-journals.nl>

⁵³ Ellen, R. (1986) *Microcosm, macrocosm and the Nuauulu house: concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. Bijdragen tot de Taal-, Land-en Volkenkunde 142:2–30.

Ook binnen de Javaanse tradities is Pusaka een symbool van macht. Om het Javaanse idee van Pusaka te begrijpen is het nodig om het begrip macht te zien in het perspectief van 'macht' als *'concreet, constant middel en zonder inherente morele implicaties'* (Suryakenchana, 2006)⁵⁴. Pusaka is binnen deze context dus geen asymmetrisch machtsmiddel die leidt tot onderwerping maar een relationeel middel die de bemiddelt in de 'ik-jij' relatie in een horizontale organisatiestructuur. De term macht vertaalt zich hierdoor in gezag. Macht krijgt hierbij ook een sociale annotatie: het is nodig vanwege het praktisch administratief beleid dat

'de heerser voor zijn onderdanen moet zorgen zoals een ouder voor zijn kinderen zorgt; zo neemt de heerser in feite een houding van beschermende superioriteit aan tegenover een houding van berustende onderdanigheid' (Soemarsaid, 1981:26).

'Macht' als gezag, verpakt in rituelen met gebruik van Pusaka, spelen zich af in ruimte en tijd en is in dit opzicht ook een voertuig voor relaties in plaats van een scherpomlijnde houding. Pusaka met een gepersonifieerde geheime heilige waarde, stond hierdoor niet boven de mensen maar is tussen de mensen. Het sultanaat bezat het unieke gezag om met koninklijke rituelen de ideologie van Pusaka, met vastgestelde waarden en normen, uit te voeren en hun verzameling Pusaka te beheren. Pusaka, zoals de kroon van het sultanaat in Ternate, werd soms aan het zicht onttrokken en alleen bekeken door een paar koninklijke personen of dorpshoofden. De religieuze kracht van Pusaka kon uitsluitend worden beheerst door degenen die van oudsher ook goddelijke macht hadden gekregen.

De Javaanse Keraton Surakarta heeft de rituelen vastgelegd in de Kirab Pusaka 'de omgang van heilige artefacten'. Deze rituelen worden beïnvloed door oudere vormen van koninklijke rituelen. Een keraton-ritueel kan volgens westers begrip worden beschouwd als een 'verzonnen traditie'. Zoals Kreps dit benoemde als contingent aan omstandigheden. De Britse historicus Eric Hobsbawm (1917) beweert dat

'tradities' die oud lijken of beweren oud te zijn, zijn vrij vaak recent van oorsprong en soms uitgevonden' (Hobsbawm, 1983)⁵⁵.

Dit houdt in dat de ideologie van Pusaka door veranderde rituelen kan gaan verschuiven. De vastgelegde rituelen in de Kirab Pusaka zijn daar volgens hem een voorbeeld van. Het boek werd in 1974 geïntroduceerd naar aanleiding van een verzoek van de toenmalige president Soeharto aan de keraton. Hij wilde een ritueel laten uitvoeren dat vrede en harmonie in de nieuwe Republiek Indonesië zou verzekeren en waarvan de kracht van dit ritueel verder reikte dan die van het voormalige. Hierbij werd Pusaka ingezet als middel om de duur van zijn heerschappij en de relevantie

⁵⁴ Suryakenchana, O. (2006). *Ritueel, erfgoed en kracht in hedendaags Java* [Nationale Universiteit van Singapore]. Singapore.

⁵⁵ Hobsbawm, Eric and Terence Ranger ed. (1983). *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.

van zijn aanwezigheid in de keraton te benadrukken. De term 'macht' in de keraton verschuift hier asymmetrisch: van een relationeel gezagsmiddel tussen mensen naar een positie die boven de mensen staat vanwege het vermogen om een gewenst resultaat te manipuleren en het gedrag van anderen te beïnvloeden. Binnen de Indonesische provinciale en lokale samenleving wordt er gesuggereerd dat door het vereren van de Pusaka van de keraton in Surakarta het Javaanse idee van de centrale nationale regeringsmacht bleef overheersen. De kerabat (aanverwante leden van de koninklijke familie waaronder ook regeringsfunctionarissen) konden door middel van rituele protocollen en hiërarchische toegang tot Pusaka in de keraton van Surakarta hun macht blijven uitoefenen (Hobshawn, 1983)⁵⁶. In dit perspectief lijkt de Javaanse 'pracht' van Pusaka de consolidatie te zijn van 'macht' over de andere eilanden en bevolkingsgroepen in Indonesië.

Ook commerciële doelen misbruiken de ideologie van Pusaka. De rituelen rond Pusaka trekken behalve de lokale bevolking ook toeristen en kratonleden uit andere delen van Indonesië. De toeristische attracties en culturele evenementen rond de keraton-rituelen zijn economische redenen voor de continuïteit ervan en beschikt hierdoor over voldoende financiële en logistieke middelen. De keraton van Surakarta staat hoog in aanzien omdat het met culturele hulpbronnen, zoals kleding, kunst en kennis, de Javaanse identiteit kan behouden en promoten. Het kreeg de steun van verschillende segmenten uit de Indonesische samenleving en de Indonesische regering. Keraton-rituelen en Pusaka zijn onderdeel geworden van het nationale culturele erfgoed van Indonesië.

In Indonesië bestaat sinds de onafhankelijkheid het concept van de sociale constructie, als collectieve, consensuele en coöperatieve interactie, in de Indonesische termen: gotong royong (wederzijdse hulp), koperasi (grondwettelijk de basis van de economie); musyawarah (technisch gezien de basis voor wetgevingsbesluitvorming). De uit Minangkabau afkomstige Dr. Mohammed Hatta, de eerste vicepresident van de Republiek Indonesië, schreef in 1942:

'Elkaar helpen zonder loon is de norm geworden voor de onbedorven Indonesische boer'
(Hatta, 1942).

Hatta beschreef dat de oorsprong van het Indonesische politiek systeem lag in de heersende inheemse democratie van het Indonesische dorp, waar de dorpsdemocratie niet kon worden geëlimineerd, ongeacht de pogingen van de feodale macht om het te onderdrukken. Het grondbezit in het oude Indonesië behoorde tot de dorpsgemeenschap. Op basis van het gemeenschappelijk bezit van de grond voelde ieder individu bij het uitoefenen van zijn economische activiteiten dat hij moest handelen in overeenstemming met de algemene instemming. Werk werd uitgevoerd in het systeem van Gotong Royong omdat het zware werk op het land niet alleen kon worden gedaan. Alle publiekrechtelijk en privé zaken werden op grondslag van deze visie uitgevoerd zoals het bouwen van

⁵⁶ Ibid.

een huis, het bewerken van rijstvelden, het begeleiden van doden naar het kerkhof. Alle beslissingen over zaken van gemeenschappelijk belang werden genomen met wederzijdse instemming, of in de woorden van een Minangkabau-uitspraak:

"Water becomes one by passing through a bamboo pipe; words become one by mutual agreement" (Bowen, 1986)⁵⁷.

Hatta ging uit van de kracht van de lokale Indonesische cultuur en beschermde daarmee ook de lokale culturele waarden en tradities. Er is echter een enorme kloof tussen politieke Gotong Royong-filosofie van de allesomvattende staat van de Indonesische jurist Supomo (1952 Culturele en Sociale zaken) en die van het autonome dorp van Hatta. Hatta's standpunt sluit aan bij de lokale politieke traditie van Sumatra, waar de politieke tradities van de sultan of koning gelden binnen de bestaande autonomie van de lokale gemeenschap. Versies van deze relatie variëren van de mythische overeenkomst tussen de eerste heerser van Srivijaya en zijn onderdanen en een transcendente wet (zoals in Atjeh). Supomo's uitspraken daarentegen putten uit Javaanse ideeën over de eenheid van macht, waar, in de woorden van Benedict Anderson, "het welzijn van de gemeenschap wordt beschouwd als afhankelijk van het vermogen van het centrum om macht te concentreren" (Anderson 1972: 52)⁵⁸. Het illustreert de scala aan alternatieve lokale culturele en politieke strategieën waaraan uiteindelijk de provinciale musea zich ondergeschikt aan moeten maken.

De Gotong Royong gedachte vertaald als "wederzijdse hulp" is thans nog in Indonesië de basis voor het politieke discours over de aard van autoriteit. Het bepaalt de kenmerken van de dorpsamenleving en de legitimiteit van eisen voor arbeid door de staat. Deze politieke ideologie bemiddelt in de relatie tussen staat en dorp en suggereert dat de meervoudige betekenissen ervan centraal hebben gestaan in de politieke en economische rol ervan. Het maakte de verscheidenheid aan lokale strategieën afhankelijk van bestaande politieke tradities en ondergeschikt aan de centrale macht van de staat (Bowen, 1986)⁵⁹. Volgens John Bowen, hoogleraar kunst en wetenschappen te Washington, is de uitdrukking Gotong Royong een belangrijk element in het Indonesisch systeem van politieke en culturele macht door middel van drie voortdurende processen:

- de gemotiveerde miskennis van de lokale culturele realiteit;
- de bouw van een onderdaantraditie op basis van die miskenningen;
- de opname van staatscultuur vertegenwoordigingen als onderdeel van een interventiestrategie in de plattelandssector en de mobilisatie van plattelandsarbeid.

⁵⁷ Bowen, J. R. (1986). *On the Political Construction of Tradition: Gotong Royong in Indonesia*. The Journal of Asian Studies, 45(3), 545-561. <https://doi.org/10.2307/2056530>

⁵⁸ Anderson, Benedict R. 1972. "The Idea of Power in Javanese Culture." In *Culture and Politics in Indonesia*, ed. Claire Holt, pp. 1-69. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

⁵⁹ Bowen, J. R. (1986). *On the Political Construction of Tradition: Gotong Royong in Indonesia*. The Journal of Asian Studies, 45(3), 545-561. <https://doi.org/10.2307/2056530>

Dorpsreacties op deze interventies variëren van compliantie tot (passief) verzet dat wordt gevormd door lokale ideeën van legitimiteit en verplichting. Het resultaat is een proces van interactie tussen de staat en de lokale vertegenwoordiging in regels, commando's en praktijken. Lokale opvattingen over identiteit en geschiedenis worden aangepast in openbare nationale ceremoniën, musea en herdenkingsmonumenten (Adams, 1997)⁶⁰. Veel volkeren op de Indonesische eilanden hebben geprobeerd om zichzelf en hun tradities op cultureel gebied, dat in de breedste het spirituele leven, de lokale waarden, moraliteit, onderwijs en politiek omvat, te herdefiniëren om te kunnen overleven in de samenwerking met de groeiende macht van de Indonesische Nieuwe Orde van Soeharto.

In de Indonesische culturele strategie van 2021 wordt gesteld dat de oude waarden die ooit de basis vormden van de manier van denken, doen en ervaren nu uitdagingen zijn. Indonesië heeft behoefte aan een nieuw perspectief in het sociale leven. De Indonesische cultuur wordt hierin nog steeds beschouwd als de manifestatie van de eenwording van culturele elementen uit verschillende regio's. De Indonesische cultuur is geen aparte cultuur die verschilt van de diverse regionale culturen. De formulering van de Indonesische culturele strategie komt neer op 'het vinden van manieren om elke regionale cultuur te behouden zodat dit onderdeel is van de Indonesische identiteit' (Kemendikbud, 2021)⁶¹. Doelstelling van de Indonesische strategie is om een belangrijke culturele positie in de wereldbeschaving te verwerven op westerse grondslag. Sprake is hierdoor van een vernieuwde kolonisatie van de lokale cultuur op de eilanden. Tentoonstellingen in provinciale lokale musea tonen beelden van de Indonesische onafhankelijkheidstrijd en de macht van de centrale regering op Java. Uitingen van de lokale cultuur blijven hieraan ondergeschikt. Culturele uitingen die passen in het mythische bewustzijn van de lokale bevolking worden ondermijnd door nationalistische politieke interventies. De horizontale structuur van de sociale constructie tussen mensen en objecten waarover de geest van Pusaka waakt gaat verloren in verticale onderdrukkende structuur van de centrale politiek.

De controle over culturele expressie in Indonesië wordt ook sterk beïnvloed door het motto van de Republiek: de Pancasila die "Eenheid in verscheidenheid" verkondigt. Hoewel de diversiteit van de Indonesische cultuur een feit is, ondersteunt de boodschap van Pancasila niet een pluralistische samenleving. Integendeel, de filosofie legt de nadruk op zelfbeheersing, terughoudendheid en zelfverloochening voor het welzijn van de natie. Elke lokale cultuur moet bijdragen aan de nationale cultuur en identiteit. Ook dit proces zorgt voor een herdefiniëren en hercontextualiseren van materiële cultuur, waardoor miscommunicatie, misverstanden en culturele

⁶⁰ Adams, K. M. (1997). *Nationalizing the Local and Localizing the Nation Ceremonials, Monumental Displays and National Memory-Making in Upland Sulawesi, Indonesia*. *Museum Anthropology*, 21(1), 113-130.

⁶¹ Kemendikbud., M. v. O. e. C. (2021). "Richtlijnen voor het ontwikkelen van culturele strategieën." from <https://indonesia.go.id/kategori/indonesia-dalam-angka/282/merumuskan-strategi-kebudayaan-indonesia> geraadpleegd 15 oktober 2021

reconstructies ontstaan (Hooker, 1993)⁶². De Indonesische centrale overheid stelt dat de Javaanse cultuur de as is waarop het Indonesische leven draait en legt hiermee de Javaanse esthetiek en politiek op aan de andere culturen van het land en koloniseert hiermee binnen haar eigen grenzen. In de Indonesische samenleving wordt geklaagd dat de Rijksoverheid de staatsideologie bevordert met het doel dat regionale, etnische, taalkundige en religieuze verschillen ondergeschikt te maken aan de politieke overheersing. Symbolen van lokale culturen die macht uitdrukken worden ontnomen. Er ontstaan hiermee naast Eurocentrische vooroordelen ook Java-centrische vooroordelen om een Indonesische staatshegemonie te creëren (Clifford, 1991)⁶³. Het effect ervan is dat traditionele kunstvormen, die de sprong naar "Eenheid in Verscheidenheid" niet kunnen maken, mogelijk kunnen verdwijnen of zich niet verder binnen hun eigen tradities kunnen ontwikkelen.

In het Indonesische Cultuurbeleid staat dat ervoor wordt gezorgd dat destructief bijgeloof van lokale overtuigingen niet wordt getolereerd. Door dit conflict tussen traditioneel "bijgeloof" en de moderne religie (Islam) krijgt de regionale materiële cultuur, die geselecteerd wordt voor het Indonesisch nationaal erfgoed, niet langer zijn oorspronkelijke religieuze functie terug. Het gekozen object is dan niet langer levensvatbaar voor die cultuur in haar oorspronkelijke ceremoniële en rituele belangrijke context. Het gevolg is een hybride traditionalisme met westerse en nationale islamitische invloeden. De verzwakking van de lokale tradities was al eerder ingezet door missionarissen die in het begin van de twintigste eeuw die bijna alle materiële culturele voorwerpen die een sacraal doel hadden verbrandden of confisqueerde zoals de voorouderfiguren van Nias en Toraja. Deze objecten werden gezien als een verzet tegen het Christendom. Grote collecties zijn in beslag genomen en voorwerpen werden permanent bezit van de grote musea in het Westen.

Sinds het millennium kreeg het belang voor het behoud van de lokale cultuur steeds meer de aandacht. Groeiende aandacht kreeg ook de nieuwe museologie voor etnologische objecten die in overeenstemming is met de museumethiek. Het is in hoofdzaak gericht is op sociale rechtvaardigheid, mensenrechten en de ontwikkeling om musea socialer, inclusiever en verantwoord te maken (Kreps, 2008)⁶⁴. Dit wordt door Janet Marstin gedefinieerd in drie hoofdzaken waardoor musea deze morele keuzevrijheid bevestigen: sociale inclusie, radicale transparantie en gedeelde voogdij. In het hedendaagse discours over museumethiek is het concept van voogdij een middel om dynamische, ervaringsgerichte en kwaliteit van erfgoed te respecteren en te delen op grond van rechten en verantwoordelijkheden voor dit erfgoed (Marstin 2011:17)⁶⁵. Het is een gedeelde

⁶² Hooker, V. (1993). *Cultuur en samenleving in de Nieuwe Orde Indonesië*. Oxford University Press.

⁶³ Clifford G., (1991) *The Year of Living Culturally*, The New Republic. P 36.

⁶⁴ Kreps, C. F. (2008). *Appropriate museology in theory and practice*. In (Vol. 23, No. 1, March 2008, 23-41): *Museum Management and Curatorship*.

⁶⁵ Marstine, Janet 2011. *The contingent nature of the new museum ethics*. In Janet Marstine (ed.). *Routledge Companion to Museum Ethics. Redefining Ethics for the Twenty-First Century Museum*. London: Routledge, 325.

verantwoordelijkheid van musea, curatoren en bezoekers. Onderscheid moet gemaakt worden tussen de idealen en waarden van een samenleving en die van de museumpraktijk (Marstin2011:6)⁶⁶.

Ethische principes zoals individualisme in de westerse cultuur en collectivisme in de Gotong Royong gedachte kunnen anders benaderd worden in de museumpraktijk waarin het object en de culturele waarden van de brongemeenschap centraal staan (Kreps, 2015)⁶⁷. Hierin speelt de geestkracht van Pusaka een belangrijke verzoenende rol spelen als symbool voor kennis en sociale waarden zowel op nationaal als lokaal niveau cultuur en waaraan afspraken in de vorm van rituelen verbonden zijn op basis van wederzijdsheid. Het is een referentiepunt voor de herinnering aan een diepgewortelde verbinding tussen mensen, objecten en de natuur waaraan ieder menselijk wezen ondergeschikt is.

Hoofdstuk 2 – Het internationale museumbeleid

2.1 De diagonaal van het verzoeningsbeleid

De Nederlandse politieke strategie voor de repatriëring van Indonesische culturele erfgoedobjecten die deel uitmaken van museumcollecties, zoals Pusaka, blijft een onderwerp dat telkens weer de aandacht vraagt sinds de onafhankelijkheidstijd van Indonesië. De Adviescommissie Nationaal Beleidskader Koloniale Collecties schreef in 2020 in haar advies aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap dat er tot op heden geen teruggavebeleid is in samenwerking met Indonesië (Adviescommissie, 2020)⁶⁸. Ook is destijds niet erkend dat de oorspronkelijke bevolking onrecht is aangedaan in het koloniale verleden door toe-eigening van cultuuroederen (Raad voor Cultuur, 2020)⁶⁹. De Indonesische directeur-generaal van het Ministerie van Onderwijs en Cultuur en Wetenschap, Hilmar Farid, is daarom van mening dat opnieuw een onderzoek moet worden gestart om te bepalen of objecten behorende tot het Indonesisch erfgoed op een redelijke of onnatuurlijke manier zijn verkregen of op ongepaste wijze (Farid, 2021)⁷⁰. Repatriëring van Indonesische culturele erfgoedobjecten moet volgens hem tot het prioriteitenprogramma van zijn ministerie behoren

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Kreps, C. F. (2015). *Appropriate museology and the "new museum ethics"*. In: Nordisk Museologi 2015 • 2, s. 4–16.

⁶⁸ Adviescommissie (2020), *Rapport Advies Koloniale Collecties en Erkenning van Onrecht* (Vol. Nationaal Beleidskader Koloniale Collecties), Raad voor Cultuur.

⁶⁹ Raad voor Cultuur (2020), *Online presentatie Advies Koloniale Collecties en Erkenning van Onrecht* - 7 oktober 2020.

⁷⁰ Farid, H. (2021), *Repatriëring, Indonesische inspanningen om cultureel erfgoed uit Nederland terug te geven*, Ministerie van Onderwijs en Cultuur, retrieved 11 januari from <https://www.kemdikbud.go.id/main/blog/2021/01/repatriasi-upaya-indonesia-kembalikan-benda-cagar-budaya-dari-belanda>.

(Maulipaksi, 2021; Nos, 2021).⁷¹ Hij stelt dat sinds de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië in politieke kringen aldaar beweerd wordt dat Nederland veel historische voorwerpen heeft verzameld uit verschillende regio's in de archipel en dat die voorwerpen op gewelddadige wijze in beslag zijn genomen tijdens militaire expedities. Dit is echter een herhaling van eerdere Indonesische standpunten rond Indonesisch erfgoed, die sinds de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië een rol spelen. Dit herhaalde verzoek wordt veroorzaakt door de complexiteit van dit probleem en het ontbreken van feitelijke kennis over welke voorwerpen het precies gaat. Ook het belang van teruggave van bepaalde voorwerpen afhankelijk van tijdsperioden moet hierbij betrokken worden. Dit zou in samenhang met de waarde en betekenis van Pusaka voor de lokale bevolking moeten worden gezien.

In 2021 is opnieuw een Indonesische onderzoekscommissie ingesteld voor herkomstonderzoek van historische voorwerpen in het museum. In het artikel van 11 januari 2021, waarin Farid uitspraken doet over gewelddadige inbeslagname, staat het koninklijk paar koning Willem-Alexander en koningin Maxima op een foto op de achtergrond. De foto is in 2020 genomen ter gelegenheid van het staatsbezoek aan Indonesië waarbij koning Willem-Alexander excuses aanbood voor het Nederlandse geweld dat tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd tussen 1945 en 1949 in Indonesië plaatsvond. Hij sprak de veel geciteerde volgende zinnen: "*Voor de geweldsontsporingen van Nederlandse zijde in die jaren wil ik hier nu, in navolging van eerdere uitspraken van mijn regering, mijn spijt uitspreken en excuses overbrengen. Dit doe ik in het volle besef dat de pijn en het verdriet van de getroffen families generaties lang voelbaar blijven*" (Nos, 2021).⁷² Voor het eerst is op het allerhoogste niveau excuses aangeboden. Koningin Beatrix deed dit niet bij haar staatsbezoek in 1995. Tien jaar later, in 2005, zei minister Bot van Buitenlandse Zaken dat Nederland door de grootschalige inzet van militaire middelen 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' is komen te staan (Nova, 2005)⁷³. Excuses kan als een begin gezien worden van een dekolonisatieproces, waarbij overdracht van kunstobjecten niet in het historische teken staat van politieke macht of economische winst, maar ook gedaan kan worden op de actuele basis van erkenning en aanvaarding. Zoals Caroline Drieënhuizen in haar artikel 'Mirrors of Time and Agents of Action' beschrijft, zijn het de nationalistisch geïnspireerde Indonesische claims op historische objecten in Nederland die vanaf 1949 herhaaldelijk voorkomen. Eigenaarschap wordt hiermee

⁷¹ Maulipaksi, D. (2021), *Repatriëring, Indonesische inspanningen om cultureel erfgoed terug te halen uit Nederland*. Kemendikbud webmanager, <https://www.kemdikbud.go.id/main/blog/2021/01/repatriasi-upaya-indonesia-kembalikan-benda-cagar-budaya-dari-belanda>.

⁷² Nos, N. (2021), *Willem-Alexander biedt excuses aan voor Nederlands geweld in Indonesië*, <https://nos.nl/artikel/2326517-willem-alexander-biedt-excuses-aan-voor-nederlands-geweld-in-indonesie>.

⁷³ Nova (2005), *Volledige toespraak van minister Bot*. Nova-archief, <https://archieff.ntr.nl/nova/page/detail/nieuws/532/Volledige%20toespraak%20van%20minister%20Ben%20Bot.html>.

uitgedaagd om zich te legitimeren. Politiek en cultureel eigenaarschap herpositioneert zich telkens op een autoritaire manier zodat het zich aanvaardbaar kan ontdoen van kolonialisme (Drieënhuizen, 2018)⁷⁴.

Vanuit het perspectief van erkenning en reciprociteit kan men in het dekolonisatieproces van beide landen niet meer spreken over teruggave door daders aan slachtoffers, maar over een verbeterde uitwisseling c.q. waardering van standpunten van twee autonome landen die elkaar juist veel te bieden hebben. Dit is analoog aan verzoeningsmodellen zoals die van Hampden Turner om tegenstrijdige standpunten met elkaar te verenigen. Horizontale en verticale standpunten worden ondergeschikt aan de diagonaal waarin zienswijzen met elkaar worden uitgewisseld op een gemeenschappelijke basis (Hampden-Turner, 2000)⁷⁵. Sinds er een Nederlands-Indonesische basis is van erkenning en aanvaarding voor de overdracht van koloniaal erfgoed kan het discours op een vruchtbare manier gevoerd worden, binnen een transcultureel kader in het museum, met voldoende wederzijdse kennis en inzicht.

2.2 Het begrip Pusaka in het Nederlands-Indonesische museumbeleid

De specifieke kenmerken van de relatie tussen Nederland en Indonesië vragen om een nuancering van de internationale waarden voor repatriëring van erfgoed. Teruggave van koloniaal erfgoed aan de regering van het onafhankelijke Indonesië zal een andere dimensie hebben dan teruggave van erfgoed aan de besturen van de diverse eilanden, als zijnde gebieden die nu overheerst wordt door de Indonesische staat. Dit met de wetenschap dat Indonesië bestaat uit driehonderd verschillende bevolkingsgroepen verdeeld over 6000 van de 17.500 eilanden, dit toont de complexiteit aan van het teruggave-beleid op basis van inheems erfgoedrecht.

Indonesië is bovendien een land dat van groeiende betekenis is in de wereldeconomie. Op basis van recente cijfers zou Indonesië inmiddels tot de herdefinieerde G7-landen behoren (Jakarta_Post, 2023)⁷⁶. Teruggave als bevestiging van de nationale identiteit en het daaraan verbonden recht op zelfbeschikking zou op grondslag hiervan feitelijk niet meer noodzakelijk zijn. Wel als gebaar om de internationale verbinding met elkaar te herstellen en dit op twee niveaus: tussen Nederland en Indonesië en tussen Indonesië en de daartoe behorende eilanden. En dit geldt in het bijzonder voor de teruggave van objecten met een hoog Pusaka gehalte die eigenlijk teruggeplaatst zouden moeten worden op de oorspronkelijke plek dan wel in het lokale museum op de eilanden.

⁷⁴ Drieënhuizen, C. (2018), *Mirrors of Time and Agents of Action Indonesia's Claimed Cultural Objects and Decolonisation, 1947-1978*, BMGN - Low Countries Historical Review, 133(2), 79-90.

⁷⁵ Hampden-Turner, F. T. e. C. (2000). *De zeven dimensies van cultuur*. Business Contact, Amsterdam

⁷⁶ Jakarta_Post, T. (2023). *Indonesië behartigt de belangen van het Zuiden op de G7: Jokowi*. Nieuwsbalie (The Jakarta Post). Retrieved 19 mei 2023 from <https://www.thejakartapost.com/world/2023/05/19/indonesia-to-promote-interests-of-global-south-at-g7-jokowi.html>.

Het begrip Pusaka en de verschillende betekenissen die het kan hebben binnen het museum blijkt in het discours over repatriëring van erfgoed echter nog onvoldoende aan de orde te komen. Pieter Pott, voormalig directeur van het Volkenkundig museum te Leiden, maakte in 1969 en vervolgens in 1975 een classificering van voorwerpen die al dan niet voor repatriëring in aanmerking kwamen (Bijlage III: Museale samenwerking, p.12-16). De lijst betrof voorwerpen die voor de onafhankelijkheid van Indonesië van nationaal historisch belang waren zoals voorwerpen die verbonden zijn aan belangrijke personen in de Indonesische geschiedenis. Ook benoemde hij het belang van een onderzoek naar de herkomst van voorwerpen en de wijze waarop ze een andere context hebben gekregen door verplaatsing. Dit betrof vooral de Pusaka van de Nieuw-Guinea collectie, die sinds de periode van de soevereiniteitsoverdracht 1947 naar Nederland in bruikleen waren overgebracht en volgens hem terug moesten naar de plaats van oorsprong Nieuw-Guinea (Jayapura). Hij gaat echter niet dieper in op de verandering van de betekenis van Pusaka door de verplaatsing ervan in een andere culturele context. In de complexiteit van het teruggave discours destijds ontbreken immers nog geldende criteria voor de museale herwaardering van Pusaka in de onafhankelijke inheemse contexten. De Nederlandse en Indonesische politiek en musea waren in de jaren zeventig er nog niet aan toe om op basis van erkenning en gelijkwaardigheid criteria te formuleren. Criteria die bij kunnen dragen aan een postkoloniaal framework voor teruggave werden nog gezocht vanuit eenzijdig westers perspectief van de 'view of the beholder and the visitor'. De 'voice of the object' ontbreekt om tot een gemeenschappelijke Nederlands-Indonesisch samenwerkingsvorm te komen. Er moet daarom een culturele vertaling gemaakt worden waarin zichtbaar wordt hoe betekenissen van kunstobjecten, ideeën en identiteiten verschuiven als ze in hun oorspronkelijke context terugkomen of het verlaten. De betekenis en waarde van Pusaka, die vanuit zijn oorsprong gerepatriëerd is naar het Westerse koloniale museum, kreeg immers binnen de heersende Westerse lokale materiële cultuur en tradities ook een vernieuwde betekenis en veranderende waarde. Vanuit een breder perspectief kan het westerse paradigma verenigd worden met het inheemse paradigma dat zich niet uitsluitend beperkt tot het visuele symbolensysteem maar ook de betekenis van een andere relationele gezagsverhouding en sociale verbinding vertegenwoordigen.

Objecten zoals de Mamacur, de armring die door Rumphius is beschreven (Bijlage II: Voorstudie, hoofdstuk 1), kwamen in 17^e eeuw in de Westerse samenleving terecht door koloniale expedities. Ze kregen in de Westerse samenleving als 'rariteit' betekenissen binnen het kader van 'rariteitenkabinetten'⁷⁷. De nadruk ligt hier op ontwikkeling van wetenschappelijke kennis door de

⁷⁷ Kamers en vitrines die snuisterijen, natuurhistorische exemplaren, en archeologische en etnografische objecten bevatten, verworven door Europese missionarissen, ontdekkingsreizigers en zakenlieden die kwamen naar binnen contact met andere culturen, meestal als onderdeel van de imperiale expansie (Ames1992:16).

classificering van 'wij' en de vreemde 'ander'. Rumphius maakte gebruik van lokale overtuigingen in mondelinge hervertellingen over voorwerpen om de waarde van deze objecten als rariteiten te benadrukken. De Mamacur werd door Rumphius beschreven in het Amboinsch Kruidboek over de ambacht, handel en verhalen van 'Godts natuurwonderen' (Rumphius, 1699)⁷⁸. Hij beschrijft de talismankracht van verschillende soorten instrumenten gemaakt van steen en ringvormige ornamenten die volgens de verhalen van getuigen magische krachten bezitten die ontleend werden aan de natuur. Voor de oorspronkelijke bevolking zou de vorm van de Mamacur zijn ontstaan uit niet-menselijke natuurkrachten. Vanwege deze krachten, die ook gebruikt werden om oorlog te voeren, werden de objecten verzameld en verhandeld of opnieuw verwerkt en omgevormd.

In 1972 verklaarde de interpretatie van de lokale bevolking nog vanuit een koloniaal standpunt als 'biologische principes die het instinctmatige van de niet-westerse bevolkingen overheersen' (Wassing, 1972)⁷⁹. Wassing gaat hierin voorbij aan het bewustzijn van de oude inheemse volken (zoals de oorspronkelijke bevolking op de eilanden van de Molukken) waar ieder fenomeen, mens, dier en plant zich onthult als een persoonlijkheid met een spirituele kracht (Frankfort, 1946) en is een confrontatie met de ziel van 'gij' en niet met 'het'. De betekenis van Pusaka in het etnografisch museum is dan niet langer beperkt tot historische contexten van fabricage, gebruik en verzamelingen, maar rekening moet gehouden worden met de boodschap die het object zelf brengt en de directe betekenissen voor de ontmoeting met de bezoekers in het heden en in de toekomst (Brown, Peers 2006)⁸⁰. Om de sociale relatie tussen object en bezoeker in het museum te herstellen moet de betekenis van Pusaka verschuiven naar de culturele context van lokale gemeenschappen. Hierop moet de museale samenwerking met lokale musea aangepast worden en het museum moet er kritisch mee omgaan.

Museale samenwerking vraagt zowel van Nederlandse als Indonesisch zijde een gedekoloniseerd museumbeleid. In Nederland blijven vooral Nederlands-Indische kunstenaars en curatoren zoeken naar een postkoloniaal framework die kan bijdragen aan de dekolonisatie van betekenissen (Luger, 2020)⁸¹. De wens is om nieuwe posities voor transculturele uitwisseling te creëren en het collectieve verhaal te vervangen door een microperspectief van stemmen waardoor kunstobjecten een veelvoud aan verschillende betekenissen toegeschreven kunnen worden. De Nederlands-Indische Wendelien Oldenborgh gaat deze uitdaging aan in haar boek 'A well respected

⁷⁸ Rumphius, G. E. (1699). *d'Amboinsche Rariteitkamer* (Vol. 1705). Francois Halma Boekverkoper in Konftantijn den Grooten.

⁷⁹ Wassing, R.S., *De Grote Spleetrom*. Openbaar kunstbezit in Vlaanderen, 1972. **10**.

⁸⁰ Brown, A.K., Peers, L. and members of the Kainai Nation 2006 *Pictures bring us messages: photographs and histories from the Kainai Nation*. University of Toronto Press, Toronto.

⁸¹ Luger, T. (2020). *Gedeeld erfgoed, gedeelde waarden? Waarderen van collectie, ontzamelethiek en een palet aan belangen*, Amsterdam.

man: no fals echoes'. Ze legt hierin een open verbinding tussen individuele en collectieve strijd en (emotionele) conflicten die verweven zijn met de koloniale en dekoloniserende geschiedenis van Indonesië en Nederland. Het nadeel is dat hier de nadruk ligt op de presentatie van postkoloniale kunst binnen het geïsoleerde framework van Westerse musea en niet op de herdefiniëring van de gemeenschappelijke relatie tussen Nederland en Indonesië in een transcultureel kader voor Indonesische musea. Er ontbreekt een gemeenschappelijke perceptie voor het onderkennen van de waarde van Pusaka als sociaal middel om uitwisseling op gang te brengen en om hiermee een bijdrage te leveren aan de Indonesische kunstgeschiedenis.

De creatie van nieuwe posities voor transculturele uitwisseling vraagt ook om dekolonisatie in het Indonesische museumbeleid zodat objecten in lokale Indonesische musea vanuit een inclusiever en lokaal perspectief tentoongesteld kunnen worden. Hiertoe behoort ook het deconstrueren van westerse verhaallijnen van koloniale en postkoloniale collecties en tentoonstellingen die niet in overeenstemming zijn met de werkelijke lokale gebeurtenissen. Volgens de Indonesische curator van het Atjehmuseum, Hafnidar en museumdeskundige Ajeng Ayu Arainikasih is het belangrijk om de hedendaagse mentaliteit van de Indonesische lokale bevolking te dekoloniseren. Het deconstrueren van betekenissen van inheemse collecties en tentoonstellingsverhaallijnen van objecten kan helpen de mentaliteit van de lokale bevolking te dekoloniseren en inzicht te geven wat het dekoloniseren van Indonesische provinciale musea betekent (Arainikasih, 2018)⁸². In de overtuiging dat Pusaka een personificatie is van het gezag, kan gesteld worden dat het door de geschiedenis heen een eigen biografie heeft waarvan alle 'hoofdstukken' van zijn of haar leven theoretisch interessant zijn. Dit kan leiden tot het onderkennen van meerdere kwaliteiten van de personificatie die het object vertegenwoordigt. In bredere zin kan Pusaka gezien worden als de horizontale verbinding van relaties tussen verschillende culturen en generaties (Gell, 1998)⁸³.

2.3 Immaterieel cultureel erfgoed in het teruggave discours

Het museale discours betreffende de repatriëring van koloniaal erfgoed is onderdeel van een bredere discussie in de musea van de Westerse landen. De kritische kijk op de kunstwaarde van objecten zoals Pusaka in samenhang met inheemse eigendomsrechten neemt wereldwijd toe als opening in de strijd om zelfbeschikking. In de Nederlandse musea vraagt dit de laatste decennia meer aandacht vanwege de enorme Rijkscollectie etnografica die beheerd wordt door het Nationaal Museum van Wereldculturen en de hoge beheerskosten van het museum. Het teruggavebeleid van Indonesisch cultureel en intellectueel erfgoed is sinds de eerste onderhandelingen, na de onafhankelijkheid van

⁸² Arainikasih, A. A. (2018). Dekolonisatie van het Atjeh Museum: Objecten, geschiedenissen en hun verhalen. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 133-2 105-120.

⁸³ Gell, A. (1998). *Art and agency: an anthropological theory*. Clarendon Press, Oxford.

Indonesië in 1949, gebaseerd op de principes van zelfbeschikking en reciprociteit. Bij teruggave wordt tot nu toe echter de Nederlandse richtlijn ter bescherming van het nationale cultuurbezit vooropgesteld en nog weinig rekening gehouden met het streven naar een internationaal model voor teruggave van collecties. Het lijkt erop dat de discussie in Nederland blijft steken omdat immaterieel erfgoed voor internationale teruggave en uitwisseling onbesproken blijft.

UNESCO-agentschappen, zoals ICOM, kunnen voor erkenning en toepassing van inheemse curatie verwijzen naar het Unesco-verdrag van 2003 ter bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed. Hoewel de stem van UNESCO in veel landen belangrijk is, ontstond er na de aanneming van het Unesco-verdrag veel discussie over de rol van musea in het beschermen van immaterieel cultureel erfgoed. In het verdrag wordt onder het begrip 'borging' begrepen: 'maatregelen gericht op het waarborgen van de levensvatbaarheid van het immaterieel cultureel erfgoed, met inbegrip van de identificatie, documentatie, onderzoek, behoud, bescherming, promotie, verbetering, overdracht (vooral via formele en informele educatie) net zoals revitalisering van de verschillende aspecten daarvan' (Unesco, 2023). Een van de belangrijkste doelstellingen van het verdrag is voorwaarden scheppen voor het bestaansrecht van immaterieel cultureel erfgoed en gemeenschappen stimuleren om hier gevolg aan te geven. Lokale gemeenschappen moeten als "cultuurdragers" zelf betrokken zijn bij de identificatie van immaterieel cultureel erfgoed en bij het ontwikkelen van uitvoeringsmaatregelen voor de bescherming ervan. Deze eis maakt brongemeenschappen medeverantwoordelijk voor het behoud van hun erfgoed. Kreps merkt op dat de theoretische bescherming van immaterieel cultureel erfgoed, in het Unesco-verdrag van 2003, een verschuiving in het denken weerspiegelt van zorg voor bescherming van tastbaar cultureel erfgoed naar zorg voor bescherming van achterliggende kennis, vaardigheden en waarden van dit erfgoed als ook voor de mensen en sociale processen die het ondersteunen. In de praktijk zal hiervoor een bottom-up strategie nodig zijn met een participatieve benadering van beheer en behoud van erfgoed. Cultuuruitingen moeten op waarde geschat worden, van zowel het lokale (bijzondere) als het universele niveau, en de waarde van zowel populaire culturele vormen als die van de 'hoge cultuur moeten erkent worden'. Het moet een effectief instrument zijn voor het realiseren van de herziene erfgoed bescherming die oude patronen uitdagen en plaats maken voor nieuwe modi van denken en praten over erfgoed (Kreps, 2005). Grote reguliere musea zoals het Nederlandse Wereldmuseum besteden nu meer aandacht aan immaterieel cultureel erfgoed als reactie op veranderingen die plaatsvinden in het museumberoep. Het Unesco-verdrag biedt ook de hulp aan instandhouding van levende culturele tradities. Veel musea, die gebaseerd zijn op inheemse brongemeenschappen, passen de curatie van levende cultuur al toe.

Vergelijkbare ontwikkelingen zijn te zien in de groeiende erkenning van niet-westerse museummodellen van musea, passende curatie, en nieuwe concepten van erfgoedbehoud. Deze

trend wordt omkaderd door een grotere beweging die de sociale en culturele dimensies van museumfuncties en de relatieve aard van curatorenwerk erkent (Kreps, 2005)⁸⁴. Hoewel lokale Indonesische musea onder invloed staan van het politiek en economisch beleid vindt het de steun bij netwerken van culturele en museale organisaties zoals museumverenigingen en platformen die wereldwijd en nationaal fungeren als overkoepelende organisaties. Musea worden hierdoor met elkaar in contact gebracht, verspreiding van beleid wordt mogelijk gemaakt en informatie kan gedeeld worden binnen de museumgemeenschap.

Kreps pleit ervoor dat ICOM (International Council of Museums) meer intercultureel georiënteerde benaderingen van het behoud van cultureel erfgoed initieert door het sponsoren van onderzoek naar inheemse curatie met workshops en trainingsprogramma's geïntegreerd in de gangbare museumpraktijken. ICOM-vertegenwoordigers kunnen ook aanmoedigen tot voortzetting van dit beleid op de verschillende eilanden in Indonesië waar curatie nog steeds onder invloed staat van de voortdurende nationale politieke en sociale doelstellingen (Kreps, 2005)⁸⁵. In de museumpraktijk wordt de hulp van Unesco helaas niet altijd als effectief gezien. Een voorbeeld is de hulp voor het Lahoremuseum in Pakistan. Unesco had aangeboden hulp te bieden met betrekking tot musea, maar alleen in de vorm van adviseurs en commissies uit de hele wereld. Het museum beweerde echter dat het zijn problemen al kende en niet iemand nodig had die hen daarop komt wijzen. Unesco was namelijk bereid zes miljoen dollar te geven aan adviseurs maar niet voor de restauratie van gebouwd erfgoed dat op dat moment nodig was. Het museum wilde geld hebben voor een opleiding restauratietechniek voor museumpersoneel. De vraag is echter of nationale en provinciale netwerken betere oplossingen kunnen bieden wanneer mondiale museumorganisaties geen passende en afgestemde middelen kunnen aanbieden (Bhatti, 2016).

2.4 Eigendom en 'vehicle for relations'

Verschillen over de samenhang tussen eigendom en de waarde van Pusaka voor museale collecties geven de schrille tegenstelling tussen het Nederlandse en Indonesische beleid weer in het discours over teruggave. De Rijksdienst voor Cultureel erfgoed stelt dat 'zeldzaamheid voor de Nederlandse collectie' het belangrijkste criterium is om objecten in Nederland te houden. Dit tamelijk eenzijdig nationaal referentiekader leidde ertoe dat in Indonesië de indruk ontstond dat 'de Nederlanders voor zichzelf de krenten uit de pap haalden en Indonesië de tweederangs objecten kreeg aanboden' (Luger, 2020). Het begrip 'zeldzaamheid' heeft binnen Indonesische referentiekader bovendien een andere waarde. Bepaalde objecten zoals vlechtwerk manden en batiktechnieken, waarin de traditionele handvaardigheid doorleeft, worden ook nu nog geproduceerd. Het begrip van

⁸⁴ Kreps, C. Inheemse curatie als immaterieel cultureel erfgoed: gedachten over de relevantie van de UNESCO-conventie van 2003 Fellowship-programma Smithsonian Centrum. Washington 2005.

⁸⁵ Ibid.

eigendom legt hierdoor minder de nadruk op uniciteit en authenticiteit van het object maar meer op de fluïde immateriële betekenis van Pusaka binnen het sociale proces. Het kunstobject, in de hoedanigheid van Pusaka, is binnen dit kader meer een regerend medium om het proces van sociale uitwisseling op gang te brengen, 'a vehicle for relationships rather than a terminus for ownership' (Geismar, 2013). Het kan de polariserende werking tussen kolonisatie en dekolonisatie, individu en gemeenschap, neutraliseren en hierdoor de nadruk leggen op relaties en internationale verbinding. Een voorbeeld kan gevonden worden in de activiteiten van de hedendaagse Indonesische kunstenaarsgroep Ruangrupa als activistisch platform met hun 'Lumbungconcept' waarin culturele contexten verenigd zijn op basis van meerstemmigheid en multi-perspectiviteit. Het Lumbungconcept werd gepresenteerd op de vijftiende Documenta in Kassel in 2022. De Lumbung (graanschuur) kan op macroniveau worden voorgesteld als Pusaka: een sociale constructie waarin de geest van het immateriële erfgoed voortleeft. Het is een collectief bestuurde container met een overvloed hulpbronnen en waarden van solidariteit en collectiviteit. Via Documenta Vijftien benaderde de groep, organisaties en instellingen over de hele wereld om samen 'lumbung' te verzamelen en te ontwikkelen op verschillende kennisgebieden en nieuwe netwerkmodellen bevorderen voor kleine tot middelgrote kunstinitiatieven die duurzaam zijn. Ze dagen de problemen van de ongelijkheid en onrechtvaardigheid van de internationale samenleving met het Lumbungconcept uit (Bijlage I: Afbeelding 6).

Pusaka vertegenwoordigt zowel materieel als immaterieel erfgoed, intellectueel als cultureel eigendom en individueel als gemeenschappelijk eigendom. Haidy Geismar, hoogleraar antropologie aan de Universiteit College Londen, stelt dat intellectuele eigendom en cultureel eigendom feitelijk tot dezelfde categorie horen maar in het westerse denken uit elkaar gedreven zijn. In het algemeen wordt intellectueel eigendom beschouwd als de immateriële productie van de geest, maar het wordt praktisch gebruikt om het eigendom te definiëren voor middelen die dagelijks tastbaarder worden en breder circuleren. De term cultureel eigendom wordt traditioneel gebruikt om naar bepaalde 'dingen' te verwijzen. Naar het soort objecten dat in de antiquiteitengalerijen van wereldmusea zijn ondergebracht zoals het British Museum of het Louvre museum in Abu Dhabi: verzamelingen van nationaal erfgoed die als cultureel erfgoed veilig in deze elite-instellingen worden tentoongesteld voor hun burgers en ten voordele van de hele mensheid. Voor Pusaka geldt echter dat het een categorie is die zowel als cultureel en als intellectueel eigendom gedefinieerd kan worden.

‘Objecten zoals Pusaka worden bepaald door de ongrijpbaarheid van de cultuurtheorie die collectieve identiteit holistisch definieert door middel van een breed scala aan symbolische uitingen’ (Geismar, 2013)⁸⁶.

Het is de afzonderlijke genealogie van deze concepten in bepaalde instellingen waardoor beide begrippen uit elkaar worden gehouden: culturele eigendommen zijn in het bezit van musea, erfgoedorganisaties en culturele instellingen. Intellectueel erfgoed wordt beschouwd als het domein van handel, commercie, financieel regelgeving en industrie. Op deze wijze is een etnografisch object zoals de Spleettrommel in het Krölller-Mullermuseum (Bijlage I: Afbeelding 7) een voorbeeld waarin het intellectuele eigendom van lokale beeldhouwtradities in Ambryn toegeëigend is als cultureel eigendom. De convergentie van deze twee categorieën in objecten zoals Pusaka maakt het lastig om het verschil tussen intellectuele en culturele eigendom te onderscheiden en hierdoor wordt ook de eigendomsvraag bemoeilijkt. De manieren waarop culturele en intellectuele eigendom worden gedefinieerd en samenkomen in "etnografische" contexten vragen om een meer genuanceerd besef van de toenemende complexiteit van juridische, politieke en culturele eigendomsvraagstukken. Voor Pusaka zoals de Spleettrom, het voorouderbeeld Werwat en de armring Mamacur behelst het immateriële eigendom zowel de hand van de kunstenaar als de geest van de voorouder die erin voorleeft. Vanuit het inheemse perspectief van de individue-object relatie, als de 'ik-jij' relatie waarin Pusaka een personificatie is van de geest van de voorouder, ligt de nadruk niet op het materiële eigendom maar op het recht op behoud van immateriële waarden zoals de sociale verbinding met de lokale bevolking en de onlosmakelijke verbinding met de voorouders. Het immateriële eigendomsrecht is hierin bepalend voor de kunstwaarde van Pusaka. Onderhandelingen over Pusaka moeten daarom vanuit deze context gefilterd worden. Het begrip van het eigendomsrecht van Pusaka (en erfgoed) en de betekenis voor uitwisseling van bestaande en nieuwe sociale relaties kan aanleiding zijn voor nieuwe stellingen. Dit is afhankelijk van het soort object en de mate waarin de immateriële waarde in verhouding staat tot de materiële waarde van Pusaka. Pusaka zijn tastbare en onzichtbare monumenten waarin het genetisch materiaal van de lokale bevolking is opgesloten en waarin herinneringen aan voorouders voortleven. De Atjehse kris in het Volkenkundig museum te Leiden (Bijlage I: Afbeelding 4 en 5), waarin kostbare materialen zoals goud en diamanten zijn verwerkt heeft bijvoorbeeld een andere materiële waarde hebben dan de Mamacur. Onderhandelingen over teruggave betreffen dan vaak het eigendomsrecht op de economische materiële waarde of de wetenschappelijke materiële waarde voor onderzoek dan wel de waarde als politiek machtssymbool voor nationale identiteit en onafhankelijkheid. Voorbij wordt gegaan aan het

⁸⁶ Geismar, H. (2013). *Treasured Possessions Indigenous Interventions into Cultural and Intellectual Property*. Duke University Press.

eigendomsrecht op de immateriële kunstwaarde van Pusaka die van betekenis is voor de culturele identiteit van de lokale bevolking. De holistische identiteit van Pusaka kan een kader bieden voor het claimen van economische onafhankelijkheid, uitwisseling en gerechtigheid op de eilanden van Indonesië. Het immateriële eigendomsrecht van Pusaka zet het regionale perspectief op de voorgrond in het internationale publiek discours over teruggave.

De scheiding van materieel en immaterieel eigendom is een constructie die deels voortkomt uit de museumcultuur waar voorwerpen waren verwijderd uit hun oorspronkelijke herkomst en herdefinieerd worden vanwege hun esthetische of symbolisch betekenis volgens curatoren en antropologen (Edwards, 2006)⁸⁷. Populaire en academische discussies over eigendom van Pusaka gebeuren te vaak in polariserende taal gebeuren waarin het 'Westen' zich onderscheidt van de 'rest', het vervreemde van het onvervreembare, het privé van het gemeenschappelijke, het koloniale van de inheemse bevolking en het nationale belang van het lokale belang. Het is de polarisatie tussen het westerse paradigma en inheemse museale modellen en theorieën die niet tot begrip kan leiden over de betekenis van eigendom van Pusaka. Pusaka vertegenwoordigt een holistisch idee waarin 'complementariteit' de fundamentele grondgedachte is om tot verzoening van tegenstrijdige standpunten te komen. De nadruk komt hierdoor niet te liggen op eigendom, het bezit van Pusaka, maar op de relatie die het vertegenwoordigt: het is een voertuig voor verschillende soorten relaties. Relaties zijn de verbindingen, die met behulp van rituelen tot stand komen, zoals de sociale betrokkenheid tussen mensen onderling en relaties tussen het regulerend voorouderlijk gezag en de onderdanen. Pusaka is het holistische symbool voor de ideologie van geluk en zingeving, die de kennis en waarden vertegenwoordigt en waarin de relatie met rituelen centraal staan. Hoewel de betekenis van de rituelen die eraan verbonden wordt, afhankelijk is van tijd en plaats, blijft de fundamentele natuurlijke verbinding van Pusaka met de voorouders in stand. Zoals de balans tussen de materiële en de immateriële waarde, tussen object en beleving bepalend is voor uitwisseling, zo is vooral de kwaliteit van de relationele waarde van Pusaka in de sociale context van belang. De manier waarop Pusaka zich verhoudt tot de culturele context moet begrepen worden om de kwaliteit van de sociale relatie te kunnen beoordelen. Dit is afhankelijk van het soort object en de verschillende contexten. Het kan leiden tot meer begrip en draagvlak of andere manieren van omgaan met de problematiek rond repatriëren en tentoonstellen van inheems cultureel erfgoed. Het is een tegenhanger van het polariserend denken en geeft aan hoe we verantwoordelijkheid kunnen nemen voor de omgang met historisch erfgoed, waarbij tegenstrijdige belangen spelen die voortkomen uit een hiërarchisch machtssysteem en een westers paradigma.

⁸⁷ Edwards, Elizabeth. 2001. *Raw Histories: Photographs, Anthropology and Museums*. Oxford: Berg p.3

De fysieke plaats van immaterieel erfgoed houdt niet noodzakelijk verband met het eigendom. De Australische Aroboriginal advocaat Terri Janke stelt:

“wat een verplichting oplegt in het ontvangen en uitwisselen, is het feit dat het ontvangen ding niet inactief is. Zelfs als het is verlaten door de gever, is het nog steeds iets van hem ” (Janke, 1998)⁸⁸.

In de definiëring van intellectueel en cultureel erfgoed voor inheemse volkeren zijn de vier tegenstellingen tussen niet-inheems en inheems intellectueel erfgoed die Janke benoemd ook bepalend voor het begrip Pusaka en hebben invloed op het teruggave discours:

- Materie tegenover mondelinge overdracht;
- Economische rechten tegenover het behoud van de cultuur
- Individueel eigendom tegenover gemeenschappelijk eigendom
- Een gecompartmenteerde benadering tegenover een holistische benadering

De symboliek van de geest die in Pusaka doorleeft in verschillende grootse betekenissen worden in verhalen doorgegeven. Rumphius maakte al in de 17^e eeuw gebruik van lokale overtuigingen in mondelinge hervertellingen om objecten te beschrijven als items die werden gekoesterd en als rariteit te benadrukken (Bijlage I Voorstudie: hfdst 1, p 5-7). Hoewel er ook wordt beweerd dat Rumphius, als ambtenaar van de koloniale Verenigde Oost-Indische Compagnie, niet noodzakelijkerwijs in lokale vertellingen geloofde respecteerde hij de mythische verhalen van zijn tussenpersonen. Microperspectieven in verhalen construeren een verbinding tussen cultuur en natuur en benadrukken het vitale belang van de inheemse cultuur. De erkenning van deze verhalen als immaterieel erfgoed benadrukt de principes van zelfbeschikking en het belang van gelijkwaardigheid, kennis en communicatie als integraal onderdeel van de rechten van intellectueel erfgoed (Geismar p.12: Posey en Dutfield 1996; Solomon 2004)⁸⁹. Het belang van de sociale constructie die deze verhalen vertegenwoordigen is meestal van grotere waarde dan de handelswaarde van objecten. Hoewel er ook sprake kan zijn van een wisselwerking. In de recentelijk opgelaaide discussie over teruggave van de Diamant van Banjarmasin in het Rijksmuseum te Amsterdam werd in het herkomstonderzoek de aandacht gevestigd op de handelswaarde van de 70-

⁸⁸ Janke, Terri. 1998. *Indigenous Cultural and Intellectual Property Rights: An Australian Perspective*. In *Collective Human Rights of Pacific Peoples*, ed. Nin Tomas, 45–60. Auckland: International Research Unit for Maori and Indigenous Education, University of Auckland. 2003. *Minding Culture: Case Studies on Intellectual Property and Traditional Cultural Expressions*. Geneva: World Intellectual Property Organization p.58

⁸⁹ Posey, Darrell Addison, and Graham Dutfield. 1996. *Beyond Intellectual Property: Toward Traditional Resource Rights for Indigenous Peoples and Local Communities*. Ottawa: International Development Research Centre.

karaats diamant als roofbuit (NPOstart, 2023)⁹⁰. Ook het anti-koloniale sentiment dat het ooit 'geroofd' is kreeg de aandacht. Nederlandse en Indonesische betrokkenen waren opeens afstammelingen van het sultanaat en claimden er recht op te hebben. In deze discussie werd de economische rechten op erfgoed benadrukt en werd geen aandacht geschonken aan de symboliek van het object die zowel de immateriële waarde als de materiële waarde vertegenwoordigt binnen het sultanaat. De oorspronkelijke symboliek van het object legt echter de nadruk op de sociale waarde van immaterieel erfgoed en zorgt voor het behoud van cultuur. Nieuwe betekenissen, die de diamant door de geschiedenis heen krijgt, zijn hieraan ondergeschikt.

Het herkomstonderzoek van de diamant is gericht op het eigendomsrecht. De nadrukkelijke bewering dat het sultanaat van Banjarmasin rechtmatige eigenaar is, gaat uit van individueel eigendomsrecht en verwijst naar de gecompartmenteerde benadering van eigendomsrechten in categorieën zoals tastbaar en immaterieel, kunst en culturele expressie. Deze reductionistische benadering staat tegenover een holistische benadering van Pusaka als sociale constructie, waarin alle aspecten van cultureel erfgoed zijn opgenomen, onderling met elkaar verbonden en waarvan 'het geheel is meer dan de som der delen'⁹¹. De meerwaarde van de 'som der delen' in de holistische benadering van Pusaka wordt vertegenwoordigd door de aanwezige ontastbare geest van de voorouders. Voor de inheemse volken ligt de nadruk op onvoorwaardelijke verbindingen van geheel die kenmerken ontleent aan de samenstellende delen, maar ook aan de samenhang of ordening van die delen en hun interactie: Pusaka die de kenmerken ontleent aan het gezag van sultanaat, de sociale structuur van de lokale bevolking en de rituelen die daaraan verbonden zijn. De gemeenschappelijke betekenis van Pusaka als sociale constructie komt ook tot uiting op nationaal niveau in de Gotong Royong gedachte.

De verhalen die Pusaka genereert zorgen voor een platform met meerstemmigheid en multi-perspectiviteit, voor internationale verbinding, netwerken, en activisme waarin culturele contexten verenigd zijn. Verschillende soorten culturele kennis kunnen rondom Pusaka worden uitgewisseld en het biedt ook de mogelijkheid om onderscheid te maken tussen rechtmatige eigenaren van specifiek cultureel erfgoed.

⁹⁰ NPOstart (2023) *Roofkunst, Seizoen 1 Afl. 5 - De diamant van Banjarmasin*, https://www.npostart.nl/roofkunst/BV_101404880

⁹¹ Holisme (*holos*: volledig, geheel) '*Het geheel is meer dan de som der delen*'.

Hoofdstuk 3 – Het Inheemse Museummodel

3.1 Struikelblokken van de Eurocentrisch hegemonie

Het Nederlandse museummodel behoort volgens de definitie van het Nederlands museum (DSP-groep, 2011)⁹² tot het westerse model dat tot nu toe een centrale positie heeft in de internationale museumcultuur terwijl lokale musea in niet-westerse landen, in de periferie van het mondiaal discours over musea en cultureel erfgoed blijven staan (Kreps, 2003)⁹³. De Eurocentrische hegemonie hield vast aan de westerse museologie en de gemeenschappelijke westerse connotatie van het woord 'museum' en werd hierdoor een obstakel voor de groei en ontwikkeling van inheemse musea buiten het westen. Zolang musea gezien worden als eindproducten of getuigen van koloniale prestaties met 'collecties' van universele cultuur, opslagplaatsen van onbetwiste waarde, sites van vooruitgang, ontdekking en de accumulatie van menselijk, wetenschappelijk of nationaal erfgoed', zullen we het marginaliseren van niet-westerse volkeren blijven doen en ontzeggen we hen keuzevrijheid en legitimiteit in het verleden en het heden (Clifford 1997: 213)⁹⁴. Niet-Westerse museumervaringen worden in naïeve termen beoordeeld ten opzichte van eurocentrische percepties en normen. Het maakt andere 'museologiën' onmogelijk mits er sprake is van erkenning dat 'degenen die zijn gemarginaliseerd als' de andere' centraal staan in de formulering van nieuwe museale paradigma's (Bhatti, 2016)⁹⁵.

Om tot een beter begrip te komen van het Indonesisch museum is een museologie nodig waarin lokale cultuur van de brongemeenschap centraal staat. Het postkoloniale museum zal zijn moderne wortels moeten loslaten en conceptueel en praktisch met museologie en curatorschap omgaan zodat het de culturele eigenheid van de locatie kan weerspiegelen. Dr. Shaila Batti, cultureel antropoloog en museoloog aan de National College of Arts, te Lahore in Pakistan stelt dat sommige Westerse musea koloniale metaverhalen over controle, macht, en kennis proberen over te brengen. Er zijn echter ook musea in Zuid-Azië die worden geëxploiteerd binnen de dynamiek van de postkoloniale samenleving aldaar. Het gaat daar dan niet om representatie en niet op de toepassing van dit kritische perspectief (Bhatti, 2016)⁹⁶.

⁹² DSP-groep. (2011). *De maatschappelijke betekenis van musea*. In. Amsterdam: Nederlandse Museumvereniging.

⁹³ Kreps, C. F. 2003. *Liberating Culture: Cross-Cultural Perspectives on Museums, Curation, and Heritage Preservation*. London: Routledge.

⁹⁴ Clifford J. (1997a) 'Paradise' in J. Clifford, *Routes: travel and translation in the late twentieth century*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

⁹⁵ Bhatti, S. (2016). *Translating Museums: A Counterhistory of South Asian Museology*. Routledge Taylor & Francis.

⁹⁶ Ibid.

Kreps stelt dat de hegemonie van de westerse museologie en benaderingen van erfgoedbehoud hebben bijgedragen tot twee fenomenen die een bedreiging vormen voor de inheemse bevolking:

- de globale verspreiding en voortplanting van westers georiënteerde modellen, en
- de afhankelijkheid van een expert gedreven, top-down beleid met geprofessionaliseerd/gestandaardiseerde museumtraining en ontwikkeling.

Deze krachten kunnen beiden onbedoeld inheemse curatorpraktijken ondermijnen en hiermee paradoxaal genoeg het behoud van het cultureel erfgoed van mensen ondermijnen.

In haar onderzoek naar staats-gesponsorde museumontwikkeling in Indonesië, ontdekte ze hoe de toe-eigening van methoden van de westerse museologie, zoals bekend gemaakt door ICOM, leidde tot het wissen van de inheemse curatorpraktijk en andere benaderingen voor het behoud van etnografisch erfgoed. Westerse musea en westerse museologie werden gezien als nationale symbolen van de moderniteit en waren strategisch onderdeel voor modernisering en ontwikkeling van de staat. Traditionele culturele kennissystemen, inclusief traditionele curatorpraktijken werden systematisch genegeerd of "verdwenen." De aandacht was ongelijk gericht op het bevorderen van professionals en museumtraining en het behoud van de tastbare aspecten van cultuur in plaats van ontastbare, levende culturele tradities' (Kreps, 2005)⁹⁷. Ze merkte de ongerijmdheid op van de ontwikkeling van een etnografisch museum in westerse stijl (compleet met levensgrote diorama's) in een context waar de cultuur in het museum nog geleefd wordt. Mensen 'snapten' het museum niet en zagen geen noodzaak om een plek te zien met reproducties van hun dagelijks leven. De lokale waarden, aanverwante tradities en gebruiken voor de curatie van etnografisch materiaal bleven onder de oppervlakte. Speciale tentoonstellingen werden samengesteld waarin museumpersoneel rituele specialisten uitnodigde of andere lokale mensen die ze 'culturele experts' noemden. Ze deden een beroep op deze mensen uit respect voor hun gespecialiseerde kennis met betrekking tot betekenis, gebruik en behandeling van bepaalde objecten en rechten op deze kennis. Echter het werk van rituele specialisten in het museum werd ontmoedigd door sommige topbestuurders omdat het niet in het idee paste van een moderne instelling gebaseerd op wetenschap (Kreps 2003)⁹⁸.

Ook in de hybridisering van verschillende museumculturen die samengebracht zijn in het universele museum sluipt het gevaar dat inheems heilige objecten los gemaakt worden van hun spirituele betekenis. Ze worden zonder een actieve bijdrage van de lokale gemeenschap tentoongesteld missen de passende waardering vanuit een lokaal of en mondiaal standpunt. Het ontbreken van een passende context bestendigt het idee van westerse suprematie over de culturen

⁹⁷ Kreps, C. (2005). *Inheemse curatie als immaterieel cultureelErfgoed: gedachten over de relevantie vande UNESCO-conventie van 2003* Fellowship-programma Smithsonian Centrum

⁹⁸ Ibid.

(Matías, 2019)⁹⁹. Een passende context hoeft niet direct te betekenen dat objecten teruggeplaatst worden op de fysieke plaats van oorsprong. Mogelijk is de oorspronkelijke plek in de loop van de tijd zelfs veranderd. Het is wel de onveranderlijke immateriële waarde van Pusaka die om een passende setting vragen binnen het museum. De sociale relatie met de bezoekers moet hierin centraal staan en de waardering voor het object als symbool van het voorouderlijk gezag.

Nieuwe tradities en rituelen kunnen eraan verbonden worden die nieuwe betekenissen genereren in de geest van de huidige tijd, zolang de symboliek van de oorspronkelijke cultuur niet verloren gaat.

Een voorbeeld hiervan is de geschiedenis van de 'Cakra Donya Bell' die op de binnenplaats staat van het Atjehmuseum (Bijlage I: Afbeelding 8). Ze heeft haar eigen agency en mondelinge geschiedenis die door de tijd heen is aangepast door toe-eigening en reconstructie van haar betekenis. De oude stupa-vormige metalen bel, met een hoogte van 125 cm en een breedte van 75 cm, is in 1915 in een kleine houten koepel geplaatst door de Nederlandse gouverneur Swart. Het bijschrift was toen beperkt tot de naam in het Sanskriet, het geschatte jaar van herkomst 1409-1469, en de oorspronkelijke locatie. De huidige curator van het Atjehmuseum veranderde de tekst naar een uitgebreidere versie over de geschiedenis van de herkomst waarbij verschillende bevolkingsgroepen betrokken waren. Het huidige label opent met de mededeling dat de bel 'het harmonieus symbool van de relatie tussen het Sultanaat van Pasai en de Ming-dynastie'¹⁰⁰ is. Het is op deze manier opnieuw een symbool van verbinding geworden. Haar doelstelling is om meer verhalen en betekenissen aan object toe te voegen om het museum sociaal inclusiever te maken voor mensen van verschillende afkomst. Hiermee ageerde ze ook tegen de segregatie van sociale hiërarchieën in klassen die tijdens het koloniale bewind gevoerd werd.

In de loop van de tijd kreeg de bel zijn eigen biografie waarin verschillende betekenissen aan de orde komen in verschillende culturele contexten en waardoor dit interessanter genereert bij verschillende soorten bezoekers. Het aantrekken van een bepaalde doelgroep in het museum mag echter nooit de werkelijke culturele waarde van het object vervangen en vervreemden van de oorspronkelijke symboliek. Een recent voorbeeld is de in opspraak gebrachte tentoonstelling '*Kemet. Egypte in hiphop, jazz, soul & funk*' van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden waarin Beyoncé als

⁹⁹ Matías. (2019). Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects. *ICOFOM Study Series*(47(1-2)), 73-87. <https://doi.org/10.4000/iss.1413> p.76

¹⁰⁰ Op het huidige museumetiket staat: In de vijftiende eeuw schonk admiraal Cheng Ho de bel aan de sultan van Pasai tijdens een van zijn 'vriendschapsexpedities' naar Atjeh. In de zestiende eeuw, toen Pasai [werd] veroverd door het sultanaat Atjeh, sultan Ali Mughayat Syah bracht de bel naar de binnenplaats van Atjeh. In de zeventiende eeuw Sultan Iskandar Muda van Atjeh plaatste de bel op zijn oorlogsschip genaamd de Cakra Donya. Zo kreeg de bel zijn naam. In de negentiende eeuw werd de bel opgehangen aan een boom die gesitueerd was voor het regionale Nederlandse kantoor in Kutaradja. Daarna werd het verplaatst en werd het onderdeel van de collectie van The Aceh Museum december 1915. Arainikasih, A. A. (2018). Dekolonisatie van het Atjeh Museum: Objecten, geschiedenissen en hun verhalen. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 133-2 105-120.

koningin Nefertiti, rapper Nas als farao Toetanchamon en Eddie Murphy als farao Ramses tentoongesteld werden (NOS, 2023)¹⁰¹.

Sinds het nieuwe millennium is er een andere benadering gekomen in de museale samenwerking met Indonesië. Overheden en musea werden zich bewust van de gevolgen van de top-down regie die zich vertaalde in een neokoloniale aanpak waarin geen afstemming plaats vindt met de museale kaders van lokale Indonesische musea. Belangrijk is de erkenning dat de lokale bevolking die de materiële cultuur heeft gecreëerd een fundamenteel onderdeel is van het museumpubliek in de Indonesische lokale musea. Westerse musea begonnen hun weergavemethoden opnieuw te beoordelen. Het Tropenmuseum in Nederland heeft een voortrekkersrol gespeeld bij de dekolonisatie van het Nederlands musea (Bijlage III: Museale samenwerking). Ze hebben de functie van het actieve koloniale instituut veranderd in een nieuw intercultureel evaluatieforum.

Van Indonesische en Nederlandse zijde ontbreken er echter overeenkomsten in de aanpak van museologie en curatorschap zodat in de juiste samenwerkingsvorm met Indonesisch erfgoed wordt omgegaan. De intenties van de 'nieuwe museologie' om het museum nieuw leven in te blazen en kritisch om te gaan met kunstobjecten zoals Pusaka schijnt volgens onderzoekers in Zuid-Azië echter te zijn losgeslagen (Vergo 1989)¹⁰². De academische herwaardering van musea conceptueel en praktisch is grotendeels vertaald in een manier van museologie en curatorschap die het westerse museummodel in stand houdt. Wanneer het kritiekloos wordt toegepast op de rest van de wereld dan staat de nieuwe museologie op het punt weer hetzelfde westerse verhaal te worden (Brian Durrans, 1988)¹⁰³. Durrans bracht deze kwestie ter sprake toen hij de culturele eigenheid van het museum in twijfel trok en peilde naar de relevantie van het klassieke westers museummodel voor musea in de Derde Wereld (Bhatti, 2016)¹⁰⁴. De gemeenschappelijke connotatie van het woord 'museum' scheen zelfs een obstakel te zijn voor de groei en ontwikkeling van het museum buiten het westen (Inglis, 1989)¹⁰⁵. De vooruitgang van koloniaal naar postkoloniaal in de museale ontwikkeling blijkt niet lineair en enkelvoudig te zijn. Lokale musea hebben hun eigen zorgen en controverses zodat men er niet in slaagt het koloniale systeem om te zetten in een eigen identiteit (Bhatti, 2016)¹⁰⁶. Indonesische museumwetenschappers zijn veelal opgeleid in de westerse landen en museumbesturen willen graag ideale musea die functioneren naar het westerse museum model, als

¹⁰¹ NOS. (2023). *Egypte bestraft Leids museum om 'afrocentrische' tentoonstelling*. Nos.

<https://nos.nl/artikel/2477897-egypte-bestraft-leids-museum-om-afrocentrische-tentoonstelling>

¹⁰² Vergo, P. 1989. 'Introduction,' in *The New Museology*, P. Vergo, ed. London: Reaktion Books, pp. 1–5.

¹⁰³ Durrans, B. 1988. 'The Future of the Other: Changing Cultures on Display in Ethnographic Museums,' in *The Museum Time Machine*, R. Lumley, ed. London and New York: Routledge, pp. 144–69.

¹⁰⁴ Bhatti, S. (2016). *Translating Museums: A Counterhistory of South Asian Museology*. Routledge Taylor & Francis.

¹⁰⁵ Inglis, S. 1989. 'Post-Colonial Museums: Dead or Alive?' *Public Culture*, Vol. 1.1, No. 2, pp. 84–85.

¹⁰⁶ Bhatti, S. (2016). *Translating Museums: A Counterhistory of South Asian Museology*. Routledge Taylor & Francis.

een *'bastion van cultuur en informeel onderwijs waar niemand met een lege geest weggaat'* (Bhatti, 2016)¹⁰⁷. De museumstaf bleek eveneens onvoldoende opgeleid en de omgang met de ongeletterde bezoekers vormde een obstakel waardoor het museum zijn gemeenschap niet volgens het westers museummodel kan dienen (Batthi, 2016 hoofdstuk 4). Het probleem van het ontbreken van adequaat opgeleid personeel speelde al in de jaren zeventig. Het Koninklijk Instituut van de Tropen organiseerde in 1975 educatieprojecten voor Indonesisch museumpersoneel in restauratietechnieken, conserveringstechnieken en expositietechnieken. Ook werden er destijds plannen gemaakt voor een inservice trainingen en een opleiding voor museummanagers en museologen (KoninklijkInstituutTropen, 1975)¹⁰⁸. Ook de voormalige directeur van het Volkenkundig museum te Leiden Pieter Pott pleitte al in 1975 voor beter opgeleid personeel. Tijdens de reis langs Indonesische musea en tempelcomplexen merkte hij op dat er vooral behoefte was aan twee categorieën middenkader personeel, bestuurlijk en technisch, en een training in de Nederlandse taal. Ook de gecombineerde Nederlands-Indonesische commissie van de Joint Recommendations suggereerde in 1978 dat organisatorische en wetenschappelijke ondersteuning van museumpersoneel en de categorisering van objecten nodig was voor duurzaam behoud van de etnografische objecten (Bijlage III: hfdst 12, p 64). De opleidingen die in Nederland werden georganiseerd waren echter gebaseerd op het westerse museummodel en trokken zich weinig aan van inheemse theorieën en praktijken.

Bijna 50 jaar geleden deed Amir Sutaarga, directeur van Museum Nasional te Jakarta, een poging om het museum meer in te richten volgens het inheemse model. Musea moesten niet meer als opslagplaatsen en museumpersoneel niet meer als levende antiquiteiten beschouwd worden. Mensen moesten het museum accepteren als een sociaal-cultureel instituut. (Amir Sutaarga, 1977)¹⁰⁹. Hij voegde er echter aan toe dat het een bijdrage moest leveren aan het onafhankelijke Indonesië. Impliciet verwijst hij hiermee naar de onderwerping aan de centrale macht van de Indonesische regering en gaat hij voorbij aan het gezag van de besturen op de eilanden. Het nationale Indonesisch museum is, na het vernieuwde culturele bewustzijn van het onafhankelijke Indonesië tijdens het Soeharto regime, nog steeds gedefinieerd naar het westerse museumbeleid. In artikel 1 van de Indonesische Regeringsverordening nr.19 werd in 1995 het museum als volgt gedefinieerd:

'Een museum is een instelling, een opslagplaats, voor het behoud, de bewaring en van materiële voorwerpen als product van de cultuur van de mens en zijn omgeving, en het

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ KoninklijkInstituutTropen. (1975). *Vervolgactie KIT samenwerking museumprojecten met Indonesie*. In. Leiden: Archief Volkenkundigmuseum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

¹⁰⁹ Citaat is onderdeel van het Verslag werkprogramma gehouden door beide delegaties. Hotke & Mantra, 1977

gebruik ervan ter ondersteuning van inspanningen het beschermen en bestendigen van de natie's culturele rijkdom (Artikel 1. Regering Verordening nr. 19/1995).

In de toelichting ervan wordt gesteld dat de verordening musea en hun relatie met culturele domeinen betreft. De nadruk ligt op de wetenschappelijke taak van het museum, op grondslag van het internationale westerse museummodel, als centrum van kennis en wetenschap. In de toelichting wordt gesteld dat museumcollecties bedoeld zijn voor wetenschappelijk onderzoek. Musea hebben de taak wetenschappelijke onderzoeksobjecten beschikbaar te stellen aan diegenen die het nodig heeft. Bovendien moeten musea middelen verschaffen voor onderzoeksactiviteiten aan wie ze nodig heeft. Tenslotte wordt ook gesteld dat musea zelf onderzoek moeten verrichten, activiteiten uitvoeren en resultaten verspreiden ten behoeve van wetenschappelijke ontwikkeling in het algemeen (Directorate of museums, 1999)¹¹⁰.

Uit de verdere toelichting spreekt veel wantrouwen en weerstand tegen interventies van Nederlandse musea. Gesteld wordt dat tijdens de Nederlandse koloniale periode het bestaan of oprichting van musea bedoeld was als een middel om de natuurlijke rijkdom van Indonesië en haar nationale cultuur te onderzoeken maar dat de resultaten van het onderzoek waren gericht op exploitatie en om de positie van de Nederlandse kolonisator in Indonesië te dienen. Het opzetten van musea tijdens de koloniale periode zou meer bedoeld zijn om de Nederlandse koloniale belangen te versterken (Directorate of museums, 1999)¹¹¹.

Wantrouwen bleek ook uit het artikel dat het Directoraat van museums in Indonesië schreef in 1999 waarin werd gesteld dat na diepgaand onderzoek het duidelijk werd dat de oprichting van zowel instellingen als musea, zowel op het gebied van cultuur als wetenschap, nauw verband hield met het bestuur van het koloniale regime (Departement of Education and Culture, 1999)¹¹². Behalve dat hier wantrouwen uitgesproken wordt over het Nederlandse koloniale bestuur wordt ook gewezen op zogenaamde verkeerde doelstellingen van het bestuur. De oprichting van culturele en wetenschappelijk musea zou ten dienste staan van de grip op Indonesische denkpatronen, de uitbuiting van natuurlijke hulpbronnen en bedoeld om Indonesische kolonie te behouden.

De Indonesische regering stelde dat na de onafhankelijkheid de bestaande musea geavanceerder zijn geworden en dat er een groot aantal nieuwe musea zijn opgericht zijn (Directorate of museums, 1999)¹¹³.

¹¹⁰ Departement of Education and Culture, D. g. f. c., Directorate of Museums. (1999). *Directory of museums in Indonesia*. Museums Development Project

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Volgens het Indonesische Museum Directoraat waren Culturele musea, inclusief hun onderzoeksinstellingen, een bron van kennis over de cultuur van de mensen tijdens de onderwerping onder het koloniale tijdperk. Terwijl wetenschappelijke musea en hun gerelateerde onderzoeksinstellingen nauw verbonden waren met de exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen van het koloniale gebied. Dit werd gedaan door het koloniale regime

Sutaarga heeft als eerste directeur van het Indonesisch Nationaal Museum (Museum Pusat dat het voormalig museum van het Bataviaasch Genootschap was) het idee geïnitieerd en vervolgens geïmplementeerd dat iedere provincie tenminste één eigen museum heeft als bewaarplaats en voortzetting van regionaal cultureel erfgoed. Dit was in de lijn van de bedoelingen van Hatta. Tegenstrijdig is dat Sutaarga, bij de inauguratie van het provinciaal museum in Oost-Timor in 1995, het museum wel als 'bewaarplaats van cultureel erfgoed' propageert terwijl hij in eerder statements dit tegenspreekt (zie Bijlage III Museale samenwerking hfdst 12 p.50).

Na de onafhankelijkheid zou de Indonesische samenleving beter de betekenis van musea begrijpen ter verruiming van inzicht en om de mogelijkheden voor onderzoek, studie en recreatie. Om die reden zou op het eiland Java veel musea zijn gevestigd, want naast het grote bevolkingsaantal was Java het gebied met de grootste concentratie aan experts en studenten uit het hele land die hun capaciteiten wilden vergroten.

Tot eind 1996 waren er totaal 214 musea verspreid over het hele grondgebied van de Republiek Indonesië. De taak van museumontwikkeling was de verantwoordelijkheid van het directoraat-generaal voor Cultuur (Departement Onderwijs en Cultuur) met de Directie Musea als Uitvoeringsbureau. Echter, het bestuur, inclusief bekostiging van musea, valt onder de verantwoordelijkheid van een lokale instelling of stichting. Vijfentwintig procent van alle Indonesische musea zijn eigendom van overheidsinstanties die vallen binnen de organisatiestructuur van het Departement van Onderwijs en Cultuur. Het merendeel van de musea, vijftig procent, is gemeenschappelijk eigendom van de overheid en lokale agentschappen/instellingen die buiten het departement van Onderwijs en Cultuur vallen. Het overige percentage musea valt onder het eigendom van particuliere stichtingen¹¹⁴.

De positie die het centrale Indonesische regeringsbeleid innam kwam niet altijd ten goede voor de ontwikkeling van het lokale museum. Het lokale museum voelde zich afhankelijk van de *'intelligentie van de bureaucraten van de afdeling Financiën, Cultuur en Archeologie, en de dubbele rol van sommige personen'* (Bhatti, 2016)¹¹⁵.

Alle provinciale musea en andere overheidsmusea vallen binnen de bestuurlijke richtlijnen van de Centrale Directie Musea van de Indonesische regering op Java. Zelfs particuliere musea verwijzen naar deze richtlijnen. Indonesische provinciale en lokale musea worden hierdoor gegeneraliseerd en

als een poging om het gekoloniseerde gebied in stand te houden, omdat ze wisten dat het begrijpen van de cultuur van een natie betekent dat ze het denkpatroon van die specifieke natie kennen (Directorate of museums, 1999)

¹¹⁴ Departement of Education and Culture, D. g. f. c., Directorate of Museums (1999). Directory of museums in Indonesia.

¹¹⁵ Bhatti, S. (2016). *Translating Museums: A Counterhistory of South Asian Museology*. Routledge Taylor & Francis. p. 128

beperkt tot een structuur die door de Javaanse regeringselite is opgelegd. In het provinciale museum selecteert het museum personeel elementen uit de cultuur van de provincie die echter tentoongesteld zoals de centraal geplande richtlijnen van regeringsmusea dicteren (Taylor, 1994)¹¹⁶. De verbeelde diversiteit van de bevolking in Indonesische provinciale musea is zorgvuldig georkestreerd en kan opgevat worden in termen van de politieke eenheid op een hoger niveau waaraan zij ondergeschikt zijn (Taylor, 1995)¹¹⁷.

Een sterk netwerk van culturele en museale organisaties, zoals museumverenigingen is noodzakelijk om te kunnen bemiddelen en om politieke en economische manipulaties te beperken. Dit netwerk zou aan de ontwikkeling en versterking van een 'museaal bewustzijn' moeten werken waarbij de gevoeligheid en het vermogen van het museum om informatie te verzamelen, te ordenen en te bewaren, te memoriseren en te objectiveren zich zowel wereldwijd als lokaal verspreidt' (Crane 2000)¹¹⁸.

Juist voor lokale musea wordt een dekoloniale museologie die meer afgestemd is op het inheemse model noodzakelijk. De hereniging van Pusaka met de lokale context speelt hierin een centrale rol. Op lokaal niveau moeten mensen aan het museum verbonden worden om een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de zorg voor Pusaka te ontwikkelen. In overeenstemming met het 'Lumbungconcept' moeten lokale musea toegankelijk worden, als een sociale instelling voor en tussen de gemeenschap. De biografie van Pusaka moet mensen nieuwsgierig maken en betrokkenheid genereren. Rituelen moeten opnieuw aan het kunstobject verbonden worden om uitdrukking te geven aan het regulerende gezag van de voornaamste man of vrouw binnen de lokale gemeenschap die de onderlinge sociale relaties binnen de lokale gemeenschap kan versterken en kan zorgen voor de zegen en welzijn van de families. Een reflexieve benadering van musea, tussen de lokale gemeenschap en objecten, leidt tot een verschuiving van het classificeren van overleveringen van oude culturen naar de concentratie op de sociale relaties vertegenwoordigt door collecties en door het museum als instelling (Handler 1993)¹¹⁹. De nadruk moet opnieuw gelegd worden op de aansprekende kracht van Pusaka en de directe 'ik-jij' relatie die ze leggen met de beschouwer in beelden, verhalen en rituele handelingen.

Eenzijds zou dit pleiten voor repatriatie van fysieke objecten naar de oorspronkelijke context anderzijds kan de nadruk gelegd worden op het oproepen van de herinneringen, ervaringen en

¹¹⁶ Taylor, P. M. (1994). *The Nusantara Concept of Culture: Local Traditions and National Identity as Expressed in Indonesia's Museums*. University of Hawaii Press. P. 73

¹¹⁷ Taylor, M. P. (1995). *Collecting Icons of Power and Identity: Transformation of Indonesian Material Culture in the Museum Context*. *Cultural Dynamics* 7(1), 101-124.

¹¹⁸ Crane, S. 2002. 'Introduction: of Museums and Memory,' in *Museums and memory*, S. Crane, ed. Stanford, CA; Stanford University Press, pp. 1-13.

¹¹⁹ Handler, R. 1993 *An anthropological definition of the museum and its purpose*, *Museum Anthropology*, 17 (1): 33-6.

verhalen om de geest van de sociale relatie levend te houden.

3.2 Invoering van moderne technologieën en gedeelde voorgedij

Computerdatabases bieden de mogelijkheid om met minimale kosten en moeite nieuwe informatie en terminologie te integreren en collecties te reorganiseren volgens inheemse categorieën in het museum. Nu elektronische afbeeldingen en databases de norm zijn moeten musea wel brongemeenschappen raadplegen, om te beslissen welke afbeeldingen van Pusaka en gegevens afgeschermd moeten voor openbare toegankelijkheid (Peers, 2023)¹²⁰.

Met visuele repatriatie wordt toegang tot collecties en bijbehorende documentatie voor alle betrokkenen makkelijker. 'Visuele repatriëring' van collecties door middel van foto's of digitale afbeeldingen is een manier waarop musea hebben geprobeerd hebben informatie terug te geven aan gemeenschappen, maar vaak is dit niet voldoende tegemoet te komen aan inheemse behoeften of belangen. De mogelijkheden zijn afhankelijk van variabelen zoals de verbeeldingskracht en de middelen die kunnen worden gegeven. De digitale afbeeldingen van objecten uit hun gemeenschap dagen uit om de geïllustreerde objecten ook fysiek te repatriëren naar hun gemeenschap, zodat er een gedetailleerde studie van de ontwerpmethode van objecten gemaakt kan worden en eventueel gedupliceerd. Belangrijk gegeven voor Westerse musea is dat het medebeheer en mede-eigendom erkend moet worden. Hierbij verschuift de traditionele rol van curator aanzienlijk naar sociaal contactwerk. De geïsoleerde geleerde en autoritaire manager wordt een facilitator en een medewerker die contact legt en informatie deelt, flexibel is en respectvol in de omgang met brongemeenschappen.

Voor Pusaka is het negatieve effect van televisie en sociale media, in gereproduceerde talige en visuele iconen, groter. Het gevaar bestaat voor een 'delokalisering' van de inheemse cultuur met verlies van de essentiële samenhang van het materiële en immateriële erfgoed, die beiden in Pusaka zijn verenigd. Het is een hybridiseren van de oorspronkelijke cultuur met de gemedialiseerde cultuur (Thompson 1995 en Laarse 2003)¹²¹. Het vestigt de aandacht op medialisering en intermedialiteit als heuristisch instrument, waarin de voor erfgoed relevante relaties tussen traditie en moderniteit, tussen lokalisering en globalisering (glocalisation), tussen 'echte' en digitale cultuur getoond en ervaren worden (Burke 2009)¹²².

De 'performative, spatial en virtual' turn binnen de cultuurwetenschappen kan wel een nieuwe

¹²⁰ Peers, L. (2023). *Peers Lang verloren gewaande familieleden vinden (de afwezige aanwezig maken)*: over de mogelijkheden van Noord-Amerikaanse etnografische collecties in Ierland. <https://www.academia.edu/29852314/>

¹²¹ Thompson, M. (1979) *Rubbish theory. The creation and destruction of value*. Oxford: Oxford University Press
Laarse, R. v. d. (2011). *De Terugkeer van het Eigene*. <https://www.researchgate.net/publication/254914624>

¹²² Burke, P. (2009) *Cultural hUbriditU*. Cambridge: Polity Press.

betekenis aan erfgoedbescherming geven met mogelijkheden zoals 'virtuele conservering' van databases, digitalisering van beeldbanken en collecties, 3D-reconstructies en interactieve presentaties. Enerzijds kan het beschouwd worden als een directe aanval op de waarborging van culturele diversiteit, anderzijds is de positieve zienswijze dat "visuele repatriëring" kan zorgen dat inheemse gemeenschappen opnieuw eigenaar worden kennis en ervaringen die de objecten belichamen.

Digitale projecten kunnen zorgen dat beelden van objecten met gemeenschappelijke kennis gedeeld worden en er ook nieuwe informatie toegevoegd kan worden (Hennessey et al. 2013). Musea helpen objecten en artefacten opnieuw te introduceren op de plaats van oorsprong en het kan een heropleving van traditionele fabricagetechnieken tot gevolg hebben. Het kunnen ook de eerste stappen zijn naar repatriëring van de fysieke voorwerpen. Online-musea kunnen kansen bieden voor het behoud en de verspreiding van 'levensverhalen' die een verslag geven van een inheemse cultuur zoals die wordt ervaren (Solanilla 2008)¹²³. Dit wordt echter ook ter discussie gesteld want toegang tot gegevens over een inheemse cultuur leidt niet noodzakelijkerwijs tot een goed begrip van de kennis ervan. Er is beweerd dat cybermuseologie het essentiële interpersoonlijke element verliest dat aanwezig moet zijn als immaterieel erfgoed wordt begrepen als "het proces van betekenisgeving dat over het algemeen mondeling en door persoonlijke ervaring wordt overgedragen" (Langlois, 2005)¹²⁴. Het onlinemuseum maakt het niet mogelijk om een werkelijkheid te reproduceren (Langlois, 2005)¹²⁵. Het gaat bovendien voorbij aan een essentiële eigenschap van het Indonesische museum als contactzone. Ook gaat het voorbij aan de waarneming van alle zintuigen, de behoefte van het sensorium die kan leiden tot ervaringen zoals 'onderdompeling' en een 'wederzijdse communicatie' met Pusaka. Een strategie zou kunnen zijn om het onlinemuseum als een platform voor mediakunst met meta-verhalen over deze problematiek van het mediabeleid bloot te leggen om een gevoel van betrokkenheid bij de kijker op te wekken (Pilcher&Vermeulen, 2009)¹²⁶. Belangrijk is dat de kijker zich bewust wordt "van de veelheid aan alternatieve lezingen en navigaties die ze zouden kunnen hebben gemaakt" (Basu, 2009)¹²⁷.

¹²³Solanilla, Laura. *Het internet als hulpmiddel voor het communiceren van levensverhalen: een nieuwe uitdaging voor geheugeninstellingen*. Internationaal tijdschrift voor immaterieel erfgoed3 (2008). p.105

¹²⁴ Langlois, Dominique. *Cybermuseologie en immaterieel cultureel erfgoed*. Intersection Conference2005. York U: Toronto, 2005. 8 oktober 2008 < <http://yorku.ca/topia/docs/conference/langlais.pdf>>.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Pilcher, J., & Vermeulen, S. (2008). *Van verlies van objecten tot herstel van betekenissen: online musea en inheems cultureel erfgoed*. M/C-dagboek , 11 (6). <https://doi.org/10.5204/mcj.94>

¹²⁷ Basu, Paul. *Etnografische film herkaderen Documentaire opnieuw bekijken*. Eds. Thomas Austin en Wilma de Jong. Maidenhead: Open UP, 2008. 94-106.

Kritische reflectie op voor erfgoed essentiële begrippen zoals uniciteit, authenticiteit en identiteit, blijft hierom noodzakelijk (Shannan Peckham 2003)¹²⁸.

3.3 Het Indonesisch museum

De plaatsing van heilige objecten in musea vraagt een verschuiving van de focus van collecties naar gemeenschappen en impliceert de introductie van meer democratische manieren van participatie en opname van de stemmen van anderen (Matías, 2019)¹²⁹. Het kan gezien worden als een andere museale waardering van objecten waar er geen scheiding meer is tussen cognitief en affectief leren, en tussen geest en lichaam als middel voor interpretatie.

‘Leren in musea gaat nooit alleen over leren over de collecties maar ook over het vormen van opvattingen over het zelf’ (Hooper-Greenhill, 2007)¹³⁰.

De verschuiving van een patriarchaal westerse museologie naar het paradigma van zorg legt de nadruk op de maatschappelijke rol van nationale musea naast het museum als kenniscentrum. Zorg is nodig voor etnografische collecties maar ook voor het publiek dat zich open moet stellen om hernieuwde betekenissen toe te kennen aan heilige objecten en om ze daadwerkelijk tot het culturele leven terug te brengen van de oorsprong. Een respectvolle internationale samenwerking en partnerschap tussen musea onderling kan hiertoe bijdragen. Het zou voordelen bieden zowel voor brongemeenschappen, bezoekers als heilige objecten respectvol worden benaderd en kunnen gezien worden als levende wezens die onderdeel zijn van een sociale constructie.

De strategie om een breder publiek in het museum te bereiken is in het Indonesisch regeringsbeleid nog steeds gebaseerd op het verbreiden van kennis en wetenschap. Indonesische antropologen, museumwetenschappers en kunstenaars proberen de nadruk te verschuiven naar het lokale museum als contactzone. De doelstelling van de ‘nieuwe museologie’ is de onderlinge banden tussen de lokale gemeenschap en het museum te bevorderen. Het is de introductie van een sociaal bewustzijn in het museum waardoor bezoekers weten dat het lokale museum van hen is (Bhatti, 2016)¹³¹. Het toegankelijke en attente museum dat opereert als een sociale instelling voor en tussen de gemeenschap wordt hierdoor Pusaka: een sociale constructie op meso-niveau. Het museum is op deze manier een sociale arena waarin veel mensen met verschillende achtergronden communiceren continu en routinematig om berichten te produceren, uit

¹²⁸ Robert Shannan Peckham, 2003 *Rethinking Heritage: Cultures and Politics in Europe*. Londen: IB Tauris.

¹²⁹ Matías. (2019). *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*. ICOFOM Study Series(47(1-2)), 73-87. <https://doi.org/10.4000/iss.1413> p. 82

¹³⁰ Hooper-Greenhill, E. (2007). *Education, postmodernity and the museum*. In S. J. Knell, S. MacLeod & S. Watson (Eds.), *Museum revolutions: How museums change and are changed*. (pp. 367-377). London, United Kingdom: Routledge. P.375

¹³¹ Bhatti, S. (2016). *Translating Museums: A Counterhistory of South Asian Museology*. Routledge Taylor & Francis.

te wisselen en te consumeren als arena's van lopende, georganiseerde activiteiten (Handler en Gable, 1997)¹³². Het museum is op deze manier een plek waar leden van de brongemeenschap vandaan komen en elkaar ontmoeten voor overleg en samenwerking (Laura Peers, 2003)¹³³. Vermeylen en Pilcher betogen dat 'het echte belang niet in de tentoongestelde objecten ligt, maar in de manier waarop ze fysiek een manifestatie belichamen van sociale relaties van inheemse volkeren met objecten die uiteindelijk sociale objecten zijn' (Vermeylen en Plicher, 2008)¹³⁴. De sociale constructie verlangt een fysieke manifestatie in de ervaring van de museumruimte die de immateriële waarde van Pusaka representeert. Aanwezigheid van Pusaka als tastbaar kunstobject hoeft hierdoor niet noodzakelijk zolang de culturele context van het immaterieel heilig erfgoed vertegenwoordigt blijft in de museumruimte.

Voor leden van de brongemeenschap is het daarom essentieel om in het museum toegang te krijgen tot Pusaka. In de samenwerking met musea kunnen gemeenschappen ook omgaan met de erfenis van kolonisatie. Objecten, afbeeldingen en de fysieke museumruimte kunnen op verschillende manieren de culturele identiteit versterken en vergeten kennis en vaardigheden herstellen. De museumruimte biedt de mogelijkheid om gefragmenteerde historische verhalen samen te voegen. Hoewel de onderwerping aan de regels van de Centrale Directie Musea lokale tradities bemoeilijkt zijn de aristocratische families en leiders van de Toraja gemeenschap in de hooglanden van Sulawesi zich steeds meer bewust van de potentiële autoriteitsvormende kracht van provinciale musea ook in samenhang met het inkomsten genererende potentieel vanwege het groeiend aantal toeristen. Lokale musea hebben hierdoor een modus gevonden in de tentoonstellingspraktijk om zowel het lokale gezag te vertegenwoordigen als de nationale identiteit.

Een voorbeeld hiervan is het Buntu Kalando Museum in het regentschap Tana Toraja dat door een aristocratische familie gerund werd en in 1984 de officiële regeringsstatus kreeg. Het museum ontstond na de dood van hun laatste koninklijke voorouder, de Puang (Prins) Sombolinggi. Kort na zijn dood werd er een traditioneel Torajaans huis (tongkonan) gebouwd om het lichaam te bergen. De familie besloot om de rituele voorwerpen die bij de begrafenis hoorden in de tongkonan te plaatsen en vestigden daarmee een informeel museum, waar de stukken kunnen worden geleend voor ritueel gebruik¹³⁵. Tegenwoordig is het museum gehuisvest in twee in elkaar grijpende gebouwen die verbonden zijn met het 'koninklijk paleis' van de familie. De tongkonan herbergt kookgerei, manden, houten kommen en lepels, terwijl de nieuwe kamer tussen de tongkonan en het familiehuis is gewijd

¹³² Handler, R., and Gable, E. 1997. *The New History in an Old Museum: The Past at Colonial Williamsburg*. Durham, SC: Duke University Press. p. 8-9

¹³³ Laura Peers, A. K. B. (2003). *Museums and Sourcecommunities*. Routledge.

¹³⁴ Pilcher, J., & Vermeylen, S. (2008). *Van verlies van objecten tot herstel van betekenissen: online musea en inheems cultureel erfgoed*. M/C-dagboek, 11 (6). <https://doi.org/10.5204/mcj.94>

¹³⁵ Het lenen van museumobjecten is gebruikelijk binnen de lokale cultuur

aan erfstukken van de aristocratische familie, zoals zilveren betelnootcontainers, een gouden keris en zelfs poppen gekleed in Torajan bruiloft en begrafeniskleding. Het vieren van familiegebeurtenissen is belangrijk voor de elite in Tana Toraja. Een muur is expliciet gewijd aan ter herinnering aan Puang Sombolinggi met portretten en formele foto's echter direct naast een ingelijst certificaat van waardering van de Indonesische regering aan de Puang voor zijn rol in de revolutie van 1945. In dit Kalando Museum wordt de glorie van deze prins naar het transnationale toneel geprojecteerd. Belichaamd in het museum is de ingebeelde toekomst van internationale waarde voor zijn nakomelingen (Adams, 1997)¹³⁶.

Lokale familiemusea zijn niet ongewoon want naast dit museum is ook het museum van Indo'Ta'dung de weduwe van een Torajaanse vrijheidsstrijder die overleden was in de revolutionaire strijd. Zij werd ook geëerd omdat ze de Indonesische vlag als eerste Torajaanse had gehezen op het plein van Rantepao. Het museum dat voor haar werd opgericht werd het hoofdkwartier voor wetenschappelijk onderzoek naar Torajaanse cultuur en -erfgoed. De hoge tweede verdieping van het museum is ontworpen om een bibliotheek met wetenschappelijke boeken en manuscripten over de Toraja-cultuur te plaatsen. Deze beide familiemusea hebben lokaal een belangrijke machtspositie en superioriteit. Ze trekken zowel nationaal als internationaal buitenlandse toeristen en onderzoekers aan en dit geeft deze musea ook een bepaalde economische onafhankelijkheid. Hoewel de macht van de centrale overheid domineert in het provinciaal museum zijn deze Toraja's geen passieve ontvangers van de nationale versie van de geschiedenis:

'Toraja's waren eerder actief bezig met het bedenken van strategieën en het bedenken van manieren om zichzelf en hun voorouders opnieuw te integreren in de lokale, nationale en internationale geschiedenis' (Adams, 1997)¹³⁷.

Een ander voorbeeld is het museum van het paleis van de sultan van Ternate op de Molukken dat sinds 1976 geïntegreerd is in het provinciale stelsel van de Directie Musea in samenhang met de uitgebreide restauraties van de late jaren 1970 gefinancierd door de Indonesische Ministerie van Onderwijs en Cultuur van de overheid in overleg met de regioregering Noord-Molukken (Alam, 1985). Het lokale museum is een overblijfsel van het paleis van een sultan en wordt in overeenstemming met de adat (traditioneel gebruik en recht) gebruikt. De rituelen behouden hun oorspronkelijke betekenis binnen het museum-paleis en het brengen van offers ter ere van de koninklijke regalia, die in het paleis verborgen zijn, blijven gehandhaafd. Zoals veel van de lokale musea is de museale indeling van het Paleismuseum Ternate afgestemd op twee soorten bezoekers: toeristen en traditionele leiders.

¹³⁶ Adams, K. M. (1997). *Nationalizing the Local and Localizing the Nation Ceremonials, Monumental Displays and National Memory-Making in Upland Sulawesi, Indonesia*. *Museum Anthropology*, 21(1), 113-130.

¹³⁷ Ibid.

Het openbare gedeelte waarin de nationale identiteit van Indonesië wordt gepresenteerd is bedoeld voor toeristen en het private gedeelte waarin alleen de laatste traditionele leiders van het sultanaat mogen participeren tussen het 'dorpsornament'. Het 'dorpsornament' bestond uit verzamelingen van vele generaties die afkomstig zijn van de grondleggers van de clan of het dorp. De objecten vertegenwoordigen hierdoor ook twee werelden: de wereld van de Westerse wetenschappelijke etikettering en conservering en de Indonesische wereld van de lokale traditie waarin de objecten als culturele iconen met een aura beschouwd worden en die noodzakelijke componenten zijn van de gemeenschap (Taylor, 1994)¹³⁸. Hoewel het paleis van de sultan officieel een museum is, blijft het als Pusaka één van de krachtigste symbolen van de macht van de sultan. Het belangrijkste object van lokale verering en het meest vooraanstaande voorbeeld van regalia is de kroon van de sultan van Ternate waarvan één keer per jaar het haar ritueel wordt geknipt want het blijft op magische wijze groeien. De kroon is niet zichtbaar voor het publiek maar buiten de kamer waar de kroon is opgesteld is een gebedsaltaar waar de lokale bevolking elke dag flessen water naar toe brengt en drie keer per dag bidt voor zegening van het water dat bedoeld is voor genezing van koorts en ziekten thuis (Taylor, 1994)¹³⁹. Pusaka is in dit voorbeeld, in materiële vorm, op drie niveau's vertegenwoordigt: de kroon, de museumruimte met het 'dorpsornament' en het paleis centraal in de lokale gemeenschap.

Sinds 2000 zijn de paleizen van sultans die toegeëigend waren door de staat teruggegeven aan de nakomelingen van deze sultans. Het gezag van sultans is nooit helemaal verloren gegaan en de spirituele aura van het paleis, zij het als een 'democratisch museum', is nooit echt afgenomen in de hoofden van de lokale bevolking. Evenals de spirituele aura van speciale locaties zoals het oude 'koninklijke kerkhof' (makam raja) of objecten die als heilig worden beschouwd (Pusaka of keramat). Er is ook een groeiende erkenning dat politiek en moraliteit evenzeer deel uitmaken van de museumgeschiedenis en gelden voor museumcollecties, die ten tijde van het kolonialisme zijn verzameld en ingebed zijn in machtsverhoudingen (Peers: Clifford 1997)¹⁴⁰.

Op hun beurt bepleiten inheemse volkeren de noodzaak en het recht om voor bepaalde doeleinden toegang te hebben tot museumobjecten voor culturele vernieuwing en welzijn. Al deze trends hebben inheemse volkeren in ongekende aantallen binnen het internationale museum gebracht en sinds de eenentwintigste eeuw begint hun aanwezigheid invloed te hebben zowel institutioneel als in de praktijk (Laura Peers, 2003)¹⁴¹.

Het Ecomuseummodel was het basisconcept voor een nieuw museum voor Ikat-textiel dat in

¹³⁸ Taylor, P. M. (1994). *The Nusantara Concept of Culture: Local Traditions and National Identity as Expressed in Indonesia's Museums*. University of Hawaii Press. P.74-79

¹³⁹ Ibid. P. 74

¹⁴⁰ Clifford, J. (1997) 'Museums as contact zones', in J. Clifford, *Routes: travel and translation in the late twentieth century*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

¹⁴¹ Laura Peers, A. K. B. (2003). *Museums and Sourcecommunities*. Routledge.

gang werd gezet door de vertegenwoordigers van het Dayak Ikat Weaving Project in Sintang (Kalimantan). Er werden plannen gemaakt voor een museum waarin verschillende etnische groepen uit de regio (Dayakers, Chinezen en Maleiers) vertegenwoordigd waren op basis van het Franse Ecosysteem model. Ecomusea zijn toegewijd aan het opbouwen en versterken van identiteit van verschillende etnische groepen door de aandacht te leggen op hun relatie met de natuurlijke en culturele omgeving. Ecomusea zijn inherent gemeenschapsmusea in welke gemeenschap leden nemen deel aan alle aspecten van hun activiteiten (Davis, 2011)¹⁴². Ze hoopten dat zo'n museum het intercultureel begrip kon bevorderen en meer harmonieuze relaties tussen de verschillende groepen kon brengen. Dit was vooral belangrijk gezien het geweld binnen de gemeenschap en aanhoudende spanningen in de regio en in andere provincies van Kalimantan. Het Museum Kapuas Raya werd uiteindelijk werkelijkheid als resultaat van een samenwerkingsverband tussen het Kobus Cultureel Centrum (de basis van het Dayak Ikat Weaving Project), de lokale overheid van Sintang en het Tropenmuseum in Amsterdam, dat een geschiedenis heeft van het werken aan internationale samenwerkingsprojecten op het gebied van erfgoedbehoud en toegepaste museologie in Indonesië en elders (Bijlage deel II: Museale samenwerking).

Het project behaalde echter niet de voorgenomen doelstelling en het Tropenmuseum wijt dit aan de fluctuerende betrokkenheid van de verschillende etnische groepen omdat het project niet voortkwam uit de brongemeenschap zelf. Ook de gemeenschapsparticipatie en het stimuleren van interculturele dialoog en interactie werd niet bereikt. Groepen hadden verschillende participatieve rollen en toonde een verschillende mate van betrokkenheid (Hout, 2015)¹⁴³.

Kreps beschrijft dat ondanks de programmatische inspanningen en de vele middelen die in museumontwikkeling zijn gestoken bleven werknemers slecht opgeleid en collecties slecht verzorgd en beheerd. Deze situatie zou kunnen worden toegeschreven aan de top-down strategie, door het aantrekken van experts/buitenstaanders om de museumontwikkeling en training aan te sturen, en als gevolg van de directe overdracht van museummodellen, technologieën en praktijken die ontwikkeld zijn in culturele en sociaaleconomische contexten die daarvan dramatisch verschillen.

Naast de mismatch tussen de training en het niveau van de werknemers waren ook de beperkte middelen een oorzaak. Kreps adviseert een bottom-up, community-based aanpak die lokale kennis en middelen combineert met die van professionele praktijken. Museumontwikkeling, professionele opleidingen en erfgoedwerk moeten aangepast worden aan de lokale culturele context en sociaaleconomische omstandigheden. Daarnaast is ze van mening dat passende museologie locatiespecifiek moet zijn, 'ter plaatse' worden geconceptualiseerd in overleg en samenwerking met

¹⁴² Davis, Peter. 2011. *Ecomuseums: a sense of place*. London: Bloomsbury

¹⁴³ Hout, Itie van. 2015. *Museum Kapuas Raya: the in-between museum*. In *Museums, heritage and international development*, eds. Paul Basu, and Wayne Modest, 170–187. London: Routledge

belanghebbenden, in plaats van vooraf te worden geformuleerd, 'verpakt' en 'bezorgd'. Ze pleit voor samenwerking met lokale musea met een cultureel passende, collaboratieve en participatieve benadering van erfgoedwerk (Kreps, 2017)¹⁴⁴. Een bottom-up strategie zoals Kreps dit voorstelt is echter alleen mogelijk voor kleinere Indonesische museale organisaties. Bottom-up organisaties zijn meer gericht op de dagelijkse praktijk, drijfveren, ideeën en eigenheid van de werknemers. Er wordt hierdoor meer van de verantwoordelijkheid van de werknemers gevraagd, waarin opleiding en ervaring een rol speelt, om voldoende draagvlak te kunnen creëren. De sociale cohesie in het relatienetwerk van kleinere lokale musea kan mogelijk een passend instrument zijn binnen het inheemse paradigma, dat helpt top-down en bottom-up met elkaar te verbinden, waarmee de overlevingskracht van lokale musea versterkt wordt.

Hoofdstuk 4 – Pusaka en de tentoonstellingspraktijk

De tentoonstellingsstijl in Indonesische provinciale musea is thans vergelijkbaar met westerse etnografische musea waarbij objecten thematisch zijn gegroepeerd en getoond worden in een gereconstrueerde culturele context. De 'levenscyclus tentoonstelling' is een standaardkenmerk van bijna alle provinciale musea in Indonesië en was oorspronkelijk ontworpen en geïnstalleerd door centrale directie in Jakarta. Bezoekers worden rondgeleid door de levensfasen van gebruiksvoorwerpen die rituelen met betrekking tot geboorte, verkering, huwelijk en dood tonen (Kreps, 2017)¹⁴⁵. De betekenis van etnografische objecten in het Indonesisch museum is gedefinieerd volgens het beleid van de Indonesische Centrale Directie Musea:

'een etnografisch object is alles wat door de mensen gemaakt is en nog steeds in gebruik is'
(Departement of Education and Culture, 1999)¹⁴⁶.

Veel van de tentoongestelde voorwerpen in het museum zijn voorwerpen die in het dagelijks leven nog gevonden worden bij mensen thuis of op de markt en in dorpen dus niet bijzonder zijn voor het museum personeel en de bezoekers. De waargenomen alledaagsheid van de objecten maakt dat er objecten onzorgvuldig beheerd worden en is een reden waarom veel lokale mensen geen reden hebben om het museum te bezoeken. Museumobjecten worden ook uitgeleend aan lokale mensen voor het gebruik bij ceremonies en optredens en voor gemeenschapsevenementen in samenhang

¹⁴⁴ Kreps, C. (2017). *The Real and the Ideal: Towards Culturally Appropriate and Collaborative Heritage Practice in Kalimantan*. In (pp. 211-234). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-0672-2_9

¹⁴⁵ Ibid. p.215-216

¹⁴⁶ Departement of Education and Culture, D. g. f. c., Directorate of Museums. (1999). *Directory of museums in Indonesia*. Museums Development Project

met de naleving van nationale feestdagen (Kreps, 2017)¹⁴⁷. Pusaka zijn levende wezens begiftigd met een enkelvoudige spirituele betekenis die nog steeds deel uitmaken van de lokale cultuur en samenleving terwijl deze objecten in de Westerse museologie gezien worden als unieke bijzondere etnografische exemplaren die geconserveerd moeten worden in het museum. De unieke spirituele eigenschappen van objecten voor specifieke doeleinden die in het dagelijks leven nog steeds relevant zijn maakt het voor de lokale museumwerker moeilijk om er een label met een algemene beschrijving aan te hangen. Dit staat in contrast met etnografische objecten in de Westerse museumcultuur waar een enkel artefact een abstracte totaliteit vertegenwoordigt. Westerse museumcollecties en tentoonstellingen 'creëren de illusie van adequate weergave van de wereld door eerst objecten uit specifieke contexten te knippen en ze te laten 'staan' voor 'abstracte gehelen' (Clifford 1988: 220). In verschillende Indonesische culturen worden bepaalde heilige objecten niet als openbaar domein beschouwd en is kennis ervan uitsluitend voorbehouden aan rituele specialisten. In het Dayak museum wordt de Basir¹⁴⁸ om hulp geroepen bij het interpreteren en presenteren van objecten die worden gebruikt in de lokale Kaharingan-rituelen¹⁴⁹. De Basir adviseert hoe de tentoonstelling authentieker of dichter bij het beeld van een echte tiwah¹⁵⁰ gemaakt kan worden. Hij selecteert objecten volgens de modellen van ceremoniële structuren en rangschikt ze in de bestemde posities in overeenstemming met Kaharingan-voorschriften. In voorgaande voorbeelden staat het belang van de culturele context in verhouding tot de heilige betekenis van Pusaka centraal. De immateriële waarde van Pusaka wordt hierdoor niet uitsluitend vertegenwoordigd door het materiële object zelf. Pusaka wordt ook vertegenwoordigd door de plaatsing ten opzichte van andere objecten, het wordt vertegenwoordigd in de rituele handeling en door plaatsing in de heilige context van museumruimte.

4.1 Het zintuiglijk model

De immateriële waarde van Pusaka maakt het noodzakelijk om objecten te begrijpen in termen van menselijke interacties - verhalen, liedjes, en activiteiten – die ze betekenis geven (Peers: Cruikshank 1995;West-1994: 54)¹⁵¹.

¹⁴⁷ Kreps, C. (2017). The Real and the Ideal: Towards Culturally Appropriate and Collaborative Heritage Practice in Kalimantan. In (pp. 211-234). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-0672-2_9 p.217

¹⁴⁸ De Basir is de erfgenaam van voorouderlijke leringen uit de oudheid in de lokale religieuze Dayak Hindu Kaharingan-samenleving van de stad Palangka Raya <https://sciencescholar.us/journal/index.php/ijssh/article/view/159>

¹⁴⁹ Kaharingan is een inheemse animistische volksreligie van de Katingan-, Lawangan-, Ma'anyan-, Ngaju- en Ot Danum- bevolking afkomstig uit de regio Centraal Kalimantan in Indonesië <https://en.wikipedia.org/wiki/Kaharingan> .

¹⁵⁰ Tiwah-rituelen vinden plaats als een overleden persoon na enige tijd weer opgegraven wordt, de botten schoongemaakt en in een kleinere kist gelegd. In deze specifieke Dayak-cultuur wordt aangenomen dat de geest bij het lichaam blijft, in het onderste deel van de hemel, en dat een Tiwah nodig is om de ziel naar haar laatste rustplaats te sturen <https://www.researchgate.net/publication/342496049>.

¹⁵¹ Laura Peers, A. K. B. (2003). *Museums and Sourcecommunities*. Routledge. Cruikshank 1995;West-1994: 54

“Water drinken is een bekende menselijke ervaring. Maar de smaak, gevoel, en de betekenis van zo'n ervaring is verre van universeel”(Losche, 2006)¹⁵².

Objecten hebben verschillende betekenissen die verband houden met verschillende sensorische vermogens en sensaties in verschillende culturen en hierdoor is er een overvloed aan potentieel zintuiglijke symboliek. 'Zicht kan verband houden met rede of met hekserij, smaak kan worden gebruikt als een metafoor voor esthetische discriminatie of voor seksuele ervaring, een geur kan heiligheid of zonde, politieke macht of sociale uitsluiting. Samen vormen deze zintuiglijke betekenissen en waarden een zintuiglijk model die door een samenleving is aangenomen. De leden van de samenleving geven volgens dit model de wereld 'zin'. De zintuiglijke waarnemingen zijn vertaald in concepten die geplaatst zijn binnen een bepaald "wereldbeeld". Losche suggereert in haar boek dat de manier waarop we denken via de zintuigen en de bestaande manieren van denken over materiële cultuur (in een breed scala van contexten) in evenwicht moeten zijn en dat hiervoor nieuwe benaderingen moeten worden gesuggereerd. Het breidt het concept van materiële cultuur uit waardoor een meer holistische vorm ontstaat. Het volgens haar een benadering van de materiële cultuur die dichter bij de inheemse tradities staat. Dit model zal waarschijnlijk uitgedaagd worden in de samenleving waarin personen en groepen van mening zullen verschillen over bepaalde zintuiglijke waarden, maar dit model zal het fundamentele perceptuele paradigma verschaffen dat gevolgd of tegengewerkt gaat worden (Losche, 2006)¹⁵³. Ze stelt dat er twee tegengestelde polen van begrip zijn 'afstand' versus 'onderdompeling'. 'Onderdompeling' wordt gezien als een authentieke ervaring van de zintuigen en 'afstand' als het verloren zijn door de afstandelijke lens van wetenschap, rationaliteit en onthechting. Het echte, het denkbeeldige en het virtuele en het visuele worden gemakkelijker geassocieerd met feit, waarheid en wetenschap dan met de zintuiglijke ervaring. Het zijn volgens haar de implicaties van deze verdeeldheid, en de oorzaak van de strijd tussen verschillende discoursen in etnografische tentoonstellingsontwikkeling.

Een andere visie die de nadruk legt op een zintuiglijke benadering wordt door Morgan indirect gesuggereerd met zijn uitspraak dat de betekenis van materiële cultuur niet inherent verbonden is aan objecten, maar erdoor wordt geactiveerd (Morgan, 2012)¹⁵⁴. Het is afhankelijk hoe de museumbezoekers en de objecten op elkaar reageren. Het is productiever om de reactie te bestuderen op objecten terwijl ze worden tentoongesteld, uitgewisseld, vernietigd en verspreid om te bepalen wat ze voor mensen betekenen. Betekenis vanuit een zintuiglijke benadering is niet

¹⁵² Losche, D. (2006). *The Fate of the Senses in Ethnographic Modernity: The Margaret Mead Hall of Pacific Peoples at the American Museum of Natural History* In *Sensible objects : colonialism, museums, and material culture* (English ed., pp. 231-232). Berg.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Morgan, D. (2012). *The materiality of cultural construction*. In S. H. Dudley (Ed.), *Museum objects: Experiencing the properties of things*. (pp. 101-102) London, United Kingdom: Routledge.

alleen abstract en discursief, maar belichaamd, gevoeld, interactief en cumulatief. Museologie wordt vanuit het perspectief benadert van wat er in musea gebeurt in plaats van wat zich in een museum bevindt en ligt in het gebied van acties, belichaming en proprioceptie (Matías, 2019)¹⁵⁵. Hiermee wordt de Westerse agency dat in het museum een object alleen wordt waargenomen door visuele waardering en dat het geen multisensorische ervaring door de interactie van ons lichaam ondermijnt. Shusterman stelt dat het belang van het lichaam in de esthetiek ervaring wordt verwaarloosd in de hedendaagse filosofie, hoewel het *'cruciaal geweest is voor het filosofische leven in zowel oude als niet-westerse culturen'* (Shusterman, 2006)¹⁵⁶. Matthias pleit voor de integratie van performativiteit¹⁵⁷ in musea die niet alleen voordelen aan brongemeenschappen en bezoekers kan bieden voor de benadering van heilige objecten, maar ook behulpzaam zijn bij het begrijpen als levende wezens. Ook Losche beweert dat de visuele verschijning van artefacten binnen zijn oorspronkelijke cultuur slechts één onderdeel - en vaak niet het belangrijkste onderdeel - van de zintuiglijke betekenis. Een zintuiglijke benadering zoals Losche bedoeld in de context van het Westerse museum zal moeilijk te realiseren zijn. Het geluid dat de Spleetrom nu produceert zal de authentieke inheemse betekenis, de ziel van de voorouder die spreekt, missen. Om de voorouder te laten spreken zal Pusaka haar heilige sociale context nodig hebben die bepaald worden door de culturele tradities van zijn oorsprong. In het museum vraagt het om een benadering van Pusaka dat in de handeling in tijd doorleefd moet worden. De immateriële waarde van Pusaka zal moeten resoneren in de fysieke hoedanigheid van de museumruimte en in interactie moeten gaan met het publiek.

Een andere visie is dat dergelijke objecten functioneren op een manier die vergelijkbaar is met voorouderlijke gedenktekens om 'continuïteit te coderen tussen en ' over generaties'(Peers, 2023)¹⁵⁸ Op deze manier functioneren historische etnografische collecties voor brongemeenschappen als sociale plekken in het geheugen, fysieke plaatsen waar collectief geheugen en kennis zijn ingeschreven (Pierre Nora, 1989)¹⁵⁹. Het is een nieuwe stamcategorie van 'erfgoedobjecten' als 'bijzonder gewaardeerde materiële plekken van herinnering en communicatie' (Clifford, 1997)¹⁶⁰. Hoewel deze voorouders zijn verdwenen uit hun gemeenschappen, kunnen ze nog steeds lesgeven

¹⁵⁵ Matías. (2019). *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*. ICOFOM Study Series(47(1-2)), 73-87. <https://doi.org/10.4000/iss.1413> p. 79

¹⁵⁶ Shusterman, R. (2006). *Tinking through the body, educating for the humanities: A plea for somaesthetics*. *Journal of Aesthetic Education*, 40(1), 1-21. p.16

¹⁵⁷ Performativiteit is het concept dat het museum kan functioneren als een vorm van sociale actie en het effect van verandering kan hebben <https://en.wikipedia.org/wiki/Performativity>.

¹⁵⁸ Peers, L. (2023). *Peers Lang verloren gewaande familieleden vinden (de afwezige aanwezig maken): over de mogelijkheden van Noord-Amerikaanse etnografische collecties in Ierland*. <https://www.academia.edu/29852314/>

¹⁵⁹ Nora, P. 1989 *Between memory and history: les lieux de memoire*. *Representations* 26, 7–24.

¹⁶⁰ Clifford, J. 1997 *Museums as contact zones*. In J. Clifford, *Routes*, 188–219. Harvard University Press, Cambridge

via de artefacten die zij produceerden (Brown, 2000)¹⁶¹. Artefacten hebben een speciale manier van onderwijs, voor in hun constructie en decoratieve details die ze coderen voor diepe overtuigingen die bleven bestaan om te worden afgebeeld lang nadat ze werd aangevallen door de reguliere samenleving (Phillips, 2003)¹⁶². De nadruk wordt in dit voorbeeld gelegd op wetenschap waardoor de materiële waarde van Pusaka en de tastbare aanwezigheid in de museumruimte noodzakelijk is.

De manier waarop we denken via de zintuigen en de bestaande manieren van denken over materiële cultuur (in een breed scala van contexten) moeten in evenwicht zijn en hiervoor moeten nieuwe benaderingen in de tentoonstellingspraktijk worden gesuggereerd. Het breidt het concept van materiële cultuur uit waardoor een meer holistische vorm ontstaat die past bij de inheemse cultuur. 'Het is een benadering van de materiële cultuur die velen dichterbij de inheemse tradities staat' waarin een overvloed van zintuiglijke symboliek is. Tegengestelde ervaringen zoals 'onderdompeling als authentieke ervaring van de zintuigen' versus 'afstand als de lens van de wetenschap' zijn op dit moment onderwerp in het discours over de etnografische tentoonstellingsontwikkeling.

4.2 Inheemse curatiemethoden voor de inbedding van Pusaka

In de jaren '70 is door de Nederlandse en Indonesische delegaties van de commissie 'Joint Recommendations' veel gediscussieerd over de noodzaak van fysieke repatriëring van objecten naar Indonesië. Een belangrijk discussiepunt was het behoud van materieel erfgoed in Indonesische musea. Vanwege de vochtige klimatologische omstandigheden was er weinig vertrouwen in een adequate conservering (Bijlage II: Museale Samenwerking, p 15). Ook de slechte conditie van musea, onkunde van personeel en diefstal spelen een rol. Vanuit deze kennis zou het bewaren van het materiele erfgoed van Pusaka beter, onder de goede condities voor conservering, in Nederlandse musea bewaard kunnen worden. In een gemeenschappelijke brede adviescommissie werd destijds de voorbereiding besproken voor het oprichten van een wetenschappelijk laboratorium in Indonesië ten behoeve van de conservering van museumcollecties en de training van personeel in restauratiewerk. Er werd hulp aangeboden bij de inrichting van een Indonesisch laboratorium met Nederlandse deskundigen die voor langere periode naar Indonesië worden uitgezonden, voor zes maanden of een jaar) en ze te verbinden aan het beheer van museumcollecties en aan Universitas Indonesia voor

¹⁶¹ Brown, A.K. 2000 *Object encounters: perspectives on collecting expeditions to Canada*. Unpublished Ph.D. thesis, University of Oxford.

¹⁶² Phillips, Ruth. 2003. *Introduction. Community collaboration in exhibitions: toward a dialogic paradigm*. In *Museums and source communities: a Routledge reader*, eds. Laura Peers, and Alison K. Brown, 155–170. London: Routledge.

onderwijs in de Museologie (Lavalette, 1978)¹⁶³. Ook werd destijds de oprichting van een Dinas Purbakala (oudheidkundige dienst) besproken voor het behoud van de tempelcomplexen (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1978). De realisatie van een dergelijk laboratorium en de eventuele opleiding van specialisten, zou op grond van een door deskundigen opgezet programma kunnen worden gerealiseerd eventueel ondersteund door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en het Biologisch-archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen.. Voor de inrichting van het laboratorium moesten apart fondsen geworven worden waarbij gedacht werd aan fondsen uit ontwikkelingssamenwerking. Het was niet duidelijk of dit plan na 1978 daadwerkelijke tot realisatie is gekomen.

De westerse aanpak van conservering en behoud van immaterieel en materieel erfgoed bleek nieuw voor de Indonesische cultuur. Het Indonesische behoud van erfgoed is selectief en dient een duidelijk doel om ze om te vormen tot representaties van de nationale cultuur. Het merendeel van de Indonesische erfgoed bezit meervoudige cultureel specifieke, rituele, religieuze en politieke waarden. De spirituele waarde van een object is onlosmakelijk verbonden met de cultuur van locatie en de brongemeenschap. Volgens Indonesisch begrip verliezen de meeste etnografische objecten die gedecontextualiseerd hun spirituele kracht en hierdoor ook hun waarde voor behoud (Kreps, 2008)¹⁶⁴. Daarnaast worden bepaalde objecten, zoals vlechtwerk manden, nog steeds in de dorpen volgens de oude tradities vervaardigd. Dit begrip zou kunnen verklaren waarom veel collecties in Indonesische etnografische musea in verval staat zijn en waarom traditionele kunst zelden wordt tentoongesteld in musea voor schone kunsten. Indonesische traditionele culturen en voorwerpen blijven doorgaans wel beter bewaard in de lokale musea. Verval van traditionele kunstvormen in de musea kan ook te maken hebben met het gebrek aan financiële middelen, gebrek aan geschoold personeel en de onbetaalbaarheid van lage salarissen. Gebouwen en beelden in de openbare ruimte, zoals de heilige beelden van tempelcomplexen werden ook verwaarloosd. Als een beeld door de natuurelementen uiteenviel, werd er een replica gemaakt om het origineel te vervangen. Objecten kunnen volgens Indonesisch begrip gedupliceerd worden omdat de rituele of ceremoniële functie van deze openbaar geplaatste beelden het belangrijkste is en niet het beeld zelf. Dit proces van duplicatie onderscheidt zich van de Westerse notie van kunst als getuigenis van artistieke genialiteit en originaliteit, elk stuk werk is authentiek en uniek. Verwaarlozing kan ook toegewijd worden aan de prioriteiten van het Ministerie van Cultuur waardoor publieke en overheidssteun ontbreekt. Veel lokale museumgebouwen op de verschillende eilanden zijn ongeschikt voor een passende

¹⁶³ Lavalette, P. A. E. R. d. (1978). *Brief van Nederlandse Ambassade in Jakart aan Buza betreffende bespreking in Indonesie samenwerking musea*. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

¹⁶⁴ Kreps, C. F. (2008). *Appropriate museology in theory and practice*. In (Vol. 23, No. 1, March 2008, 23-41): *Museum Management and Curatorship*.

conservering en worden beïnvloed door het Indonesische regeringsbeleid dat vooral gericht is op het behoud van de Javaanse cultuur. Het is zou plaats kunnen voor meer open en inclusieve praktijken die rekening houden met de diverse inheemse belangen en behoeften op de eilanden.

In de nieuwe museologie hebben Westerse musea nu meer besef van rituele waarde en spirituele betekenis van bepaalde inheemse culturele objecten. De waarde van etnografische objecten wordt niet langer beperkt door de historische contexten van bijvoorbeeld de fabricage, het gebruik en de verzameling, musea houden nu rekening met de betekenissen die ze hebben voor inheemse gemeenschappen in het heden en in de toekomst (Laura Peers, 2003)¹⁶⁵. Wetenschappelijke methoden gericht op het langdurig conserveren van objecten worden hierdoor aangepast aan de eisen van inheemse zorgen en curatiemethoden die verband houden met het ritueel. Conservatoren proberen nu de culturele informatie die deel uitmaakt van een object te behouden, evenals om het te stabiliseren en kan van elke behandeling van objecten afzien die de rituele beoefening benadelen (Flynn en Hull-Walski 2001: 38-9)¹⁶⁶. De etnografische conservering vraagt in de Westerse musea om een herconceptualisering waarin het behoud van "het fysieke object" balanceert met het behoud van "het culturele object" (Clavir, 2002)¹⁶⁷. Hoewel de culturele belangen van Inheemse mensen de prioriteit hebben blijft er waardering voor de wetenschappelijke conserveringsmethoden als deze 'het gebruik (in zijn vele vormen) van het object in hun gemeenschappen kunnen dienen' (Clavir, 2002)¹⁶⁸. De huisvesting in musea kan belast worden door sommige inheemse behoeften en praktijken zoals offers met ceremoniële voedingen en organische die ongedierte aantrekken (Flynn en Hull-Walski, 2001)¹⁶⁹.

Als gerepatrieerde objecten ingebed moeten worden in de culturele structuur van de oorsprong, in overeenstemming met verlangde inheemse authenticiteit, uniciteit en identiteit, dan betekent dit voor musea dat de representatie van deze objecten verder reikt dan de objectieve objectbeschrijving. Een verschuiving moet plaats vinden naar een object-beschrijving-contextrelatie die het object terugplaatst in zijn culturele context. Culturele architectuur voor de inbedding van Pusaka is noodzakelijk omdat het echte belang niet in de objecten zelf ligt, maar in de manier waarop

¹⁶⁵ Laura Peers, A. K. B. (2003). *Museums and Sourcecommunities*. Routledge. p.22

¹⁶⁶ Flynn, G. and Hull-Walski, D. (2001) 'Merging traditional indigenous curation methods with modern museum standards of care', *Museum Anthropology*, 25 (1): 31–40.

¹⁶⁷ Clavir, M. (2002) *Preserving What Is Valued: museums, conservation and First Nations*, Vancouver: University of British Columbia Press P. xxii

¹⁶⁸ *ibid.* P. 246

¹⁶⁹ Flynn, G. and Hull-Walski, D., 2001, *Merging Traditional Indigenous Curation Methods with Modern Museum Standards of Care*, in *Museum Anthropology*, Vol. 25, No. 1. pp. 31-40.

ze zelf de fysieke sociale relaties met hun omgeving belichamen (Peers, 2023)¹⁷⁰ Plaatsing van een object in een collectie met andere objecten waartoe het behoort is hierom onvoldoende. De relaties van inheemse volkeren met objecten zijn uiteindelijk sociale relaties. Hoe objecten worden waargenomen, komt voort uit de manier waarop hun betekenis vanuit de oorspronkelijk context wordt toegekend. Curatorisch werk is in deze context volgens Kreps een sociale praktijk die diep ingebed is in een grotere sociale structuur die de onderlinge relaties definieert tussen mensen en hun bepaalde relaties met objecten.

‘De inheemse modellen van musea en curatorpraktijken zijn tastbare uitdrukkingen van het ontastbare, of beter gezegd, ideeën over wat erfgoed is, hoe het moet worden waargenomen, behandeld, doorgegeven op, en door wie’ (Kreps, 2005)¹⁷¹.

De Indonesische waarde van Pusaka illustreert deze brede, geïntegreerde benadering van erfgoedbehoud. Museologie en cureren moet volgens deze definitie afgestemd worden op verschillende culturele groepen. De driehonderd volken in Indonesië hebben hun eigen soort Pusaka en manieren om er waarde aan toe te kennen en betekenis aan te geven. Ze hebben hun eigen opvattingen over wat hun erfgoed is en benaderingen voor het behoud ervan. Ze kennen daarom ook hun eigen protocol voor degene die verantwoordelijk is voor de Pusaka. De curator kan verschillende rollen hebben: de hoofdman van een dorp iemand met een religieus ambt, een lid van een koninklijk hof.

Kreps geeft een voorbeeld van curatorische tradities van de Dayaks waarbij de curatiemethode van Ikat wordt gezien in termen van hoe waardevol etnografisch textiel wordt geïnterpreteerd, geclassificeerd, verzorgd en bewaard volgens het voorgeschreven cultureel protocol en waarbij te zien is hoe vakmensen zoals priesters, sjamanen, wevers en curatoren zorgen voor het behoud ervan. Alle betrokkenen voelen zich verantwoordelijk voor het doorgeven van cultuur van de ene generatie op de volgende voor het behoud van dit cultureel erfgoed. Naast de nodige gespecialiseerde kennis over de technische en formele eigenschappen van een kunst of ambacht, de kennis van bijzondere stijlen en tradities en het begrijpen en waarderen van bepaalde esthetische systemen, worden ook de gewoonten, overtuigingen en rituele praktijken die verband houden met Dayak-textiel gezien als curatorische tradities. Dayak-wevers zijn in staat om de kwaliteit en rituelen van Ikat te beoordelen dat gebaseerd is op de lokale esthetische canons en het culturele protocol (Kreps 2012)¹⁷². De kwaliteit

¹⁷⁰ Peers, L. (2023). *Peers Lang verloren gewaande familieleden vinden (de afwezige aanwezig maken): over de mogelijkheden van Noord-Amerikaanse etnografische collecties in Ierland*. <https://www.academia.edu/29852314/>

¹⁷¹ Kreps, C. (2005). *Inheemse curatie als immaterieel cultureel erfgoed: gedachten over de relevantie van de UNESCO-conventie van 2003* Fellowship-programma Smithsonian Centrum

¹⁷² Kreps, Christina. 2012. *Intangible threads: curating the living heritage of Dayak ikat weaving*. In *Safeguarding intangible cultural heritage*, eds. Michelle L. Stefano, Peter Davis, and Gerard Corsane, 177–193. Woodbridge: The Boydell Press.

van het cureren wordt met deze voorbeelden bepaald door het netwerk van de lokale betrokkenen binnen de verschillende lagen van de Indonesische samenleving.

Het is een feit dat de klimatologische omstandigheden in Indonesië slecht zijn voor het behoud van erfgoed zoals ook de conservering van de oude palmbbladhandschriften. De Indonesische wetenschap maakt zich zorgen over het bestaan van deze oude manuscripten die op het punt staan uiteen te vallen. Naast de klimaatvochtigheid wordt dit ook veroorzaakt door insectenaanvallen, natuurrampen, chemicaliën, verkeerd gebruik, gebrek aan aandacht en financiering, en illegale handel in antiek of goederen op de zwarte markt. Er wordt gesteld dat er nog veel handschriften zijn die passief bewaard worden voor filologisch onderzoek, en ondeugdelijke tekstredactie zonder diepgaande en uitgebreide studies veroorzaakt dat de lokale wijsheid, waarden die in oude manuscripten zijn vevat, echt worden bedreigd en zullen uitsterven samen met hun fysieke vorm:

'momenteel racen liefhebbers en onderzoekers van filologie tegen de klok om onmiddellijk 3 pogingen te doen om deze oude manuscripten te redden. Als deze voorwaarde zonder enige wijze actie wordt toegestaan, zal het Indonesische volk zeker zijn houvast en bronnen van lokale wijsheid verliezen die daadwerkelijk kunnen worden gebruikt als inspiratiebron voor duurzame nationale ontwikkeling' (Maulida, 2019)¹⁷³.

4.3 Bijzonder Indonesisch Curatorschap

De *Lumbung* is de Indonesische term voor een rijstschuur waarin een dorpsgemeenschap collectief de oogst opslaat en beheert. In bredere zin vertegenwoordigt *lumbung* sociale waarden als gemeenschappelijkheid, duurzaamheid en het delen van kennis op basis van de Gotong Royong gedachte. In de dorpen in Oost-Kalimantan staat de *lumbung* buiten het dorp op hoger gelegen grond ter bescherming voor brand in de dorpen en seizoensgebonden overstromingen van de rivier. De *Lumbung* is volgens Kreps analoog aan het museumconcept, niet uitsluitend als opslagplaats van objecten en wetenschappelijke kennis (zoals in de notie van een modern, westers museum), maar ook voor duurzaamheid op een conceptueel en technisch niveau door toepassing van preventieve instandhoudingsmaatregelen. De plaatsing van erfgoed in rijstschuren is een indicatie voor de zorg en het behoud van erfgoed. Kreps heeft onderzoek gedaan in de Dayakdorpen binnen Oost-Kalimantan in 1996 en geobserveerd hoe rijstschuren in veel dorpen werden gebruikt om familiestukken op te slaan, zoals keramiek, gongs en trommels, naast de rijstvoorraad van een gezin waarbij preventieve instandhoudingsprincipes en maatregelen werden toegepast. De architectuur van het gebouw is samengesteld uit rieten daken, beweegbare luifels en ventilatieopeningen, die de binnentemperatuur regelen en reguleren de luchtstroom, functioneren als een technologisch en ecologisch geschikt

¹⁷³ Maulida, I. D. (2019). *Strategie voor het behoud van de verzameling oude manuscripten in de bibliotheek en archieven van Ghatama Pustaka, speciale regio van Yogyakarta*. In. Malang: Universiteit Brawijaya.

middel voor "klimaatbeheersing". Technieken voor "pestmanagement" komen ook tot uiting in de architectuur van de rijstschuren. Een ingenieus en effectief middel om knaagdieren te voorkomen het betreden van de rijstschuur is de plaatsing van gebogen houten planken of schijven aan de bovenkant van de palen die de structuur ondersteunen. Andere vormen van ongediertebestrijding omvatten het gebruik van insecten werende middelen en ontsmettingsmiddelen. Een dorpeling had de huid van een wezelachtig dier, dat een penetrante geur afgeeft, in de rijstschuur gehangen om ratten "weg te jagen". Paprika's worden soms binnen gerookt de rijstschuur te vertragen groei van schimmels en schimmels. Houtskool mag ook in de rijstschuur opgeslagen worden om als te fungeren als een luchtontvochtiger (Kreps, 2005)¹⁷⁴.

De preventieve instandhoudingsmaatregelen maken deel uit van curatorische tradities die toegewijde kennis en vaardigheden vertegenwoordigen aan de zorgen bescherming van Pusaka. Inheemse curatele methoden beschermen zowel het materiaal als de spirituele integriteit van de objecten. Het is een weerspiegeling van religieuze en culturele protocollen van bepaalde gemeenschappen met betrekking tot het gebruik en de behandeling van bepaalde soorten objecten. Deze methoden kennen de scheiding van cultureel gevoelige of heilige objecten uit algemene collecties zoals het scheiden van objecten op basis van geslacht of exclusieve toegang tot bepaalde soorten objecten toegeschreven aan vrouwen of mannen, oudsten of religieuze leiders, bepaalde clans. Ook het rituele uitsmeren en "voeden" van voorwerpen in opslagruimtes is gebruikelijk net als het wikkelen van voorwerpen in mousseline en het onafgesloten opslaan ervan in containers omdat objecten als levende wezens worden beschouwd die moeten ademen (Kreps, 2005: Rosof 1998, en Flynnen Hull-Walski 2001)¹⁷⁵.

Bijzonder curatorschap toont ook de Indonesische curator Arnold Clemens (1945) die op jonge leeftijd medewerker was van het Loka Budaya Museum in Papoea Nieuw-Guinea combineerde etnografische objecten met dans en muziek. Met dans en muziek bracht hij het concept en betekenis van het museum dicht bij de belevingswereld van de lokale bevolking. Het museum werd in 1973 opgericht vanwege de schenking van een verzameling artefacten, waaronder inheemse muziekinstrumenten, gereedschappen en Asmat-beelden, door het Rockefeller foundation en afkomstig van een etnografische expeditie naar het achterland van Asmat in 1961 onder leiding van de antropoloog en fotograaf Michael Rockefeller. Clemens richtte samen met zijn vriend Sam Kapisa en museummedewerkers de muziekgroep Mambesak (paradijsvogel) op. Elke middag trad de groep op met muziek en dans op de grote binnenplaats voor het museum. Sommige van de instrumenten

¹⁷⁴ Kreps, C. (2005). *Inheemse curatie als immaterieel cultureel Erfgoed: gedachten over de relevantie vande UNESCO-conventie van 2003 Fellowship-programma Smithsonian Centrum*

¹⁷⁵ Flynn, G., and D. Hull-Walski. 2001. *Merging Traditional Indigenous Curation Methods with Modern Museum Standards of Care*. *Museum Anthropology*. 25(1): 31-40

die ze gebruikten kwamen uit de museumcollectie, maar ook muziekinstrumenten die ze verzamelden uit verschillende inheemse gemeenschappen in Papua. Clemens veranderde ook het imago van het museum door het Istana Mambesak (Paradijsvogel paleis) te noemen. Zijn verschillende muzikale activiteiten bleken een strategie om de Jayapura-gemeenschap, die de museumcultuur niet kende, naar het museum te lokken. Na hun muzikale optreden werd het publiek uitgenodigd om het museum binnen te gaan, waarna de Mambesak-leden de verschillende collecties aan het publiek uitlegden. Clemens veranderde hierdoor het imago van het museum in een levend cultureel laboratorium. De Indonesische regering beschouwde de populariteit van Clemens als een aanmoediging voor het Papoea-volk om voor hun onafhankelijkheid te vechten, vooral na de implementatie van het referendum Act of Free Choice (Pepera) in 1969. Clemens werd in 1983 gearresteerd en door het leger doodgeschoten in het kustgebied van Pasir Enam, ten oosten van Jayapura, in de verblindende ochtend van 26 april 1984 (Purwoaji, 2023)¹⁷⁶.

Een ander voorbeeld is het curatorschap van Piet Petu (1919), die de eerste Indonesische curator was van het Bikon Blewut Museum op het eiland Flores. Zijn benadering als curator werd sterk beïnvloed door de etnografie waarbij hij culturele artefacten in composities bij elkaar tentoonstelde in overeenstemming met rituele contexten van de verschillende lokale gemeenschap. Als hij het heilige inculturatie-concept van het gewoontehuwelijk wilde laten zien, maakte hij een compositie van olifantenivoor, dat veel wordt gebruikt als bruidsschat door de Lamaholot-stam, met Moko Alor (een drum uit Alor die wordt gebruikt als bruidsschat of ruilmiddel op de Molukken). Omgekeerd, als hij de praktijk van collectief bestuur in traditionele samenlevingen wilde vertellen, toonde hij slagtanen van olifanten naast altaren van aanbidding in de Krowe-stam. Petu was in staat om deze symbolische composities te maken omdat hij een basiskennis had van etnografische methoden, en omdat hij afstamde van de oorspronkelijke stam en van kinds af aan met verschillende traditionele rituelen was opgevoed (Purwoaji, 2023)¹⁷⁷.

4.4 Representatie van het inheemse visuele symbolensysteem

Pusaka is onderdeel van de manier waarop oorspronkelijk Indonesische culturen, zoals de Nuauli cultuur op het eiland Ceram, de architectuur van de kosmos ordent. In het mythische bewustzijn van de inheemse bevolking is het lichaam, in samenhang met de kosmos, het model om de wereld te begrijpen en dit wordt weergegeven in het inheemse zintuiglijke symbolensysteem op micro-, meso- en macroniveau. Begrip van de oorsprong van de symboliek van objecten kan leiden tot representatie van de zintuiglijke symboliek in de tentoonstellingspraktijk. Het kleinste onderdeel van de cultuur

¹⁷⁶ Purwoaji, A. (2023). *Uncharted Territory: The Roots of Curatorial Practices in Oost-Indonesië. Curatography: de studie van curatoriale cultuur*, Het heterogene zuiden(7). <https://curatography.org/7-2-en/>

¹⁷⁷ Ibid.

moet in samenhang met een groter geheel gezien worden. De symbolische microkosmos bevat het lichaam, het dorp, het huis die elk op hun eigen manier de kosmos representeren. Dit is ook terug te vinden in het visuele symbolensysteem van objecten en decoraties van Pusaka zoals vlechtwerk, ikat en in decoraties van schilden. In sommige gevallen is er ook een duidelijke congruentie tussen de symbolische dimensies van het bewegende lichaam, het huis en de nederzetting. Tegelijkertijd is het lichaam de gecondenseerde vorm van het dorp en het dorp de gecondenseerde vorm van het lichaam. Een voorbeeld is het huis van de Nuaulu dat tweeëntwintig heilige hoofdstijlen heeft die het dak ondersteunen en hini worden genoemd (Ellen 1983)¹⁷⁸. In alle huizen is de meest heilige hoofdstijl in de noordoostelijke hoek. Deze is de eerste die wordt opgericht (irahu, letterlijk 'planten') en vereiste vroeger (voor 1970) het koppensnellen van een hoofd die samen met de 'voet' (atori) van de hini wordt begraven. Tegenwoordig wordt het hoofd vervangen door bijvoorbeeld een stuk rode stof (karanunu) rond de basis te binden. Deze hini hebben persoonlijk namen bijvoorbeeld Pina wasa dat 'vrouwelijke spant' betekent maar kan evengoed worden weergegeven als 'wasa inai' dat letterlijk 'moeder spant' betekent (Ellen 1983)¹⁷⁹.

Het universele menselijke lichaam met cognitieve beperkingen, coördinaten en potentialen is een intermenselijk model om de wereld te begrijpen (wat Boyd en Richerson)¹⁸⁰. Lichamelijke vorm, lichamelijke oriëntatie, zintuiglijke eigenschappen en geografische deïxis vindt zijn uitdrukking in patronen die zich ontwikkelen in de tijd en worden toegepast in de culturele context. Het resulteert in culturele architectuur: een materiële vorm dat op zijn beurt de basis is voor 'culturele herhaling' en hoe de wereld wordt ingericht. Culturele architectuur ontwikkelt zich geleidelijk gedurende vele generaties als een individueel ontwikkelingsproces die zich ontplooit door het opdoen van culturele en fysieke ervaringen en door sociale interactie. Het idee van het contrast in binaire opposities is ingebed in de ervaring van de dualiteit van het lichaam (Ellen, 1986)¹⁸¹. Het biedt een basis voor de toepassing van symmetrie en geometrie in het visuele symbolensysteem van tastbare objecten. Het biedt ook een basis voor de visuele representatie van de contextuele setting van Pusaka in de internationale tentoonstellingspraktijk

Bij de Nuaulu op het eiland Ceram in de Molukken, wordt het onthouden van gebeurtenissen makkelijk gemaakt doordat de standaard numerieke formules voor procedures, objecten en tijdspannes eenheden van vijf zijn (de aantal anatomische cijfers op elke ledemaat). Dit is uiteindelijk congruent waarbij Nuaulu ook deel uitmaakt van de 'Patalima' (nima, 'vijf') groepering van volkeren

¹⁷⁸ Ellen, R. (1983). *'Semantic anarchy and ordered social practice in Nuaulu personal naming'*, Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 139:18-45.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Boyd, R. and P. Richerson 1985 *Culture and the evolutionary process*. Chicago: University of Chicago Press.

¹⁸¹ Ellen, R. (1986). *Microcosm, Macrocosm and the Nuaulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. <http://www.kitlv-journals.nl> p 90-116.

op Ceram (Valeri 1989)¹⁸². Zo is de Asinokoe een structuur samengesteld van takken en wijnstokken, die vijf dagen na de geboorte wordt opgericht.

Neurowetenschappers beweren dat actie en perceptie nauw met elkaar verbonden zijn, zodat actiepatronen ontstaan die een grote invloed hebben op de manier waarop we gevoelig zijn voor de wereld (Lakoff en Johnson 1999; Clark 1997). Menselijke lichamen zijn in staat om te bewegen in driedimensionale ruimte en tijd. De relatieve lichamelijke oriëntaties zijn op Ceram gekoppeld aan geografische absolute waarden en ook congruent met genderverschillen en morele waarden.

Mannen worden geassocieerd met buiten (jacht, oorlogvoering) en vrouwen met binnen (huiselijke ruimtes, voedsel voorbereiding), naar boven is een bron van welvaart en naar beneden een bron van ongeluk, terwijl aarde verbonden is met lichamelijk beneden (vrouwelijk) en hemel naar lichamelijk boven (mannelijk).

Zintuiglijke eigenschappen zoals temperatuur (warm en koud), tactiel gewicht (licht en zwaar), geluid (hard en stil), licht (helderheid en duisternis) en geur (zoet en fecaal). Dus helderheid, zoetheid en luidheid hebben allemaal een positieve waarde die terug te zien is in bijvoorbeeld de decoratieve kenmerken van een vrouwelijk hoofddekseel en de mannelijke betel container in hun respectieve puberteitsrituelen. De combinatie van elk zintuiglijke dimensies bepalen het karakter en doel van een ritueel (Ellen, 1986)¹⁸³. Het biedt een manier om over de ander te spreken in de taal van rituele actie en exegese het zijn noties van warm en koud die de overheersende manier lijken te zijn om te beschrijven hoe ritueel werkt. Heet en koud werken samen met andere symbolische tegenstellingen (zoals vader, lucht en zon in tegenstelling tot moeder, aarde en koelte) om de Nuauulu-kosmos te ordenen. De fysieke structuren waaruit de Nuauulu-nederzettingen zijn samengesteld en de gedragspatronen die zich daarin voordoen, zijn georiënteerd volgens een soort symbolische geografie of kosmografie. De basiscoördinaten zijn berg-zee en zonsondergang-zonsopgang. Congruent met de tegenstelling berg-zee is er een tussen stroomopwaarts (suria) en stroomafwaarts (sunau), dat metaforisch wordt gebruikt om te verwijzen naar superieure en inferieure posities bij het uitvoeren van een ritueel (Tongli (1994)¹⁸⁴. Posune (beval- en menstratiehutten) bevinden zich aan de zeezijde, de plaats van geboorte, terwijl numa nuhune (de structuren waaraan pasgeborenen baby's worden meegenomen als ze de geboortehut verlaten) en de numa onate, die ze vervolgens binnengaan, en de huizen waarin ze daarna wonen, liggen bergwaarts. Er is dus een algemene beweging in ritueel van zee naar berg, en in de meeste huizen en bij de meeste rituele gelegenheden kom je binnen door

¹⁸² Valeri, V. (1989) *Reciprocal Centers: The Siwa-Lima System in the Central Moluccas*, in D. Maybury-Lewis and U. Almagor (eds) *The Attraction of Opposites*, pp. 117-41. Ann Arbor: University of Michigan Press

¹⁸³ Ellen, R. (1986). *Microcosm, Macrocosm and the Nuauulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. <http://www.kitlv-journals.nl>

¹⁸⁴ Tongli, U. (1994) *La liaison nuhune; Mouvements aller-retour dans la solidarité socio-cosmique des Nuauulu, île de Seram, Moluques, Indonésie*. PhD thesis, EHESS, Paris.

de zeewaartse deur en vertrek door de bergwaartse deur. Alleen in de dood verlaat je door de zeewaartse deur, en dan als een lijk. Bij ceremoniële gelegenheden kunnen vrouwen alleen de zeewaartse ingang gebruiken (Ellen, 1986)¹⁸⁵. Alle objecten die verband houden met de dood (sinohiu en de waringin-boom nunue, *Ficus rumphii*) bevinden zich in een zonsopgang (oostelijke) richting; die met geboorte, in een zonsondergang (west) richting (de posune en numa nuhune). Nuauulu slapen met hun hoofd naar het oosten (rijzende zon) en voeten naar het westen (ondergaande zon). In huizen met binnenruimtes die uitvoering van het ritueel mogelijk maken, komen vrouwen en kinderen samen in de richting van de zonsondergang en zeezijden en mannen bij de zonsopgang en bergzijden. Ook op dorpsniveau bestaat de tegenstelling tussen centrum en periferie, zodanig dat de suane in het centrum van de nederzetting staat en de posune langs de periferie, als gevolg van een onderscheid tussen zuiverheid en vervuiling. De Nuauulu worstelen om deze tegenstellingen gescheiden te houden om de ordelijkheid van het universum te behouden die de voorouders nodig hadden. In deze context is vorm belangrijker dan symbolische inhoud omdat cognitieve kaders pas symbolisch zijn als er semantische waarden aan de coördinaten worden gehecht. Ellen waarschuwt voor het risico van een reductionistische kijk op symbolische componenten en een interpretatie van de bewegingspatronen binnen de coördinaten te beschouwen als een afgesproken set regels. Het zijn geen contexten die een vaste en formele set analogieën genereren. Hij stelt dat een dergelijke benadering misleidend is omdat bepaalde omstandigheden van een ritueel een kritische invloed hebben op de relatie tussen de verschillende formele dimensies van oriëntatie. De nadruk ligt meer op balans en combinatie dan op de absolute dichotomieën.

Ook G.B. Milner, hoogleraar Austrenosische studies aan de universiteit van Londen, waarschuwt dat het concept van binaire opposities niet passend is. Hij stelt dat we eerder moeten denken in termen van complementariteit of van chiasme¹⁸⁶. Het patroon is vaak chiastisch, omdat er cross-overs plaatsvinden binnen een continuüm en het zijn de schijnbare tegenstellingen van een totaliteit (Milner, 1978)¹⁸⁷. Het patroon zou typerend zijn voor inheemse Zuidoost-Aziatische denkpatronen, aangezien parallelle chiasmi zijn gevonden in veel van de oorspronkelijke Indonesische culturen. Ook op Bali verwijst kaja naar de berg en kelod naar de zee, en dit patroon lijkt thuis te horen in een systeem van binaire oppositie, maar in werkelijkheid zijn het meervoudige concepten die ook stroomopwaarts en stroomafwaarts, en impliceren dat er een stroom is die de twee polen met elkaar verbindt: het systeem wordt zo een continuüm.

¹⁸⁵ Ellen, R. (1986). *Microcosm, Macrocosm and the Nuauulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. <http://www.kitlv-journals.nl>

¹⁸⁶ Bij een chiasme worden twee woorden in een omgekeerde volgorde herhaald. Die twee woorden zijn precies hetzelfde óf ze lijken op elkaar. Chiasme betekent kruisstelling en komt van de Griekse letter Chi, ofwel X.

¹⁸⁷ Milner, G. B. (1978). *Natural symbols in South East Asia*. School of Oriental and African Studies, University of London.

Een bewonderenswaardig voorbeeld is ook geleverd in het Ngaju Dayak-materiaal (1963). In hun verhaal zijn mannen neushoornvogels en vrouwen waterslangen. Dode vrouwen worden begraven in doodskisten van neushoornvogels, dode mannen in waterslangen. De kisten zijn bootvormig, een herinnering aan hoe vaak het 'Rijk van de dood' wordt bereikt door water. Op de Dong-son-trommels worden de kano's bemand door vogels.

Bij de Toraja reist de sjamaanse priesteres met een boot met een bemanning van vogels door de lucht (J.Hooykaas 1956:293)¹⁸⁸. Evenmin zijn de Toraja's de enigen die luchtreizen per boot bedenken want hetzelfde idee is terug te vinden op Sumatra (Milner, 1978)¹⁸⁹.

Een ander voorbeeld is het schaduwspel van de poppenspeler op Java. Door het zien van de schaduw, in plaats van de realiteit, kunnen de gedachten van de waarnemer zich richten op de goddelijke werkelijkheid. Het was een spirituele metafoor voor verschillende vormen van openbaar vermaak, bedacht door Javaanse godsgeleerden waarbij Wayang Kulit werd gelijkgesteld met de godsleer. De Dalang (poppenspeler) was de metafoor van God (Jacob 1925:49) en wanneer het scherm wordt verwijderd, herkent de ziel haar eenheid met God (Nicholson 1921: 191)¹⁹⁰.

Patronen op heilige schilden en manden

Objecten zoals de schilden en manden krijgen een betekenis die afhankelijk is van het ritueel gebruik en de mate van de effectiviteit van hun betekenis in rituelen. Als het een belangrijk ritueel is dan wordt het maakproces op haar beurt geritualiseerd (Ellen, 2012)¹⁹¹. Deze objecten zijn het belangrijkste onderdeel van het ritueel die de mens-kosmische relatie resulteert. Ze zijn heilig vanaf het moment dat ze worden geproduceerd en als ze eenmaal zijn gebruikt in een ritueel kunnen ze niet vernietigd worden.

Roy Ellen beschreef het Nuaulu schild¹⁹² als een antropomorfe entiteit met zijn eigen levenscyclus, waarvan de reproductie op zijn beurt de reproductie van heilige huizen weerspiegelde. De focus lag dan ook op het maken, de verbindingen tussen het levende hout waaruit het schild was gewonnen en zijn rol als heilig object met een eigen leven dat zowel respect als bescherming nodig

¹⁸⁸ Hooykaas, J. (1956). The rainbow in ancient Indonesian religion. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 112, 3, 291-322.

¹⁸⁹ Milner, G. B. (1978). *Natural symbols in South East Asia*. School of Oriental and African Studies, University of London.

¹⁹⁰ Nicholson, R.A. 1921. *Studies in Islamic mysticism*. Cambridge: Univ. Press.

¹⁹¹ Ellen, R. (2012). *Nuaulu Religious Practices: The frequency and reproduction of rituals in a Moluccan society*. In (Vol. 283). Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. P61.

¹⁹² Nuaulu-schilden zijn 'langwerpig gebogen' en gemaakt uit één stuk kawasa-hout, Archidendron clypearia [syn. Pithecellobium clypaenia], een boom gereserveerd voor schilden en bepaalde andere heilige voorwerpen. Een ander nauw verwante soort (nisoae), Falcataria moluccana [syn. Albizzia falcata), wordt soms ook gebruikt, in het Ambonese Maleis beschreven als kayu salawaku (schildboom). Clypearia – wat schild betekent – is afgeleid van de Latijnse naam die aan beide soorten is gegeven – Arbor Clypeorum – door de 17e-eeuwse natuuronderzoeker Rumphius (2011[1743]: Vol. 3, 87-90), die ze op Seram had gezien (ibid. P61).

had. Het schild bewaakt de continuïteit van het heilige huis waar het woont en belichaamt de biosociale reproductie van de clan die het bewaakt. Ellen suggereert dat de diversiteit van schildontwerpen opzettelijk door Nuauulu wordt gecultiveerd als onderdeel van een esthetische verbinding om de individualiteit van de gepersonifieerde schilden te benadrukken als gelijkenis met kenmerken van levende wezens. Er is een variatie aan ontwerpen met patronen van keramiek en schelpschijven. De betekenis van de schilden ligt in de variatie zelf, de visuele effecten die ze hebben op kijkers en in abstracte geometrische kenmerken die ze geschikt maken voor rituele doeleinden. De beeldende kunst van Nuauulu onderscheidt zich doordat ze geen ontwikkelde figuratieve of verhalende traditie heeft, hoewel verhalen in verband kunnen worden gebracht met bepaalde motieven. Creativiteit wordt het meest uitgedrukt in het ontwerpen van geometrische vormen voor manden en schilden. In plaats van een systematische semiose van specifieke verwijzingen in de patronen, afgezien van enkele in taal vertaalbare betekenissen (voornamelijk totemdieren), wordt vooral betekenis gehecht aan geometrische patronen¹⁹³.

Het was Boas die de aandacht vestigde op de systematische toepassing van symmetrie, ritme, geometrische vormen en vooral bilaterale symmetrie, tussen links en rechts, in de ontwerpen. Hij legde een verbinding met de systematische organisatie van het menselijk lichaam. Nuauulu-schilden zijn vermenschlijkt en worden behandeld worden als menselijke lichamen, met een correcte oriëntatie van hoofd en voet, en een bilaterale symmetrie (Ellen, 1990; cf. Boas, 1955[1927]: 279)¹⁹⁴.

Boas merkte ook op dat patronen zijn voorzien van complexe ritmes met opeenvolgende elementen die vaak van verschillende kanten kunnen worden gezien, symmetrisch zijn in verschillende dimensies (naar boven en beneden, boven onder, achter en voor)¹⁹⁵. Als een bepaald heilig schild uit een kawasaboom is gehaald, zullen andere 'nageslacht'-schilden uit dezelfde boom worden gesneden voor andere leden van de clan of het heilige huis, waarvan de meeste geleidelijk in de loop van de tijd worden voltooid. Een van de belangrijkste punten is dat schilden antropomorf worden behandeld in elk stadium van hun gebruik en gedurende hun hele sociale leven, en het reproduceren van heilige schilden niet alleen een weerspiegeling ervan is maar een intrinsiek onderdeel was van het

¹⁹³ De rand van elk schild is vaak afgewerkt met een strook gespleten fijn rotan en vastgezet met kleine metalen spijkers ongeveer acht centimeter uit elkaar en soms bestaat de bevestiging uit kleine houten pinnen en stukjes draad. In enkele gevallen is het rotan geveerd op een manier die consistent is met het algehele patroon en kleurenschema op de voorkant van het schild. De voorkant van het schild is voorzien van keramische of Nautilus-schelpschijven tussen smalle richels (*muneka*) die van boven naar beneden lopen. Het meest in het oog springende kenmerk van de versiering is het gebruik van kleine stukjes ingelegde, gebroken geglazuurde keramiek, in enkele gevallen vervangen door stukjes afgebroken schaal van de Nautilus schelp. Kleurstof is meestal een soort olieverf verdund met paraffine of kokosolie, die met een stokje wordt aangebracht. Bij alle voltooid exemplaren werd verf op de voorkant van het schild aangebracht. Het aanbrengen van verf op de achterkant (of randen) varieert.

¹⁹⁴ Boas, F. (1955 [1927]) *Primitive Art*. New York: Dover Publications. p.279

¹⁹⁵ Boas, F. (1955 [1927]) *Primitive Art*. New York: Dover Publications. p.36

hergebruik in heilige huizen. Het eerste stuk hout dat uit de boom wordt gesneden, bij het maken van een heilig schild, wordt behandeld als de adem en de ziel van het hout en wordt herenigd met het voltooide schild in de opslagzolder van een heilig huis waar het normaal verblijft. Een soortgelijk stuk hout wordt zorgvuldig bewaard wanneer een nieuw huis of een kano wordt gebouwd. Er wordt aangenomen dat als de 'ziel' niet wordt bewaard, het huis niet sterk zal zijn en het schild geen bescherming zal bieden. Als een heilig huis vier schilden had, konden er twee vertrekken, maar er moesten altijd twee blijven; als het er drie zijn, moeten er twee blijven en mag er maar één vertrekken; als er twee zijn, moet er één blijven, hoewel er één mag vertrekken; maar als er maar één is, mag die nooit weggaan. Het maken van schilden vindt plaats wanneer dit wordt gevraagd omdat ze op bepaalde momenten nodig zijn in de rituele cycli die culmineer in de uitvoering van de auwotidansen, die traditioneel voorafgingen aan krijgstochten.

Vlechtwerk als materialisering van denkpatronen

De Nuauulu bevolking gebruikt verschillende manden, die net zoals de schilden, een eigen rituele betekenis hebben voor de heilige huizen. Alle heilige huizen van een clan hebben een Sokate, soms meerdere. Dit zijn opengewerkte manden en de standaard soka sionata is gemaakt van een rotan en hangt aan het centrale deel van de 'rine', de plank waar heilige voorwerpen worden bewaard, en waar voorouderlijke geesten zouden verblijven. Sokate is een belangrijk aandachtspunt voor aanroepingen tijdens rituelen in sjamanistische seances (makawana saruana) voor genezing en waarzeggerij (Ellen, 2012)¹⁹⁶.

De Tagalaja is een mandje van fijne bamboe, gevlochten volgens een rechte éénslag principe¹⁹⁷ gemaakt van licht-geelbruine tapinawan (soort bamboe) en het fijne tongkat-sètan (dunne rotansoort). Het heeft zowel op de dekselwand, als op de mandwand recht patroonvlechtwerk. Soms is het vlechtwerk van deze manden gebaseerd op de dichte drierichting methode: drie repen die ten opzichte van elkaar verspringen (Pirngadie, 1912)¹⁹⁸. De vlechtwerkproductie bereikt een hoogtepunt in de Timor Archipel, waar de sierslagmethode¹⁹⁹ wordt toegepast voor het verkrijgen van geometrische figuren. De oorsprong van het vlechtwerk is onbekend, wel is duidelijk dat het materiaal en de voorbewerking voor het vlechten gemakkelijk en goedkoop is en overal verkrijgbaar. Ook de vóórbewerking is eenvoudig en met minieme kosten

¹⁹⁶ Ellen, R. (2012). *Nuauulu Religious Practices: The frequency and reproduction of rituals in a Moluccan society*. In (Vol. 283). Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. P60.

¹⁹⁷ De methode, volgens welke de schering en inslagrepen elkaar beurtelings passeren Deze benaming geldt dus zowel voor recht- als voor diagonaal vlechtwerk (Jasper&Pirngadie, 1912).

¹⁹⁸ Pirngadie, J. E. J. e. M. (1912). *De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië* (Vol. 1). Mouton&Co. <https://ia903009.us.archive.org/32/items/deinlandschekuns01jasp/> : p 57

¹⁹⁹ Men gebruikt repen tapinawan (licht geelbruine bamboe), die in drie richtingen gevlochten worden en telkens verspringen zodat er regelmatige zeshoeken ontstaan. De bodem is dan vanzelf ook zeshoekig (Jasper&Pirngadie, 1912: p52)

verbonden. Waar geen bamboe of rotan aanwezig is, maakt men gebruik van uit grassoorten bereide biezen, of anders van palmladeren. Het materiaal, is solide, soepel, en geschikt om kleurstoffen op te nemen. Mandenvlechten is een vaardigheid die van de generatie op generatie wordt overgedragen en de vervaardiging van manden is een belangrijke bron van inkomsten voor veel families die vaak bij de vervaardiging hun eigen familiepatronen gebruiken. Net zoals bij de textiele weefpatronen van het ikat kunnen de vlechtwerk patronen beschouwd worden als een materialisering van lokale chiastische denkpatronen typerend voor veel oorspronkelijke Indonesische culturen ((Ellen, 1986)²⁰⁰ .

Zondermeer dupliceren van objecten is binnen deze cultuur mogelijk omdat de betekenis van een object voortkomt uit het sociale belang en het rituelen waarvoor het gebruikt wordt. Een object dat op dezelfde manier wordt nagemaakt zal het dichtst het origineel benaderen als de oorspronkelijke culturele betekenis toegepast wordt op het object (Vermeylen en Pilcher, 2009). Soms kan ook het maakproces van het vlechtwerk onderdeel zijn van het rituele proces zoals bij het vlechten van de heilige Tagalaja manden op Ceram.

Conclusie

De doelstelling van dit verkennend onderzoek richt zich op het zoeken naar criteria, die resulteren in adviezen, voor een transcultureel framework voor Pusaka in veranderende contexten. De ideologie die hieraan ten grondslag is om tot een internationaal samenwerkingsmodel te komen waarin overeenstemming bereikt kan worden in het teruggave discours. Getracht is om materiële manifestaties van brongemeenschappen vanuit het inheems paradigma te benaderen waarin Pusaka zowel materieel als immaterieel erfgoed vertegenwoordigt voor de plaatsing in een internationaal museum. Beschreven is hoe betekenissen, ideeën en identiteiten verschuiven van het westerse museummodel naar een holistisch inheems paradigma van het museum als ontmoetingshuis. Het kan beschouwd worden als een verschuiving van het gesloten domein, van de macht van het 'weten', naar het open domein van het ritueel, de verbinding, de zintuiglijke ervaring en de verwondering van het 'niet weten'. De manier waarop Pusaka zich in het dagelijks leven manifesteert is zichtbaar gemaakt aan de hand van de zintuiglijke en visuele symboliek die zich op verschillende betekenislagen en in verschillende patronen manifesteert: in materieel opzicht op macro- en microniveau zoals in ambachtelijke decoraties, objecten, bouwwerken en terreininrichting. In immaterieel opzicht door de onlosmakelijke verbinding in het sociale contact, de verhalen die het losmaakt en andere inspiraties zoals muziek en beeldende composities. .

Internationale waardering voor het inheemse cultureel erfgoed en de behoefte aan een blijvende bescherming van Pusaka vragen om criteria vanuit een brede holistische visie. Geconcludeerd kan

²⁰⁰ Ellen, R. (1986). *Microcosm, Macrocosm and the Nuauulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. <http://www.kitlv-journals.nl>

worden dat aan de hand van stellingen, die binnen deze thesis zijn onderzocht een strategie ontwikkeld kan worden vanuit drie verschillende invalshoeken:

het instituut museum, het object en de bezoeker.

Pusaka vertegenwoordigt alle drie rollen die hierin onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en met elkaar interageren. Dit vraagt zowel van het museum, het object als de bezoeker om de heilige immateriële waarde te laten leven zodat het kan resoneren in plaats, tijd en handeling.

Een passende museologie voor Pusaka, beschouwd als een uniek leven wezen met een eigen biografie, vereist maatwerk en moet locatie-specifiek zijn, 'ter plaatse' worden geconceptualiseerd in overleg en samenwerking met belanghebbenden. Een verschuiving moet plaats vinden naar een object-contextrelatie die zowel materieel als immaterieel Pusaka terugplaatst in zijn culturele context. Het is de verschuiving naar de concentratie op de sociale relaties. Een verschuiving het zintuiglijke symbolensysteem van de inheemse context.

Het museum

Het museum representeert de culturele context van Pusaka. De museumruimte is Pusaka en onlosmakelijk verbonden met de immateriële en materiele waarde van het object en de aanwezigheid van de bezoeker in plaats, tijd en handeling. Hierin ontstaan verschuivingen van kennis naar ervaring, van wetenschappelijke naar sociale waarden. De balans moet gezocht worden tussen de ideologie van Pusaka en die van de museumpraktijk waarin de culturele context is vertegenwoordigd. De verschuiving van een patriarchaal westerse museologie naar het paradigma van zorg legt ook de nadruk op de maatschappelijke rol van musea als contactzone naast het museum als kenniscentrum. Deze zienswijze wordt onderbouwd door de volgende stellingen:

- Erkenning dat politiek en moraliteit evenzeer deel uitmaken van de museumgeschiedenis en museumcollecties, die ten tijde van het kolonialisme zijn verzameld en ingebed in machtsverhoudingen (Peers: Clifford 1997)²⁰¹ is een basis voor dekolonisatie van de tentoonstellingspraktijk.
- Het behoud van ontastbare, levende culturele tradities in het museum moet de hoogste prioriteit hebben naast het bevorderen van professionals, de training van museum personeel en het behoud van tastbare aspecten van cultuur (Kreps, 2005)²⁰².
- Samenwerking is nodig in een netwerk van lokale musea met een cultureel passende, collaboratieve en participatieve benadering van erfgoedwerk (Kreps, 2017)²⁰³.

²⁰¹ Clifford, J. (1997) 'Museums as contact zones', in J. Clifford, Routes: travel and translation in the late twentieth century, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

²⁰² Kreps, C. (2005). *Inheemse curatie als immaterieel cultureel erfgoed: gedachten over de relevantie vande UNESCO-conventie van 2003* Fellowship-programma Smithsonian Centrum

²⁰³ Kreps, C. (2017). *The Real and the Ideal: Towards Culturally Appropriate and Collaborative Heritage Practice in Kalimantan*. In (pp. 211-234). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-0672-2_9

- Museumontwikkeling, professionele opleidingen en erfgoedwerk moeten aangepast zijn aan de lokale culturele context en sociaaleconomische omstandigheden. Een goede match tussen de training en het niveau van de werknemers is nodig.
- Museologie wordt vanuit het perspectief benadert van wat er in musea gebeurt in plaats van wat zich in een museum bevindt en ligt in het gebied van acties, belichaming en proprioceptie (Matías, 2019)²⁰⁴.
- Het universele menselijke lichaam met cognitieve beperkingen, coördinaten en potentialen is een intermenselijk model om de wereld te begrijpen (Boyd en Richerson)²⁰⁵. Lichamelijke vorm, lichamelijke oriëntatie, zintuiglijke eigenschappen en geografische deixis vindt zijn uitdrukking in patronen die zich ontwikkelen in de tijd en worden toegepast in de representatie van de culturele context in de museumruimte. Het resulteert in een materiële vorm dat op zijn beurt de basis is voor 'culturele herhaling' en voor hoe we de wereld inrichten en herhaald worden op microniveau in het object en op mesoniveau in de museumruimte
- Culturele architectuur ontwikkelt zich geleidelijk gedurende vele generaties als een individueel ontwikkelingsproces die zich ontplooit door het opdoen van culturele en fysieke ervaringen en door sociale interactie²⁰⁶. Het is de erkenning van het lichaam als model om de wereld om ons heen te begrijpen (Mauss, 1973)²⁰⁷ en levert een bijdrage aan het inheemse visuele symbolensysteem van Pusaka in de tentoonstellingspraktijk van het museum.
- Het online-museum maakt het niet mogelijk om een werkelijkheid te reproduceren (Langlois, 2005)²⁰⁸. Een strategie zou kunnen zijn om het online-museum als een platform voor mediakunst met meta-verhalen over deze problematiek van het mediabeleid bloot te leggen om een gevoel van betrokkenheid bij de kijker op te wekken (Pilcher&Vermeylen, 2009)²⁰⁹.

Het object

Objecten kunnen zich onderscheiden in Pusaka-gehalte: de mate van convergentie tussen de materiële waarde en immateriële waarde in verhouding tot de culturele context, is bepalend voor de samenwerking al dan niet teruggave.

²⁰⁴ Matías. (2019). *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*. ICOFOM Study Series(47(1-2)), 73-87. <https://doi.org/10.4000/iss.1413> p. 79

²⁰⁵ Boyd, R. and P. Richerson 1985 *Culture and the evolutionary process*. Chicago: University of Chicago Press.

²⁰⁶ Een totale 'orde' van orders' door dergelijke schema's te integreren kan niet verwacht worden en ook niet kan verwacht worden dat er enkele elegant overkoepelend schema van meta-classificatie zijn (Ellen, 1986).

²⁰⁷ Mauss, M.1973 *Techniques of the body*. Translated by Ben Brewster, *Economy and Society* 2-1:70-88.

[Originally published as 'Techniques du corps; Communication présentée à la Société de Psychologie le 17 mai 1934'. *Journal de Psychologie* 32, 1936.]

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ Pilcher, J., & Vermeylen, S. (2008). *Van verlies van objecten tot herstel van betekenissen: online musea en inheems cultureel erfgoed*. M/C-dagboek , 11 (6). <https://doi.org/10.5204/mcj.94>

De immateriële waarde van Pusaka is daarom toegelicht vanuit de culturele context van de inheemse samenleving: de denkbeelden, idealen en sociale waarden, de betekenissen en rituelen die verbonden zijn aan het object. Kennis en een doorleefd begrip van de culturele context is nodig voor uitwisseling en de representatie in het museum. Representatie van de culturele architectuur is een basis voor de visuele representatie van de contextuele setting van Pusaka in de internationale tentoonstellingspraktijk.

Pusaka is een personificatie van gezag en niet van macht. Pusaka staat niet boven de mensen maar leeft tussen de mensen waarin het een sociale constructie die zorgt voor zingeving en geluk. Het belang van welzijn en de sociale verbinding in de inheemse cultuur bepaalt de symbolische waarde van Pusaka. De sociale verbinding wordt met rituelen, afhankelijk van tijd en plaats, in stand wordt gehouden. Echter de sociale verbinding leeft ook door in herinneringen die in verhalen met elkaar gedeeld worden. Het geheugen, als domein van deze herinneringen, is onafhankelijk van plaats en tijd. De fysieke aanwezigheid van pusaka roept collectieve herinneringen op aan rituelen die het welzijn van de lokale bevolking dienen. Het dient ook als referentiepunt voor de uniciteit en authenticiteit van de cultuur waarin het zelfbeeld van de lokale bevolking bevestigd wordt. Dit betekent dat de plaats van musea niet noodzakelijk verbonden hoeft te zijn met de symbolische waarde van Pusaka zolang de ideologie en sociale betekenis van Pusaka in de herinnering met verhalen in stand wordt gehouden. Vanuit dit standpunt kan, in het kader van de internationalisering, Pusaka ook uitgewisseld en tentoongesteld worden in grotere internationale musea zoals het nieuwe Louvre museum in Dubai zolang Pusaka in overeenstemming blijft met de idealen en sociale waarden van de inheemse bevolking geplaatst in een zintuigelijke representatie van de inheemse context. Uitwisseling vereist een museumethiek op basis van sociale rechtvaardigheid, inclusiviteit en gedeelde voogdij en hiervoor is een sterk internationaal museumnetwerk noodzakelijk.

De zintuigelijke vermogens van de culturele setting in de internationale museumruimte moeten zodanig zijn dat de betekenissen en ervaringen resoneren met de immateriële waarde van Pusaka.

Behalve de verhouding tussen 'het belang van de culturele context' en 'de materiële en immateriële waarde Pusaka', speelt ook de mate van convergentie tussen de materiële en de immateriële waarde een rol. In lokale musea kan de materiële waarde van Pusaka ondergeschikt zijn omdat het uitgeleend, hergebruikt of gedupliceerd kan worden.

De volgende aanvullende stellingen zijn bouwstenen voor plaatsing van Pusaka in de culturele context van het internationale museum:

- Pusaka, in de hoedanigheid van immaterieel en materieel erfgoed, is onderdeel van het ritueel en uitdrukking van de mens-kosmische relatie. Pusaka is heilig vanaf het moment dat ze wordt geproduceerd en als ze eenmaal in gebruik is een ritueel kan het immateriële erfgoed niet vernietigd worden. Pusaka krijgt een betekenis die afhankelijk is van het ritueel

gebruik en de mate van de effectiviteit van hun betekenis in rituelen. Als het een belangrijk ritueel is dan wordt het maakproces op haar beurt geritualiseerd (Ellen, 2012)²¹⁰.

- Pusaka bezit meervoudige cultureel specifieke, rituele, religieuze en politieke waarden. De spirituele waarde van een object is onlosmakelijk verbonden met de cultuur van locatie en de brongemeenschap, zoals de natuurlijke verbinding tussen moeder en kind.
- Het echte belang ligt niet in de objecten zelf ligt, maar in de manier waarop ze zelf de fysieke sociale relaties met hun omgeving belichamen (Peers, 2023)²¹¹. De culturele context, afgestemd op het inheemse paradigma, is onlosmakelijk verbonden met die van het object en de bezoeker.
- Toegepaste patronen op objecten zijn de materiële weergave van inheemse denk- en leefpatronen met cross-overs die plaats vinden binnen een continuüm van schijnbare tegenstellingen binnen een totaliteit (Milner, 1978)²¹². Patronen met parallelle kruisverbanden zijn typerend voor inheemse Zuidoost-Aziatische denk- en leefpatronen. Het verwijst naar een holistische denkwijze waarin, van microniveau tot macroniveau, alles met elkaar verbonden is. Het weerklinkt in de vormgeving van objecten en kan gerepresenteerd worden in de zintuiglijke symboliek van de museale ruimte
- Inheemse curatele methoden beschermen zowel het materiaal als de spirituele integriteit van de objecten. De unieke spirituele eigenschappen van objecten voor specifieke doeleinden, die in het dagelijks leven nog steeds relevant zijn, maakt het voor de lokale museumwerker moeilijk om er een label met een algemene beschrijving aan te hangen in contrast met etnografische objecten in de Westerse museumcultuur waar een enkel artefact een abstracte totaliteit vertegenwoordigt (Clifford 1988: 220).
Alledaagsheid van de objecten maakt dat objecten onzorgvuldig beheerd worden. Er zal rekening gehouden moeten worden met een andere betekenis van kunst en de conservering ervan.

De bezoeker

In de ervaring van de bezoeker vindt een verschuiving plaats van visuele waarnemen naar een zintuiglijke waarneming.

²¹⁰ Ellen, R. (2012). *Nuauulu Religious Practices: The frequency and reproduction of rituals in a Moluccan society*. In (Vol. 283). Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. P61.

²¹¹ Peers, L. (2023). *Peers Lang verloren gewaande familieleden vinden (de afwezige aanwezig maken): over de mogelijkheden van Noord-Amerikaanse etnografische collecties in Ierland*.
<https://www.academia.edu/29852314/>

²¹² Milner, G. B. (1978). *Natural symbols in South East Asia*. School of Oriental and African Studies, University of London.

Het is afhankelijk hoe de museumbezoekers en objecten in de museumruimte op elkaar reageren waarbij het naast visuele waardering ook gaat om de multisensorische ervaring door interactie van ons lichaam. Deze visie legt de nadruk op een zintuiglijke benadering, en de wisselwerking tussen object en kijker, waardoor de betekenis van materiële cultuur niet inherent verbonden is aan objecten maar erdoor wordt geactiveerd (Morgan, 2012)²¹³. De bezoeker, museumruimte en het object zijn in het dynamische web van sensuele en sociale betekenissen onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Pusaka krijgt verschillende betekenissen die verband houden met verschillende sensorische vermogens en sensaties in verschillende culturen en hierdoor is er een overvloed aan potentieel zintuiglijke ervaringen (Losche, 2006)²¹⁴. De sensorische vermogens zijn niet alleen te vinden in Pusaka zelf maar ook in zijn sociaal gebruik, milieu en context. Dit zal ook een beroep doen op de zintuiglijke vermogens van de niet-inheemse bezoeker waarbij beleving geïnternaliseerd moet worden zodat het tot betekenissen van Pusaka kan leiden.

Bouwstenen zijn:

- Lokale gemeenschappen moeten als “cultuurdragers” zelf betrokken zijn bij de identificatie van immaterieel cultureel erfgoed en bij het ontwikkelen van uitvoeringsmaatregelen voor de bescherming ervan. Het scheppen van voorwaarden voor het bestaansrecht van immaterieel cultureel erfgoed stimuleert gemeenschappen om hier gevolg aan te geven. Deze eis maakt brongemeenschappen gedeeld verantwoordelijk voor het behoud van hun erfgoed.
- Een gedeelde verantwoordelijkheid van musea, curatoren en bezoekers kan een oplossing bieden (Marstin2011:6)²¹⁵.
- Maatwerk is nodig voor het stimuleren van interculturele dialoog en interactie voor museumprojecten met gemeenschapsparticipatie.
- In het hybride museum moet een verschuiving plaats vinden naar een actieve bijdrage van de lokale gemeenschap met een passende context en met de passende waardering vanuit een lokaal of en mondiaal standpunt (Matías, 2019)²¹⁶. Een bottom-up, community-based aanpak die lokale kennis en middelen combineert met professionele praktijken.
- Het museum is een sociale arena betwist en besproken door zowel producenten als gebruikers waarin veel mensen met verschillende achtergronden communiceren continu en

²¹³ Morgan, D. (2012). *The materiality of cultural construction*. In S. H. Dudley (Ed.), *Museum objects: Experiencing the properties of things*. (pp. 101-102) London, United Kingdom: Routledge.

²¹⁴ Losche, D. (2006). *The Fate of the Senses in Ethnographic Modernity: The Margaret Mead Hall of Pacific Peoples at the American Museum of Natural History* In *Sensible objects : colonialism, museums, and material culture* (English ed., pp. 231-232). Berg.

²¹⁵ Ibid.

²¹⁶ Matías. (2019). *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*. ICOFOM Study Series(47(1-2)), 73-87. <https://doi.org/10.4000/iss.1413> p.76

routinematig om berichten te produceren, uit te wisselen en te consumeren als arena's van lopende, georganiseerde activiteiten (Handler en Gable, 1997)²¹⁷.

- De verschuiving van de focus van collecties naar de rituele waarden van gemeenschappen en impliceert de introductie van meer democratische manieren van participatie en opname van de stemmen van anderen (Matías, 2019)²¹⁸. Het kan gezien worden als een andere museale waardering van objecten waar er geen scheiding meer is tussen cognitief en affectief leren, en tussen geest en lichaam als middel voor interpretatie (Hooper-Greenhill, 2007)²¹⁹.

²¹⁷ Handler, R., and Gable, E. 1997. *The New History in an Old Museum: The Past at Colonial Williamsburg*. Durham, SC: Duke University Press. p. 8-9

²¹⁸ Matías. (2019). *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*. ICOFOM Study Series(47(1-2)), 73-87. <https://doi.org/10.4000/iss.1413> p. 82

²¹⁹ Hooper-Greenhill, E. (2007). *Education, postmodernity and the museum*. In S. J. Knell, S. MacLeod & S. Watson (Eds.), *Museum revolutions: How museums change and are changed*. (pp. 367-377). London, United Kingdom: Routledge. P.375

Geraadpleegde bronnen

Ongepubliceerde bronnen

Interviews:

Batakse Bezoeker,

Interview tijdens bezoek aan het Volkenkundig museum, Leiden 2023.

Huib Akyhari,

Interview curator Moluks Historisch Museum, Den Haag (januari 2023).

Archief bronnen:

Departement of Education and Culture, D. g. f. c., Directorate of Museums. *Directory of museums in Indonesia*. Museums Development Project, 1999.

Koninklijk Instituut Tropen. *Vervolgactie KIT samenwerking museumprojecten met Indonesië*. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.1975.

Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. *Notulen Samenwerking met Indonesië op het gebied van musea en archieven 17 maart*. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021. 1978.

Lavalette, P. A. *Brief van Nederlandse Ambassade in Jakarta aan Buza betreffende bespreking in Indonesië samenwerking musea*. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021. 1978.

Online bronnen:

Farid, H. *Repatriëring, Indonesië's inspanningen om cultureel erfgoed uit Nederland terug te geven*. Ministerie van Onderwijs en Cultuur 2021. Retrieved 11 januari 2023 from <https://www.kemdikbud.go.id/main/blog/2021/01/repatriasi-upaya-indonesia-kembalikan-benda-cagar-budaya-dari-belanda>

Jakarta Post. *Indonesië behartigt de belangen van het Zuiden op de G7: Jokowi*. Nieuwsbalie (The Jakarta Post). Retrieved 19 mei 2023 from <https://www.thejakartapost.com/world/2023/05/19/indonesia-to-promote-interests-of-global-south-at-g7-jokowi.html>.

Ministerie Onderwijs Cultuur Wetenschap. *UNESCO-verdrag 1970*. Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed Nationaal Archief. Retrieved 1 juni 2022 from

https://www.inspectieoe.nl/toezichtvelden/cultuurgoederen/wet--en-regelgeving/unesco-verdrag-1970_2022

Maulipaksi, D. *Repatriëring, Indonesische inspanningen om cultureel erfgoed terug te halen uit Nederland*. Kemendikbud webmanager. s.l. retrieved 1 juni 2021 from <https://www.kemdikbud.go.id/main/blog/2021/01/repatriasi-upaya-indonesia-kembalikan-benda-cagar-budaya-dari-belanda>

NOS. *Egypte bestraft Leids museum om 'afrocentrische' tentoonstelling*. Retrieved 6 juni 2023 from <https://nos.nl/artikel/2477897-egypte-bestraft-leids-museum-om-afrocentrische-tentoonstelling>

NOS. *Willem-Alexander biedt excuses aan voor Nederlands geweld in Indonesië*. Retrieved 1 maart 2021 from <https://nos.nl/artikel/2326517-willem-alexander-biedt-excuses-aan-voor-nederlands-geweld-in-indonesie>

Nova. *Volledige toespraak van minister Ben Bot*. Nova-archief 2005. Retrieved 1 juni 2021 from <https://archieff.ntr.nl/nova/page/detail/nieuws/532/Volledige%20toespraak%20van%20minister%20Ben%20Bot.html>

Peers, L. *Peers Lang verloren gewaande familieleden vinden (de afwezige aanwezig maken): over de mogelijkheden van Noord-Amerikaanse etnografische collecties in Ierland*. <https://www.academia.edu/29852314/> 2023

Gepubliceerde bronnen:

Adams, K. M. *Nationalizing the Local and Localizing the Nation Ceremonials, Monumental Displays and National Memory-Making in Upland Sulawesi, Indonesia*. *Museum Anthropology*, 21(1), 1979: p 113-130.

Arainikasih, A. A. *Dekolonisatie van het Atjeh Museum: Objecten, geschiedenissen en hun verhalen*. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 133-2. 2018: p 105-120.

Bhatti, S. *Translating Museums: A Counterhistory of South Asian Museology*. Routledge Taylor & Francis. Londen 2016.

Bowen, J. R. *On the Political Construction of Tradition: Gotong Royong in Indonesia*. *The Journal of Asian Studies*, 45(3). 1986: p 545-561.

Departement of Education and Culture, *Directory of museums in Indonesia*. Museums Development Project. Jakarta 1999.

Dijk, T. v. *Gouden eiland in de Bandazee: Socio-kosmische ideeën op Marsela, Maluku Tenggara, Indonesië*. 2000.

Drieënhuizen, C. *Mirrors of Time and Agents of Action Indonesia's Claimed Cultural Objects and Decolonisation, 1947-1978*. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 133(2). 2018: p 79-90.

- DSP-groep. *De maatschappelijke betekenis van musea*. In Nederlandse Museumvereniging. Amsterdam 2011.
- Ellen, R. *Microcosm, Macrocosm and the Nuaulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels*. Leiden 1986.
- Ellen, R. *Nuaulu Religious Practices: The frequency and reproduction of rituals in a Moluccan society*. In Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde Vol. 283. Leiden 2012.
- Fox, J. J. *Inside Austronesian Houses: Perspectives on domestic designs for living*. Anu E Press The Australian National University. 2006.
- Geismar, H. *Treasured Possessions Indigenous Interventions into Cultural and Intellectual Property*. Duke University Press. Durham 2013.
- Hampden-Turner, F. T. e. C. *De zeven dimensies van cultuur*. Londen, 2000
- Hooker, V. *Cultuur en samenleving in de Nieuwe Orde Indonesië*. Oxford University Press 1993.
- Hooykaas, J. *The rainbow in ancient Indonesian religion*. Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 112, 3. Leiden 1956: p 291-322.
- Kreps, C. *Inheemse curatie als immaterieel cultureel Erfgoed: gedachten over de relevantie vande UNESCO-conventie van 2003*. Fellowship-programma Smithsonian Centrum. Washington 2005.
- Kreps, C. *The Real and the Ideal: Towards Culturally Appropriate and Collaborative Heritage Practice in Kalimantan*. In Springer Singapore 2017: p 211-234.
- Kreps, C. F. *Appropriate museology in theory and practice*. In Museum Management and Curatorship Vol. 23, No. 1. s.l. 2008: p 23-41.
- Kreps, C. F. *Appropriate museology and the "new museum ethics"*. In Nordisk Museologi s.l. 2015: p 4-16.
- Laarse, R. v. d.. *De Terugkeer van het Eigene*. s.l. 2011
- Laura Peers, A. K. B. *Museums and Sourcecommunities*. Routledge. Londen 2003
- Losche, D. *The Fate of the Senses in Ethnographic Modernity: The Margaret Mead Hall of Pacific Peoples at the American Museum of Natural History*. In Sensible objects: colonialism, museums, and material culture. Berg. 2006: p 231-232
- Luger, T. *Gedeeld erfgoed, gedeelde waarden? Waarderen van collectie, ontzamelethiek en een palet aan belangen*, Amsterdam 2020.
- Gonzalez, M. *Museum Performativity and the Agency of Sacred Objects*. ICOFOM Study Series 47(1-2) 2019: p 73-87.
- Maulida, I. D. *Strategie voor het behoud van de verzameling oude manuscripten in de bibliotheek en archieven van Grhatama Pustaka, speciale regio van Yogyakarta*. In. Malang: Universiteit Brawijaya 2019.

- Milner, G. B. *Natural symbols in South East Asia*. School of Oriental and African Studies, University of London 1978.
- Nainggolan, T. *Continuïteit en verandering: Identiteit van Toba-Bataks in Jakarta*. Radboud Universiteit. Nijmegen 2006.
- Pirngadie, J. *De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië* (Vol. 1). Mouton&Co. Den-Haag 1912.
- Purwoaji, A. *Uncharted Territory: The Roots of Curatorial Practices in Oost-Indonesië*. Curatorography: de studie van curatoriale cultuur. Het heterogene zuiden(7). s.l. 2023
- Rumphius, G. E. *d'Amboinsche Rariteitkamer* (Vol. 1705). Francois Halma Boekverkoper in Konftantijn den Grooten. Amsterdam 1699
- Soebadio, H. *Kunst van Indonesië: Pusaka*. Periplus Editions. s.l. 1998
- Suryakenchana, O. *Ritueel, erfgoed en kracht in hedendaags Java* Nationale Universiteit van Singapore. Singapore 2006.
- Taylor, M. P. *Collecting Icons of Power and Identity: Transformation of Indonesian Material Culture in the Museum Context*. Cultural Dynamics 7(1),1995: p 101-124.
- Taylor, P. M. *The Nusantara Concept of Culture: Local Traditions and National Identity as Expressed in Indonesia's Museums*. University of Hawaii Press 1994.
- Waaijmans, K. *De mystiek van Ik en Jij*. Radboud University. Nijmegen 1976.
- Witvliet, T. *Kwaliteit van leven. Het humanisme van Martin Buber*. Skandalon Uitgeverij. Amsterdam 2017.

Bijlage I: Afbeeldingen

Nieuwe beeldvorming in veranderde culturele contexten

Beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka na erkenning

Ernestine de Wilde de Ligny S1035510

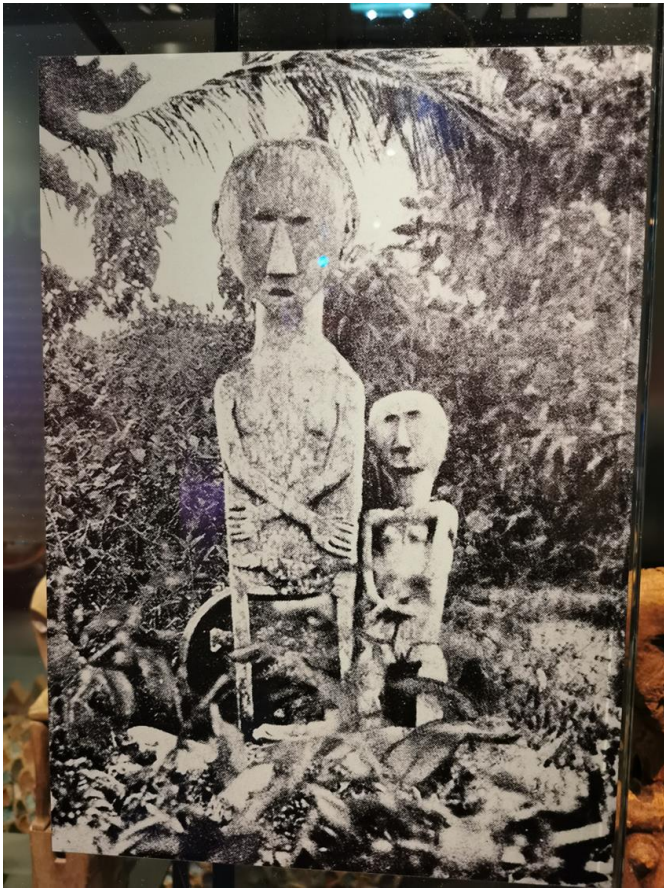
Masterscriptie Kunst- en Cultuurwetenschappen Specialisatie Kunstgeschiedenis

Scriptiebegeleider en eerste lezer:

Prof. Dr. Hanneke Grootenboer

Tweede lezer: Dr. A.R. de Klerck

Radboud Universiteit Nijmegen

Werwat en haar 'dochter'

Cultuur : Kai Kecil eilanden, Maluku Tenggara

Voor 1914

165 x 28 cm

Leiden, 20-5-2013

Zwart-wit foto:

Foto's gemaakt tijdens bezoek aan vaste tentoonstelling Indonesië Museum Volkenkunde 2023

Voor 1875

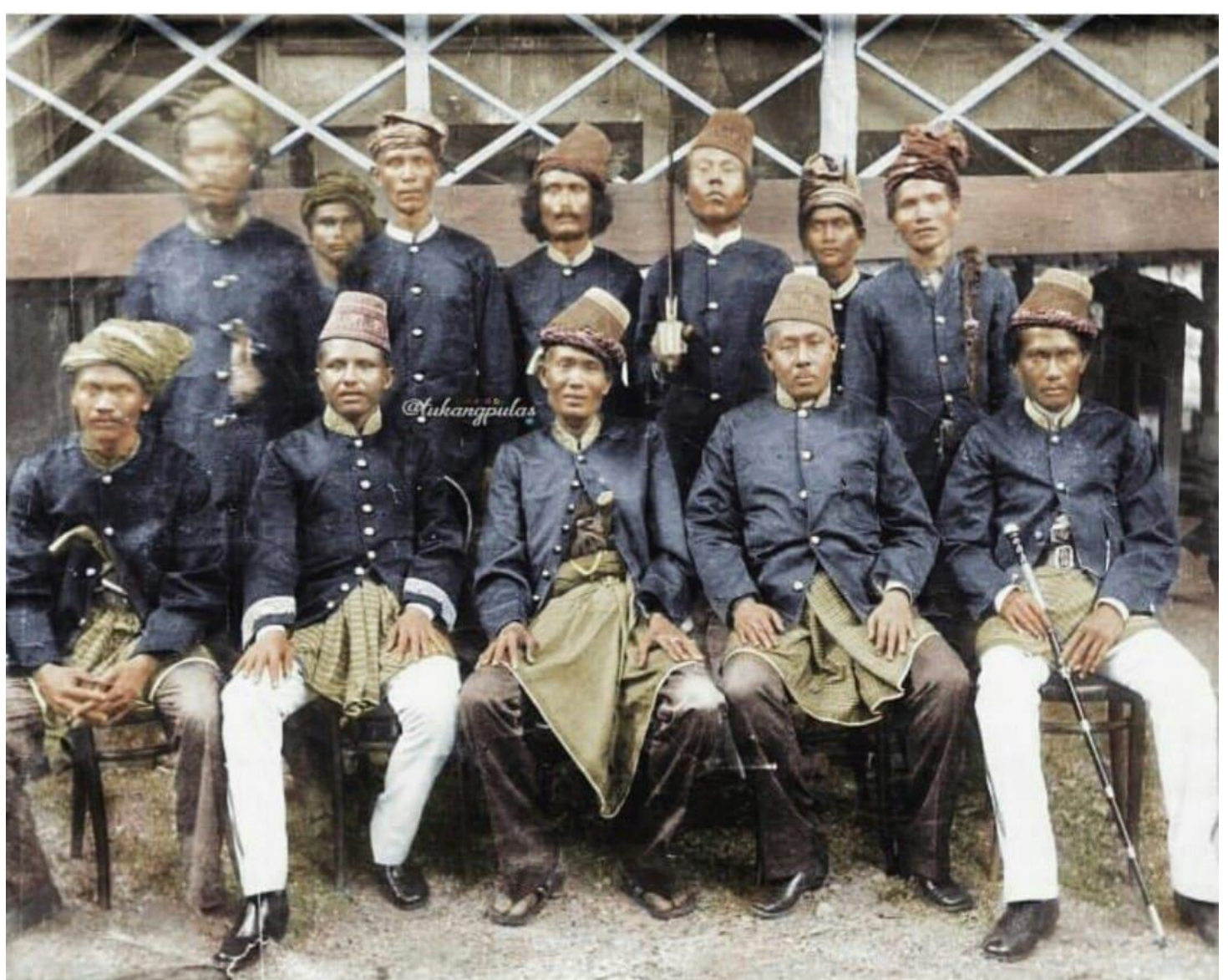
beeldhouwwerk in hout

165 x 28 cm

Museum Volkenkunde te Leiden, vaste
tentoonstelling Inv.nr : RV-1889-2

schenking, 1914-06-01

<https://hdl.handle.net/20.500.11840/72142>

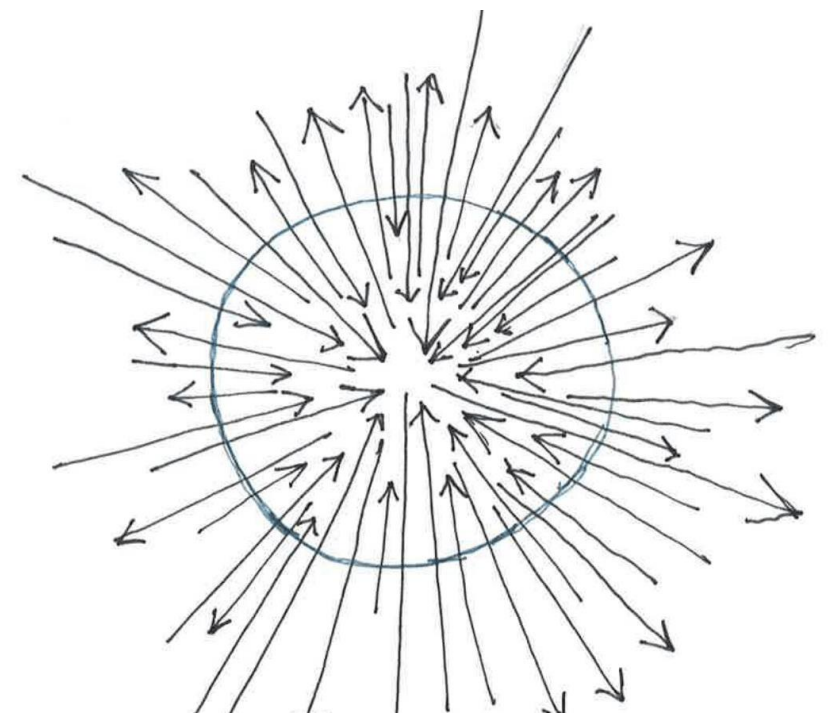
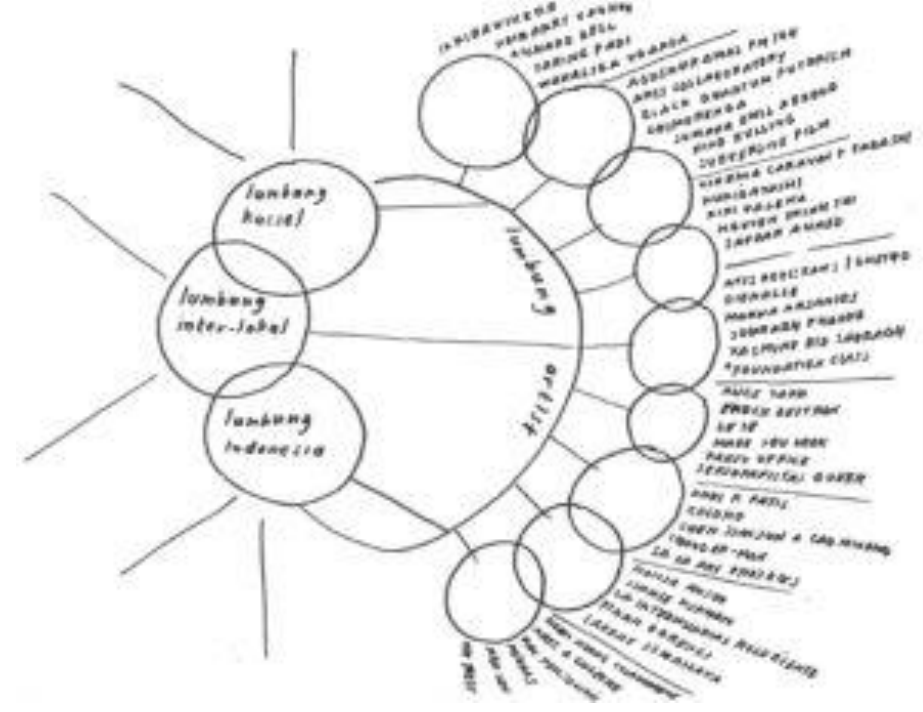
Teuku Umar, sultanaat Aceh
download facebook: Sultanate Aceh
Maker: onbekend

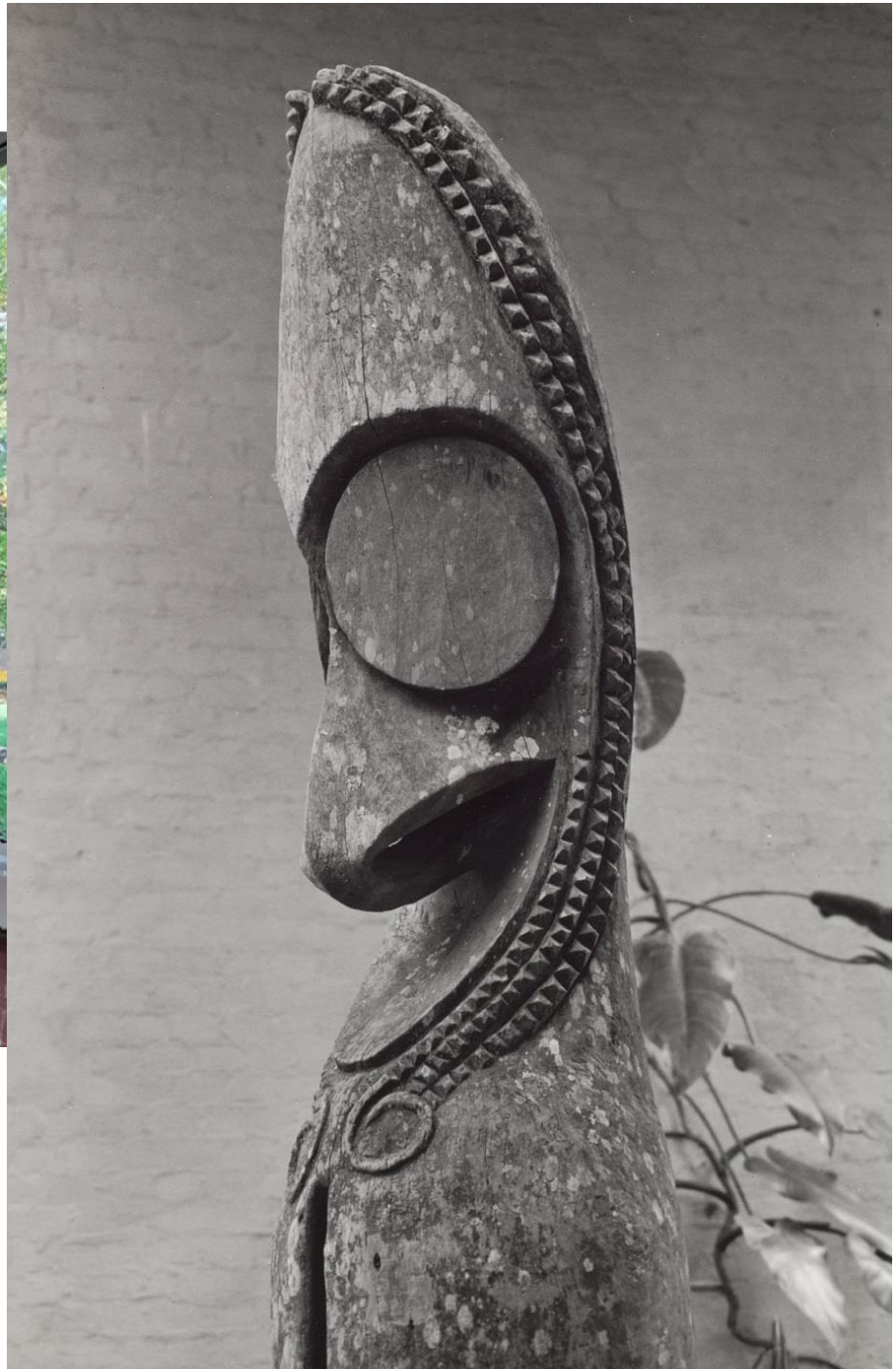

Kris van Teuku Umar
Ca 1850
schede bekleed met gedreven blad en
bloemornamenten, zilver
lemmet: ijzer
greep: ivoor in vorm gestileerde vogelfiguur
Volkenkundig museum Leiden, vaste tentoonstelling

• Workshop met Ruangrupa, artistiek team en lumbung-leden, Kassel, 2020
Afbeelding: Nicolas Wefers, met dank aan documenta vijftien

Spleettrommel (Ambrym Nieuwe-Hybriden, 2.70 m broodboom-hout)
naast Rebecca (1927, 2.50 m gepolychromeerd appelboom-hout) van
Ossip Zadkine
Beeldenzaal van Museum Kröller Muller
Maker foto's: onbekend

Chakra Donya Bell

125 cm h x 75 cm b

geschenk van Ching Ho in 1409

Museum Banda Aceh

Buitenkant bedekt met symbolen van Chinees en Arabisch schrift

Maker Foto's onbekend

Inside Austronesian Houses

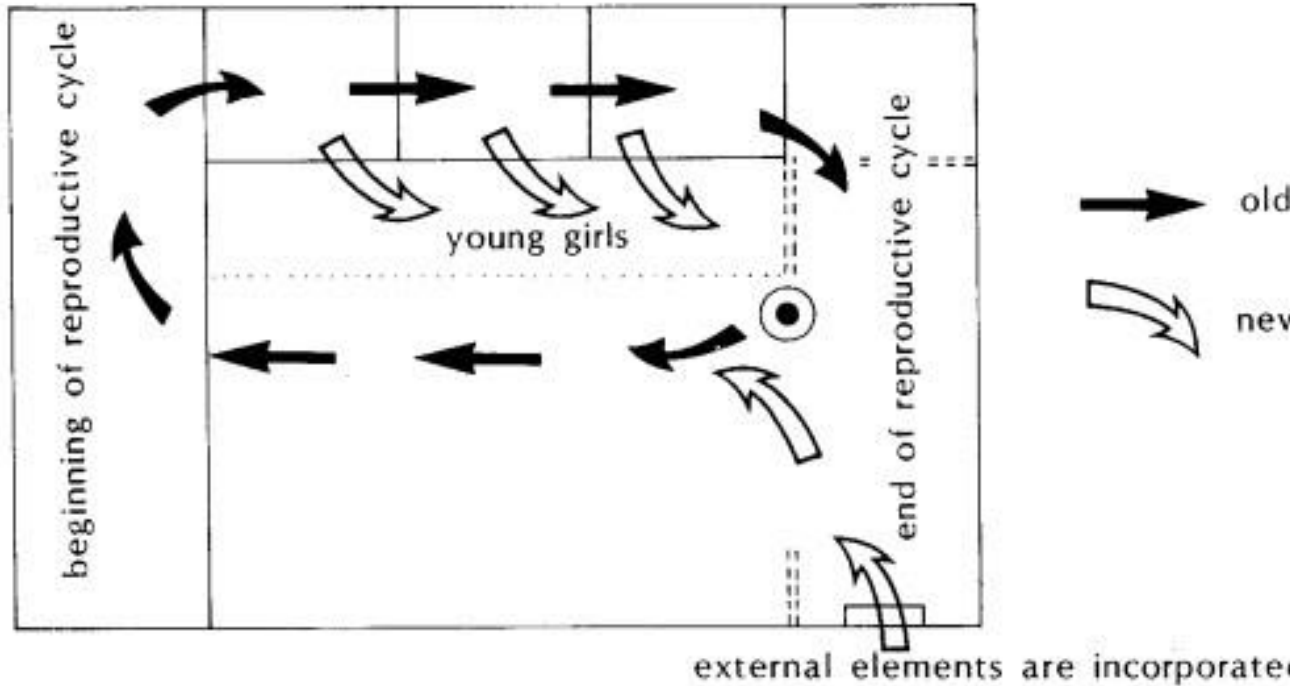

Figure 7. Life cycle in the traditional house

Afbeelding uit:

'Inside Austronesian houses'

Fox, J. J. (2006). *Inside Austronesian Houses: Perspectives on domestic designs for living*. Anu E Press The Australian National University. <http://epress.anu.edu.au>

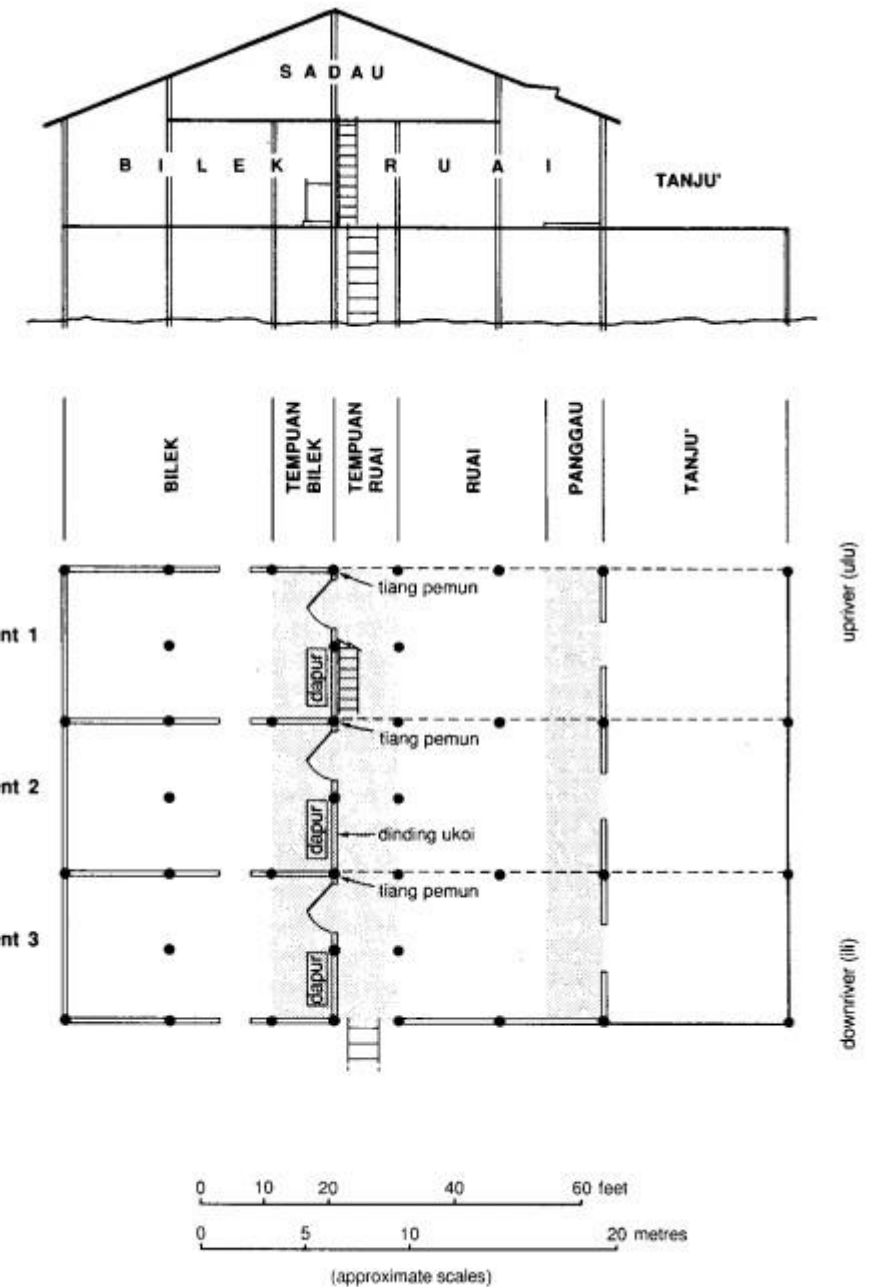

Figure 3. Longhouse section and plan

Tongkat Tuo
Maker foto onbekend

Paleis van het Pagaruyung-koninkrijk in Pagaruyung, Tanah Tanjung Emas District, Batusangkar, Tanah Datar Regency. ooit de residentie van Raja Alam

drie verdiepingen hoog, met 72 pilaren en 11 daken. De muren van dit gebouw zijn versierd met kleurrijk uitgesneden ornamenten met 58 verschillende soorten motieven

De gele pilaar is de Tongkat Tuo die volgens de tradities van de Minangkabau-cultuur net zoals de 'ora' beschouwd wordt als de 'navel' van het huis Deze pilaar krijgt een prominente plaats bij ceremonies die bij het gebouw horen en wordt ook bewaard als het huis ontmanteld wordt..

VOORONDERZOEK

Nieuwe beeldvorming in veranderende culturele contexten

Beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka

BIJLAGE II

Vooronderzoek

bij

Nieuwe beeldvorming

in veranderende culturele contexten

Beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka

Ernestine de Wilde de Ligny

juni 2023

Masterscriptie Kunst- en Cultuurwetenschappen

Specialisatie Kunstgeschiedenis

Scriptiebegeleider en eerste lezer:

Prof. Dr. Hanneke Grootenboer

Tweede lezer: Dr. A.R. de Klerck

Radboud Universiteit Nijmegen

Afbeelding Voorblad:

Ken Dedis

<https://www.kabarposnews.co.id/2022/06/opini-ken-dedes-sang-ardhanareswari.html>

Bijlage II Vooronderzoek

Bijlage II: *‘Vooronderzoek’* is onderdeel van mijn masterscriptie *‘Nieuwe beeldvorming in veranderende culturele contexten, beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka’*.

Bijlage II is samen met *‘Bijlage III: Museale samenwerking’* tot stand gekomen tijdens mijn onderzoeksstage bij museum Bronbeek 2021-2022 en herschreven voor mijn masterthesis. De voorstudies zijn de status quaestionis voor de hoofdvraag: *‘Welke criteria zijn sinds het millennium geldend voor de museale herwaardering van Pusaka in veranderende culturele contexten zodat dit kan leiden tot wederzijds begrip en overeenstemming in de Nederlands-Indonesische samenwerking al dan niet tot teruggave?’*

In deze bijlage wordt *‘de historische betekenis en waarde van Indonesische pusaka in de Nederlands-Indische koloniale en postkoloniale geschiedenis’* bevraagd.

Het biedt inzicht in de politieke, sociale, economische, wetenschappelijk en culturele dynamiek waarin het begrip Pusaka sinds de koloniale periode een rol speelt. Op basis van archiefonderzoek is de Nederlands-Indonesische samenwerking beschreven die geleid heeft tot de teruggave-claims sinds de Rondetafelconferentie in 1949 en het Cultureel Akkoord in de jaren zeventig. Toelichting wordt gegeven op het politiek beleid en museumbelied die gevoerd werd. De definiëring van Indonesische etnologische objecten veranderde in de loop van koloniale geschiedenis van *‘rariteit’* naar *‘wetenschappelijke museumcollecties’* tot *‘kroonschatten voor teruggave’*. Het beschrijft de discussies die over teruggave van objecten gevoerd zijn tussen Nederlandse en Indonesische afgevaardigden en de wijze waarop politiek en wetenschap het teruggaveproces beïnvloeden

Inhoud

Bijlage II Vooronderzoek.....	3
Hoofdstuk 1: De historische betekenis van Indonesische pusaka.....	6
1.1 Pusaka en het Rariteitkabinet.....	6
1.2 Het Amboinsch Kruidboek	6
1.3 De Amboinsche Rariteitkamer en de Mamacur	6
1.4 Inlandse overtuigingen	7
Hoofdstuk 2: Pusaka en het Bataviaasch Genootschap	8
Hoofdstuk 3: Pusaka en politieke ontwikkelingen na 1949	10
3.1 Artikel 19 van de onafhankelijkheidsverklaring	10
3.2 Teruggave van kroonschatten als daad van goodwill	11
3.3 Geen Gemengde Culturele commissie.....	12
3.4 Opheffing van de Uniestaat	13
3.5 Het Bunker-akkoord.....	15
Claim teruggave manuscripten	15
3.6 Claim teruggave van culturele objecten	17
Hoofdstuk 4: Pusaka, zelfbeschikking en wetenschappelijke kennisoverdracht	18
4.1 Herstel betrekkingen	18
4.2 Pusaka en Overeenkomst Technische samenwerking	20
4.3 Pusaka en culturele ontwikkeling eerste Repelita van de regering Soeharto	21
4.4 Een wetenschappelijke samenwerkingsovereenkomst tussen KITLV en LIPI	21
4.5 Voorzichtige voorstellen over culturele samenwerking	23
Hoofdstuk 5: Pusaka en behoefte Indonesië voor cultureel contact	23
Hoofdstuk 6: Pusaka en internationale culturele betrekkingen.....	25
6.2 Een Nederlandse parlementaire delegatie bezoekt Indonesië 1968.....	26
6.3 500 miljoen dollar beschikbaar gesteld voor hulpverlening	28
Hoofdstuk 8: Pusaka in een ruilprogramma	31
8.1 Opgave handschriften.....	31
8.3 Initiatief tot aangaan van een ruilprogramma	32
8.4 Bezwaar restitutie van Indonesische handschriften en voorstel microfilms	32
8.5 Wachten was op een opgave van Indonesische zijde van de geschriften	32
Hoofdstuk 9: Pusaka en het Nederlandse museum	33
Hoofdstuk 10: Pusaka en zakelijke bedenkingen tegen integrale uitwisseling.....	34
10.2 Integrale overdracht wetenschappelijk onverantwoord	35
Hoofdstuk 11: Pusaka en het belang van reciprociteit.....	36
11.2 Nadruk op het belang van reciprociteit overdracht Nagarakretagama	37

11.3 Nederlandse assistentie bij Indonesische archiefadministratie	37
Hoofdstuk 12: Pusaka en het KITLV	38
Hoofdstuk 13: Pusaka en de internationale verdragen	39
13.1 Unesco-verdrag 1970.....	39
13.2 Een resolutie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties 1973	40
Hoofdstuk 14: Pusaka, archieven en onderzoek	42
14.1 Djokjadokumenten	42
14.2 Belangstelling van de Indonesische legertop	43
14.3 Overdracht Djokja-documenten 1975	45
14.4 Verrassingsbezoek Missie Sudiro 1974	45
Hoofdstuk 15: Pusaka en de juridische situatie	46
15.1 Return wordt transfer	48
Conclusie	51
Literatuurlijst	55
Ongepubliceerd archiefmateriaal	55
Gepubliceerd materiaal	64

Hoofdstuk 1: De historische betekenis van Indonesische pusaka

1.1 Pusaka en het Rariteitkabinet

In 1699 schreef Georgius Everhardus Rumphius, koopman en raadspersoon voor de Verenigde Oost-Indische Compagny, vanuit Kasteel Vitoria te Ambon over bijzondere 'rariteiten' in zijn driedelige boekwerk 'de D'Amboinsche rariteitkamer'. Het werk betrof zeldzame schaaldieren, schelpen en zeeplanten, mineralen en bijzondere stenen van de Molukse eilanden.

Zijn werk kan beschouwd worden als de basis voor de eerste museale relatie tussen Indonesië en Nederland waarin 'vreemdigheden der Nature van 'Godts mogentheit en wysheit' aan kenners en liefhebbers een bijzonder 'vergenoeginge' geeft en tentoongesteld werd (Rumphius, 1699)¹

1.2 Het Amboinsch Kruydboek

In zijn Amboinsch Kruydboek beschrijft Rumphius naast het Amboinsche plantenrijk 'Godts natuurwonderen' ook ambacht, handel en verhalen die gaan over talismankracht van verschillende soorten instrumenten gemaakt van steen en ringvormige ornamenten. Hij schrijft dat volgens de verhalen van getuigen deze voorwerpen magische krachten bezitten die ontleend werden aan de natuur. Vanwege deze krachten, die ook gebruikt werden om oorlog te voeren, werden de objecten verzameld en verhandeld of opnieuw verwerkt en omgevormd. Rumphius maakte gebruik van lokale overtuigingen in mondelinge hervertellingen over voorwerpen om de waarde van deze objecten als rariteiten te benadrukken, items die werden gekoesterd en tentoongesteld door vroegmoderne Europese natuurverzamelaar (Yoo, 2018a)². Door zijn beschrijvingen is een begin gemaakt met het behoud van immaterieel en materieel Indonesisch erfgoed.

1.3 De Amboinsche Rariteitkamer en de Mamacur

In zijn derde boek van de Amboinsche Rariteitkamer: 'Mineralen, gesteenten en andere bijzonders zaken' beschrijft hij ook de bijzondere Mamacur, een armring die 'dik' en 'mollig' was, gemaakt van iets dat leek op glas of een mix van 'heldere stenen'. De mamacur is voor de Alfoeren op Ceram van onschatbare waarde schrijft Rumphius. Het is groot genoeg om een hand er doorheen te steken. Het is aan de binnenzijde vlak en bijna een 'duim' breed en aan de buitenkant hebben sommige een ronde rug en sommige lopen driehoekig toe als de beëindiging als een dak maar altijd met een ronde rug. Ze schijnen altijd uit twee substanties te zijn vervaardigd want de binnenkant is grof en donker en de rug is glad en half doorschijnend als dik glas. Doorgaans worden ze Mamacur of Macur genoemd: bij de Papoea's Mamacul : Op Ceram Mamacur : in Oost - Ceram , Dittir : op de zuid - Ooster

¹ Rumphius, G. E. (1699). *d'Amboinsche Rariteitkamer* (Vol. 1705). Francois Halma Boekverkoper in Konftantijn den Grooten .

² Yoo, G. (2018). Wars and wonders: the inter-island information networks of Georg Everhard Rumphius. *The British Journal for the History of Science*, 51(4), 559-584. <https://doi.org/10.1017/s0007087418000742>

Eilanden Ditti ; op de eilanden Leti en Moa worden ze Sely genoemd. Rumphius heeft daar drie verschillende soorten mamacurs gezien die veel qua materiaal en prijs van elkaar verschillen.: *‘Het eerste soort armring is glasgroen met een ronde rug, half doorschijnend vervaardigd uit een materiaal dat lijkt op het glas van een fles dat zwaarder is dan gewoon glas ; als je ze tegen het licht houd , zie je daarin wolkjes hangen die neigen te veranderen in kleur en vorm die de Alfoeren slangen en draken aanzien en die groen-blauw zijn. De tweede en door sommigen als de beste gezien zijn hoogblauw en ook half doorzichtig die sommige zijn paars, binnenin zijn hangen wolkjes en zandkorreltjes te zien. Deze beide zijn altijd rond van rug, van buiten niet geschilderd. Hoe meer variaties van kleur, wolken en water er binnenin te zien zijn, hoe duurder er zijn. De derde is veel slechter dan de vorige maar waarvan er meer zijn in de Zuid - Ooster Eilanden dan op Ceram : Deze zijn driehoekig met een ronde rug , van groen , bruin , en blauw glas , waarin veel kuiltjes gegraven zijn die gevuld zijn met geel en roodlak dat er mettertijd weer uitvalt ; deze plekken zijn zodanig geordend dat er telkens een rode tussen twee gele komt en die ongeveer een vinger breed zijn en dwars over de rug lopen’* (Rumphius, 1741)³.

1.4 Inlandse overtuigingen

Belangrijk gegeven bij zijn beschrijving van de Mamacur is dat de ‘Inlanders’ met ernst beweren, dat de Mamacur niet door een mens gemaakt is maar natuurstenen zijn, die door de bergen of door de zee gemaakt zijn. Rumphius raadt aan om het bij deze bewering te laten omdat het een bekende verkoopkwaliteit is van de inlanders. Voor een slecht gevormde Mamacur kan men een slaaf krijgen maar voor een mooie verfijnde uitvoering met veel wolkjes en kleur kan men wel meer dan 10 slaven krijgen waardoor ze er zelfs onderling ook ruzie over het eigendom ervan maakten (Rumphius, 1741). Volgens het verhaal van Makassaarse en Maleisische tussenpersonen was de mamacur die Rumphius in zijn bezit had vanuit Atjeh op Sumatra, een eiland aan de westkant van de archipel, en naar Ceram gebracht. Het zag er 'zwart uit', zei Rumphius, *‘maar als je het tegen het licht hield, half doorschijnend en donkerblauw, dwarrelden gele en bruine stippen met goud, waarvan de meest intense gloed van het email kwam Hiervan, vervolgde hij, ‘telde het gemiddelde voor 7 Ryksdollars, terwijl de goede 15 of 16; als het helemaal blauw was met bruinblauwe of paarse wolken, heette het ‘Dittir Radja’, waarvoor ze 16 tot 20 slaven’*(Rumphius, 1741)⁴.

Zo schijft Rumphius in zijn Kruydboek ook uitgebreid over de zwarte koraal dat werd gebruikt om sieraden, ornamenten en wapens van te maken. Lokale mensen droegen ze 'om te worden bevrijd van allerlei soorten magie, kwade spreuken en schadelijke lucht. Ze werden ook gebruikt om 'vreemde krisgrepen, staal en messen' te maken, die 'waardevoller' waren dan gouden voorwerpen.

³ Rumphius, G. E. (1741). *D' Amboinsche Rariteitkamer* (Vol. Boek III). Jan Roman de Jonge

⁴ Ibidem

Rumphius zette ook de geneeskrachtige eigenschappen van het koraal in het Kruidboek uiteen. De eilandbewoners 'zachtten' de takken en 'bogen' ze tot armbanden waarvan werd aangenomen dat ze 'de kracht hadden om allerlei soorten magie af te weren'. Rumphius zou selectief geweest zijn met zijn presentatie van informatie naar VOC-ambtenaren en in zijn brieven naar collega's geen melding maken over mystieke krachten vanwege het vervullen van zijn eigen rol als bemiddelaar der bemiddelaars van het buiteneiland Ambon tot het bestuurlijke centrum van Batavia te vervullen (Yoo, 2018a)⁵. Zowel door de beschrijving van de mamacur als de toepassing van zwarte koraal wordt duidelijk dat het materiële object vanuit verschillende invalshoeken beschreven kan worden en kan leiden tot zowel de plaatsing van het object in een kunstmuseum, een historisch museum als in een etnografisch museum. Rumphius was in staat om objecten zowel wetenschappelijk objectief als vanuit een zintuiglijke ervaring te beschrijven. Hoewel er ook wordt beweerd dat Rumphius niet noodzakelijkerwijs in lokale vertellingen geloofde respecteerde hij de verhalen van zijn tussenpersonen onafhankelijk van hun sociale status (Yoo, 2018b)⁶. De grenzen tussen de suggestieve uitbeeldingen van zijn hervertellingen en die van zijn tussenpersonen vervaagden. Lokale verhalen met het lokale bewustzijn van de betekenis van objecten werd in zijn presentaties betrokken. In het kader van dekolonisatie van het museum kan zijn manier van presenteren beschouwd worden als voorbeeld van een cross-culturele benadering.

Hoofdstuk 2: Pusaka en het Bataviaasch Genootschap

In 1778 werd het 'Bataviaasch Genootschap der Konsten en Wetenschappen' opgericht, op initiatief van de Nederlander J.M.C. Rademacher. Dit Genootschap werd vanuit de geest van de Europese Verlichting opgericht en had een zeer breed encyclopedisch werkveld met verschillende wetenschappelijke disciplines. Op den duur werd het werkterrein toegespitst op de kennis van de Indonesische taal-, land-, en volkenkunde, inclusief de geschiedenis. Omdat de groei van de collecties leidde tot knelpunten voor wat betreft de kosten van het beheer, werd het beleid meer gericht op het afgrenzen van het museumbezit. In 1843 was de zoölogische verzameling al afgesplitst; een deel van de voorwerpen werd naar Leiden gestuurd, de rest werd geveild. In 1850 werden de geologische en mineralogische collecties geschonken aan het Natuurkundig Genootschap, dat toen net was opgericht. Vanaf dat moment concentreerde het Museum van het Bataviaasch Genootschap zich op geschiedenis, archeologie, numismatiek, etnografie en handschriftenverzamelingen (RijksmuseumvoorVolkenkunde, 2006)⁷.

⁵ Yoo, G. (2018). Wars and wonders: the inter-island information networks of Georg Everhard Rumphius. *The British Journal for the History of Science*, 51(4), 559-584. <https://doi.org/10.1017/s0007087418000742>

⁶ ibidem

⁷ RijksmuseumvoorVolkenkunde. (2006). *Gemeen Goed*. Digitale publicaties van het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

Pas in het midden van de 19e eeuw was er sprake van specialisering in het verzamelen van archeologische en etnografisch materiaal. In 1868 werd het belangrijkste verzamelde materiaal gehuisvest in een apart gebouw in het voormalige Batavia (het huidige Jakarta) dat na de onafhankelijkheid het 'Museum Nasional Indonesia' werd. De in 1860 dienstdoende directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, Leemans, en een tweede van de conservator bij hetzelfde museum, L.J.F. Janssen hadden geen hoge pet op van musea in de tropen vanwege het klimaat en de voortdurende wisseling van personeel dat nadelig zou werken op nauwkeurige zorg voor de museumobjecten (Groot, 2009)⁸. Door de nieuwe behuizing stelde kon het gebouw ingedeeld worden met grote afdelingen etnologie en oudheidkunde, een geschiedkundige afdeling, een klein numismatisch kabinet en een bibliotheek. Geen zoölogische en mineralogische afdelingen meer. Er was meer professionele betrokkenheid van taalkundigen, oudheidkundigen, etnologen en wetenschappelijk beheer van de collecties (Groot, 2009)⁹.

Eenzijds kan dit gezien worden als een wetenschappelijke verdieping anderzijds is het een vernauwde Eurocentrische kijk op het culturele werkveld. De nieuwe gesegmenteerde organisatie kan beschouwd worden als een voorbeeld van het Westerse cartesiaanse denken dat ook polariserend kan doorwerken in het onderscheid tussen kolonisator en gekolonialiseerde. Er was geen sprake meer van het breed toegankelijk onderzoeksgebied zoals Rumphius enkele eeuwen daarvoor zijn wetenschappelijke werk presenteerde waarbij hij de verhalen van de lokale bevolking betrof bij de beschrijving van de objecten. De monumentale architectuur en de plaats van het museumgebouw in Batavia, het koloniale handelscentrum van de Verenigde Oostindische Compagnie, benadrukte het koloniale beeld van museum.

In 1885 werd door het Nederlands-Indisch gouvernement een wet over het culturele erfgoed uitgevaardigd, die bepaalde dat alle archeologische vondsten voortaan eigendom waren van het gouvernement en dat het Museum van het Bataviaasch Genootschap de eerste keus had bij aankoop op basis van de geschatte waarde.

Het lidmaatschap van het Bataviaasch Genootschap was tot 1860 in eerste instantie voorbestemd voor Nederlandse belangstellenden die in Nederland en Indonesië. Daarna mochten Indonesiërs ook lid worden indien ze afstamden van de Javaanse adel. Het merendeel van de Indonesische leden waren wetenschappers die in het buitenland een opleiding hadden gehad. In 1936 werd een Indonesische wetenschapper, prof. dr. Hoesein Djajadiningrat, benoemd tot president van het Bataviaasch Genootschap. De activiteiten van het Bataviaasch Genootschap werden voortgezet na de Indonesische onafhankelijkheid. In 1950 veranderde de naam van het genootschap in Lembaga

⁸ Groot, H. (2009). *Van Batavia naar Weltevreden*
Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, blz.446, 1778-1867. Brill.
<http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h2nz>

⁹ ibidem

Kebudayaan Indonesia (Instituut voor de Cultuur van Indonesië), waaraan toen professor Djajadiningrat nog leiding gaf. In 1952 werd deze instelling Museum Pusat (Centraal Museum) genoemd en sinds 1979 Museum Nasional Indonesia (RijksmuseumvoorVolkenkunde, 2006)¹⁰

Hoofdstuk 3: Pusaka en politieke ontwikkelingen na 1949

3.1 Artikel 19 van de onafhankelijkheidsverklaring

Na de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië in 1949 bleef het niet stil binnen de museumwereld tussen Nederland en Indonesië. Tijdens de Rondetafelconferentie vonden de eerste discussies tussen de Nederlandse en Indonesische regering over de teruggave van objecten die tijdens de koloniale periode in Nederlands bezit waren gekomen. Het ‘verlies’ van de Indische kolonie werd ervaren als een amputatie van een cultureel en economisch rijk land. De Nederlandse regering wilde graag haar culturele rol in Indonesië behouden (Scott, 2017)¹¹ en legde in een afzonderlijk artikel 19 van de onafhankelijkheidsverklaring een regeling vastgelegd voor teruggave van voorwerpen ‘*die anders dan door privaatrechtelijke wijze van eigendomsverkrijging in het bezit van de Nederlandse of Nederlands-Indische regering zijn gekomen*’(Overdracht van de souvereiniteit over Indonesië, 1949)¹². Het ging om uitwisseling van voorwerpen die eigendom zijn van de Nederlandse regering of die bepaalde historische betekenis hebben voor Nederland en eigendom zijn van de Indonesische Regering. Toegevoegd werd dat vanwege de aard van de zaak er veel gevallen zullen zijn waarin herkomst van bepaalde voorwerpen niet vaststaat. Hiervoor werd een gemengde commissie voorgesteld binnen het kader van de overeenkomst die door overleg en uitwisseling van voorwerpen mogelijk een gunstige oplossing weten te bereiken (Tweede Kamer der Nederlanden, 1949)¹³

De gemengde commissie zou een aparte regeling moeten voorstellen waarin voorzieningen zijn opgenomen betreffende een mogelijke uitwisseling van voorwerpen van culturele of historische waarde. De aanstelling van een gemengde commissie was het begin van een langdurig proces van politiek getouwtrek rond claims die telkens op diplomatieke wijze getraineed werden. Het afscheid nemen van een kolonie, die beschouwd werd als het culturele erfgoed van de Nederlandse staat, was een moeilijke opgave. Het koloniale erfgoed is een onuitwisbaar deel van het gemeenschappelijke Nederlandse en Indonesische culturele geheugen. Zodra de gelegenheid in de loop der tijd zich aanbood werden door Nederland de banden op verschillende terreinen weer

¹⁰ RijksmuseumvoorVolkenkunde. (2006). *Gemeen Goed Gedeeld Cultureel Erfgoed in het Museum Nasional Indonesia en het Rijksmuseum voor Volkenkunde* Digitale publicaties van het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

¹¹ Scott, C. (2017). Renewing the ‘Special Relationship’ and Rethinking the Return of Cultural Property: The Netherlands and Indonesia, 1949-79. *Journal of Contemporary History*, 52(3), 646-668. <https://doi.org/10.1177/0022009416658698>

¹² *Overdracht van de souvereiniteit over Indonesië*. (1949). Handelingen der Staten-Generaal Bijlagen 1949—1950

¹³ Tweede Kamer der Nederlanden, S.-G. (1949). *Bijlage bij de Ontwerp Wet Overdracht van de Soevereiniteit van Indonesie 1478 1—6*. Den Haag

aangehaald. De minister van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen schrijft in een zeer geheime brief van 27 december 1949 gericht aan het kabinet dat met de overdracht van het Bataviaasch Genootschap aan Indonesië (nu Museum Pusat) kan worden volstaan omdat in Nederland, volgens de opgave van de minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, er zeer weinig 'kroonschatten' (afkomstig van de sultanaten) zijn die anders dan door aankoop of schenking zijn verkregen. De waarde van de kroonschatten, die voor teruggave in aanmerking kwamen en die men destijds Rijkssieraden noemde, zag de Nederlandse politiek als middel om binnen de Indonesische politiek een onderhandelingspositie te houden. Opmerkelijk is dat het begrip 'kroonschatten' een tweeledige betekenis had. Voor de Indonesische regering lag de betekenis op dat moment op het culturele eigendom van buitgemaakte sieraden afkomstig van de sultanaten terwijl de Nederlandse regering ervan uitging dat het ging om de sieraden die door het Rijk verworven waren mede door toedoen van het Bataviaasch Genootschap.

3.2 Teruggave van kroonschatten als daad van goodwill

Door de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon de heer A.H.J. (Tony) Lovink werd teruggave van de kroonschatten als 'spectaculaire daad van goodwill of vriendschap' voorgesteld. Volgens Lovink kunnen de kroonschatten als bewijs dienen van het Nederlandse verlangen om een nieuwe basis van vriendschap te vestigen met Indonesië (Lovink, 1949)¹⁴. Omdat identificatie van de aanwezige Rijkssieraden ontbrak moesten lijsten gemaakt worden met nauwkeurige beschrijvingen en waarin onderzocht werd wie de eigenaar van de betreffende regalia was. Op 29 augustus 1949 heeft het College ingestemd met het denkbeeld van Lovink om de kroonschatten van Indonesische machtshebbers die in Nederlandse musea worden tentoongesteld, terug te geven op basis van goodwill. In een zeer geheim schrijven vraagt de Minister zonder portefeuille, belast met financieel-economische vraagstukken van Overzeese Gebiedsdelen, L. Götzen, aan de Minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen Dr. F.J.Th. (Theo) Rutten om een overzicht van kroonschatten van Indonesische machtshebbers (Götzen, 1949)¹⁵. Rutten beantwoorde dit verzoek in een persoonlijke geheime brief op vier oktober negentiennegenenveertig met een overzicht van de kroonschatten die zich in het Rijksmuseum in Amsterdam, het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden en het Indisch Instituut te Amsterdam bevinden beantwoord (Rutten, 1949)¹⁶

Een overzicht was mogelijk omdat het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden een uitgebreid

¹⁴ Lovink, A. H. J. (1949). *Strikt persoonlijke brief aan J.H. van Maarsseveen Minister van Overzees Gebiedsdelen*. Batavia 1 augustus 1949: Nationaal Archief 2.10.54 Inventaris van het archief van het Ministerie van Koloniën en opvolgers: Dossierarchief 1945-1963

¹⁵ Götzen, L. (1949). *Zeer geheime brief betreffende denkbeeld teruggave kroonschatten gericht aan de minister van OKW 31 augustus 1949*. Den Haag: Nationaal Archief

¹⁶ Rutten, D. F. J. T. T. (1949). *Inleidende brief van Rutten aan L. Götzen betreffende overzicht van de kroonschatten*. Den Haag: Nationaal Archief

rapport had opgesteld over de gouden sieraden die tussen 1844 en 1915 door het Bataviaasch Genootschap van de Nederlands-Indische Regering zijn aangekocht en aan het Rijksmuseum van Volkenkunde en het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden zijn overgedragen alsmede gouden sieraden uit de buitgemaakte voorwerpen van de Lombok en Bali expedities. Het rapport beschrijft verder dat de belangrijkste voorwerpen in de musea te Amsterdam en te Batavia zijn gebleven terwijl zich in het Rijksmuseum van Volkenkunde globaal een gedeelte van de sieraden bevinden die afkomstig zijn uit de Lombokschat en waarvan de waarde bij de overdracht in 1937 op rond 5500 gulden werd getaxeerd. Het Rijksmuseum had een opgave gemaakt van de objecten die afkomstig waren van een gedeelte van de Lombokschat. In deze lijst waren een groot aantal zilveren schalen, wijwatervaten, napjes, waterscheppers, tabaksdozen en andere bijzondere objecten geïnventariseerd zoals sirihbladhouders en zilveren lepeltjes en een groot aantal gouden objecten zoals gouden krisgevesten, krisschedes, borstsieraden, halskettingen, oorsieraden en armbanden. Het Indisch Instituut te Amsterdam, thans het Koninklijk Instituut van de Tropen (KIT), zond een inventarisatielijst met een groot aantal gouden en zilveren lijfsieraden zoals, ringen, hangers, oorsieraden. Onduidelijk bleef echter of de genoemde objecten in de inventarisatielijsten werkelijk aangekocht waren of onrechtmatig toegeëigend door de Nederlandse staat. (RijksmuseumVolkenkundeLeiden, 1948)¹⁷.

3.3 Geen Gemengde Culturele commissie

Rutten van het Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen wilde de zaak echter geheel persoonlijk behandelen en beweerde dat Nederland met het teruggeven van de preciosa een slecht zou figuur slaan. Hij schrijft in zijn zeer geheime brief van zestien januari 1950 aan de L. Götzen de AR-minister zonder portefeuille dat niet eerder kan worden overgegaan tot teruggave van de zogenaamde Lombokse en Balische schatten dan nadat een Gemengde commissie is samengesteld, overeenkomstig Artikel 19 van de Culturele Overeenkomst en een regeling zal hebben voorgesteld (Rutten, 1950)¹⁸. Ook de Hoge Commissaris van het Koninkrijk der Nederlanden in Indonesië Dr. H.M. Hirschfeld bemoeide zich ermee en stelde op 13 januari 1950 voor aan de minister van Uniezaken en Overzeesche gebiedsdelen, minister Maarseveen, om de kroonschatten die naar Indonesië worden teruggezonden aan hem te adresseren zodat hij de gelegenheid zou krijgen om zelf de voorwerpen aan de Regering Van de Verenigde Staten van Indonesië aan te bieden. Tijdens de Ministerconferentie in 1950 was er nog steeds geen Gemengde Culturele commissie samengesteld zodat de kwestie bleef

¹⁷ RijksmuseumVolkenkundeLeiden. (1948). *Stukken betreffende de eventuele overdracht van in Nederland aanwezige Indonesische kunstschaten en archivalia aan Indonesië*. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Invnr 863

¹⁸ Rutten, D. F. J. T. T. (1950). *Persoonlijk zeer geheime brief betreffende de teruggave Indonesische Kroonschatten*. Den Haag: Nationaal Archief 2.27.19 Inv. 2813

rusten. Tussentijdse correspondentie over teruggave had een informeel persoonlijk karakter, zoals de Nederlandse regering beweerde, zodat er geen schriftelijke bewijzen waren over Indonesische kunstclaims en toezeggingen voor teruggave (Wackwitz, 1974)¹⁹. En daarmee werd het onderwerp van teruggave terzijde geschoven. Indonesië ervoer de Nederlandse droom over hechte vriendschapsbanden met zijn 'broederland' waarbij pusaka ingezet werd als knellend. Het land wenste zijn eigen weg te vinden zonder enige bemoeienis van de voormalige kolonisator' (Meijer, 2006)²⁰. In een bespreking van een interdepartementale commissie en de Indonesische Missie Supomo in 1952 werd van Indonesische zijde medegedeeld dat er geen prijs meer gesteld werd op de culturele overeenkomst zoals dit beschreven was in artikel 19 van de Ronde Tafelconferentie gezien de gewenste opheffing van het Unie-statuut (Velema, 1951)²¹. Deze kwestie kwam aan de orde in samenhang met de voorgenomen opheffing van de Uniestatuut in 1951 en Soekarno's claim op Nieuw-Guinea. Dit betekende niet dat Indonesië afzag van haar kunstclaims om objecten die zich in Nederland bevonden terug te krijgen. Door de commissie Supomo werd voorgesteld om een briefwisseling tussen beide regeringen te voeren waarin werd vastgesteld dat Indonesische waardevolle objecten zullen worden overgedragen aan de Republiek Indonesia en dat hiervoor een missie naar Nederland wordt gezonden voor de overdracht (Supomo, 1952)²².

De Nederlandse regering stelde opnieuw voor dat eerst een commissie werd benoemd om in een briefwisseling een voorlopige regeling vast te leggen. De briefwisseling is echter nooit tot stand gekomen en een regeling is nooit geratificeerd.

3.4 Opheffing van de Uniestaat

Bij de herziening van de RTC-overeenkomst in 1954 hield de voorzitter van de Indonesische delegatie een openingsrede waarin hij stelde dat de culturele betrekkingen na de opheffing van de Uniestaat niet meer hoeven te worden vastgelegd in een overeenkomst omdat de RTC overeenkomst tot niets

¹⁹ Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief.

²⁰ Meijer, H. (2006). Dweilen met de kraan open.' De stichting Nederlands Onderwijs in Indonesië, 1950-1961 In *Leidschrift : Van Verovering Tot Onafhankelijkheid* (Vol. 21, pp. 109-135). Leiden: Universiteit Leiden Wetenschappelijke artikelen

²¹ Velema, D. J. H. (1951). Indonesisch bezoek. In (Vol. Kerk en Staat, pp. 2): De Wekker.

²² Supomo, I. C.-M. (1952). Eindverslag van de Subcommissie voor Culturele en Sociale aangelegenheden 25-02-1952 betreffende Culturele Aangelegenheden. In. Den Haag: Nationaal archief 2.10.54 Inventaris van het archief van het Ministerie van Koloniën en opvolgers: Dossierarchief 1945-1963 Inv6993 Interdepartementale Commissie voor de samenspreking met de Indonesische Missie prof. Supomo inzake het vraagstuk van de Nederlands-Indonesische Unie en het vraagstuk inzake Nieuw-Guinea (ingesteld bij besluit van de minister van Algemene Zaken op 11 januari 1952 no. 28954).

had geleid en werd ervaren als geestelijke druk bij het streven naar soevereiniteit (Wackwitz, 1974)²³ Indonesië bleef worstelen om onder de grip van de Nederlandse Regering uit te komen.

Telkens worden de kunstobjecten door beide regeringen ingezet om politieke doelen te bereiken. Of de politieke discussies tussen de Indonesisch en Nederlandse regering werkelijk om de kunstclaims draaiden kan in dit stadium worden betwijfeld. De Nederlandse regering stelde herhaaldelijk de vraag aan de Indonesische regering om zelf een lijst op te stellen van kunstobjecten die voor teruggave in aanmerking komen omdat vanuit het Nederlandse perspectief er geen duidelijke aanleiding bekend was. Intussen traineerde de Nederlandse regering tot overgaan van teruggave van buitgemaakte objecten om de transfer alsnog in te kunnen zetten als diplomatiek onderhandelingsmiddel.

‘De RTC-overeenkomst is niet meer gerechtvaardigd sinds Nederland West-Irian bezet houdt, dat een essentieel onderdeel is van de Republiek Indonesië en de hierop het volle recht heeft, en waaruit blijkt dat de overeenkomst nadelig is voor de ontwikkeling van Indonesië’. (Soekarno, 1956)²⁴.

In het protocol ter regeling van de onderlinge verhouding van het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië van 10 augustus 1954 wordt de Nederlands-Indonesische Unie ontbonden en het Unie statuut wordt vervallen verklaard. Hiermee werden ook de defensie-aangelegenheden en de culturele overeenkomst vervallen verklaard. Dit protocol is echter nooit geratificeerd (Wackwitz, 1974)²⁵. Het ontbreken van een ratificatie werd daarna regelmatig gehanteerd in de besprekingen van de Nederlandse regering over de teruggave van historisch waardevolle objecten. Samen met het zogenaamde ontbreken van schriftelijk informatie in eerdere briefwisselingen beschouwde de Nederlandse regering dit gegeven als een definitieve opzegging van de overeenkomst voor teruggave van historisch waardevolle voorwerpen zoals dit was vastgelegd in artikel 19 van de Ronde Tafel Conferentie. Nederland dacht nu eindelijk van de kunstclaims af te zijn maar direct na de werkelijke opzegging van de Nederlands-Indonesische relaties volgde op 28 mei 1956 een telexbericht uit Jakarta gericht aan de Nederlandse Regering waarin de heer Hutasoit, secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, verklaarde dat er momenteel *‘vele voorwerpen van historische waarde en vele resultaten van wetenschappelijke onderzoeken, welke ten rechte eigendom zijn van Indonesië, nog steeds in Nederland zijn’* (BuitenlandseZaken, 1956)²⁶. De aanwezigheid hiervan zou door de

²³ Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief.

²⁴ Soekarno, P. v. d. R. I. (1956). Opzegging van de Nederlands-Indonesische relaties die gebaseerd zijn op de Ronde Tafel Conferentie. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974

²⁵ Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief

²⁶ BuitenlandseZaken, M. v. (1956). Ontvangen Telexbericht. In S. G. M. Hutasoit (Ed.). Djakarta: Nationaal Archief 2.10.54 Inv1684 Aanspraken van Indonesië op teruggave van voorwerpen

Nederlandse regering nooit aan Indonesië zijn gerapporteerd. Volgens Hutasoit zou Indonesië dit bezit terugvorderen. Er werd geroepen dat de musea in Indonesië zijn vergeleken met de grote hoeveelheid voorwerpen die naar Nederland zijn afgevoerd, leeg. Het bleef echter bij een signaal want een initiatief tot terugvorderen is daarna niet gedaan (BuitenlandseZaken, 1956)²⁷.

De opheffing van de Uniestaat en de politieke ontwikkelingen die verband hielden met de kwestie West-Irian, waren vanaf December 1957 aanleiding tot een reeks maatregelen van de Indonesische overheid, waardoor aan de Nederlandse economische activiteit in Indonesië over bijna de gehele linie een einde werd gemaakt. De nationalisatie van de Nederlandse bedrijven en de ingeroepen hulp van talrijke experts en adviseurs uit Oost-Europa bezorgde Indonesië echter grote schulden. De Nederlandse regering dacht hierdoor een nieuwe kans te hebben om als 'trait-d' union met een effectief Westers hulpprogramma diensten te bewijzen en eigen belangen te dienen.

3.5 Het Bunker-akkoord

Op 15 Augustus 1962 werd in de zaal van de veiligheidsraad van de Verenigde Naties te New York het Bunker-akkoord over Nieuw-Guinea getekend. Bij de ondertekening van de overeenkomst betreffende West Nieuw Guinea werd door de Indonesische delegatie een brief overhandigd aan de Nederlandse delegatie waarin de afspraak werd gemaakt dat na ondertekening de uitwisseling van diplomatieke missies zou kunnen plaats vinden. Dit werd door de Nederlandse delegatie overeenkomstig beantwoord. Maar Nederlandse aanspraken op financiële verplichtingen vormden mogelijk voor Indonesië belemmeringen voor de normalisatie van de verhoudingen (Ministerraad, 1963)²⁸. Indonesië voelde zich het beschadigde deel waarin Nederland de schade moest compenseren van het lijden van generaties onderdrukte Indonesiërs (Delegatie, 1966)²⁹.

Claim teruggave manuscripten

Sinds 1963 is van Indonesische zijde de kwestie van de teruggave van objecten, die vanaf dat moment wederrechtelijk verworven voorwerpen genoemd werden, weer herhaaldelijk aan de orde geweest (Wackwitz, 1974)³⁰. Op zaterdag 14 juli 1963 verklaart de Eerste minister van Welzijn Muljadi Djodjomartomo dat binnen het kader van het promoten van de vriendschappelijke relaties het rechtvaardig zou zijn als van Nederlandse zijde stappen in die richting zouden worden ondernomen. Hij stelde voor dat de Nederlanders de historische Indonesische manuscripten die destijds bewaard werden in het museum van Leiden en het Koninklijk instituut van de Tropen te Amsterdam weer

²⁷ ibidem

²⁸ Ministerraad. (1963). Geheime Nota met betrekking tot vraagstukken in verband met het herstel van de betrekkingen met Indonesië. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.407 Inv27

²⁹ ibidem

³⁰ Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In: Den Haag: Nationaal Archief.

terug geven. Volgens hem zijn er een groot aantal oude Indonesische manuscripten in het museum te Leiden die in de koloniale tijd studiemateriaal waren voor de ambtenaren van de Nederlandse regering die in Indonesië aangesteld waren. Deze manuscripten hebben volgens hem nu niet langer een praktische waarde voor Nederlanders dus het heeft geen zin om ze nog verder te bewaren in hun museum. Het zou beter zijn als ze teruggegeven worden aan Indonesië waar ze beter gebruikt kunnen worden en waar ze nodig zijn bij 's Lands Instituut van Hoger Onderwijs. Hij verklaarde tenslotte dat hij met de Nederlandse Zaakgelastigde in Indonesië, de heer Barkman, belangrijke zaken zal bespreken ter versterking van de vriendelijke relaties tussen Indonesië en Nederland (Barkman, 1963b)³¹. Barkman hield een slag om de arm met toezeggingen en liet hem weten dat hij het aan de Nederlandse autoriteiten zal doorgeven en dat niet precies bekend was waar de bedoelde manuscripten zich bevinden (Barkman, 1963a)³².

De kwestie werd besproken in de Coördinatiegroep Culturele Betrekkingen met Indonesië³³ waarin men tot de conclusie kwam dat het wenselijk was om eerst een inventaris op te maken zodat duidelijk werd of en in hoeverre wel tot een uitwisseling van archiefstukken kan worden overgegaan. Uitwisseling diende beperkt te blijven tot het strikt wetenschappelijke vlak en onderscheid moest gemaakt worden tussen documenten die gerekend kunnen worden tot Indonesische cultuurverworvenheden en de stukken die betrekking hebben op het Nederlands gezag en de Compagnie. De Indonesische vraag werd beantwoord met de wedervraag of een afgevaardigde Mevrouw Meijlink van het Nederlandse Rijksarchief een onderzoek mocht doen naar het archiefmateriaal uit de 17e 18e en 19e eeuw dat zich in het Archief Negara van Jakarta bevindt ("Verslag van de Coördinatiegroep Culturele Betrekkingen met Indonesië betreffende teruggave manuscripten en boeken," 1963)³⁴.

De kunstobjecten, die in de jaren vijftig ten dienste stonden voor diplomatieke doelstellingen in een politieke machtsstructuur met financiële belangen, kunnen gebruikt worden voor de groei van wetenschappelijke kennisuitwisseling tussen Nederland en Indonesië. De waarde voor wetenschappelijke ontwikkeling maakten dat de claims meer betekenis kregen voor de Indonesische samenleving en teruggave belangrijker werd.

³¹ Barkman, C. D. (1963b). Memo met een verklaring van de Eerste minister van Welzijn Muljadi Djodjartomo betreffende teruggave manuscripten. In. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.

³² Barkman, C. D. (1963a). Brief van de Nederlandse Zaakgelastigde Barkman betreffende gesprek met Djodjartomo inzake teruggave manuscripten en boeken. In. Nationaal Archief 2.05.188

³³ in de Coördinatiegroep Culturele Betrekkingen met Indonesië hadden de heren Reinink, Hermsen, Kroon, Rookmaker en van Loosdrecht zitting.

³⁴ Verslag van de Coördinatiegroep Culturele Betrekkingen met Indonesië betreffende teruggave manuscripten en boeken. (1963). In. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.

3.6 Claim teruggave van culturele objecten

'het zou rechtvaardig van de Nederlanders zijn als ze procedures zouden faciliteren voor de terugkeer van de voorwerpen naar de rechtmatige eigenaar Indonesië' (Indro Soegondo, 1963)

Het hoofd van de Indonesische Culturele Zaken, Indro Soegondo verklaarde enkele maanden later in 1963 dat Indonesië eigenlijk al jaren geleden de claim voor teruggave van oude Indonesische culturele objecten bij de Nederlandse regering had neergelegd binnen het kader van het herstel van de diplomatieke betrekkingen maar nooit antwoord had ontvangen (Tubantia, 1963)³⁵. Sinds de normalisatie van de relaties tussen de beide landen geloofde ook hij dat de culturele items van Indonesië niet meer nodig zijn voor de Nederlanders. Hij was van mening dat de Nederlanders ze voorheen meegenomen hadden met het doel om ze te bestuderen ter intensivering van de kolonisatie van Indonesië en na de beëindiging van het koloniale regime, niet langer bezwaar hebben in teruggave. Volgens Indrosoegondo zijn de Indonesische culturele objecten die nu in Holland bewaard worden niet veel in aantal maar het zijn de meest authentieke waarvan er geen dubbel exemplaar is. Hij benadrukte de betekenis die de voorwerpen op verschillende manieren hebben voor de Indonesische mensen en zei dat het rechtvaardig van de Nederlanders zou zijn als ze procedures zouden faciliteren voor de terugkeer van de voorwerpen naar de rechtmatige eigenaar Indonesië. Hij voegde eraan toe dat Indonesië de volledig gedetailleerde lijst heeft van de in Nederland gehouden culturele items van Indonesië (Kist, 1963)³⁶. Het einde van het Nederlandse koloniale regime betekende echter niet het einde van kolonialistisch gekleurde overwegingen en besluitvorming van de Nederlandse regeringspolitiek waarin 'teruggave' meer als diplomatiek middel dan als doel werd ingezet. De verschillende betekenissen en waarde van de voorwerpen die voor Indonesiërs belangrijk zijn werd hiermee niet beantwoord. Zondermeer overgaan tot teruggave was voor de Nederlandse regering in dit stadium geen optie. De stand van zaken is sinds de vestiging van wederzijdse ambassades in Nederland en Indonesië, en de uitwisseling van zaakgelastigden, veranderd. Naast specifieke onderwerpen zoals financieel-economische vraagstukken en de Nieuw-Guinea kwestie werden ook de Culturele betrekkingen door beide regeringen besproken hoewel het vertrouwen van Indonesische zijde nog niet hersteld was. De Indonesische minister van Buitenlandse zaken Soebandrio raadde eveneens te overhaaste beslissingen af mede gezien de hangende financiële kwesties. Zo zouden studiebeurzen in 1963 nog niet in overweging kunnen worden genomen. Wel werkte hij mee aan de wetenschappelijke betrekkingen en trachtte hij het verbod op de invoer van Nederlandse bladen en tijdschriften zo spoedig mogelijk op te heffen. Het Anti-Maleisië probleem

³⁵ Tubantia, T. d. (1963). Indonesië wil oudheidkundige voorwerpen terug. Retrieved 06-05-2022 from <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO02:163809005:mpeg21:p00001>

³⁶ Kist, C.-G. J. G. (1963). Posttelegram waarin Indonesië hoopt dat de Nederlanders snel hun culturele objecten zullen teruggeven. In. Singapore: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.

met Engeland en de Verenigde Staten zouden mede van invloed zijn op meer tegemoetkoming aan Nederlandse betrekkingen (BuitenlandseZaken, 1963)³⁷.

Nadat Indonesië zeggenschap kreeg over Westelijk Nieuw-Guinea wordt op 4 oktober 1963 per brief van Professor Dr. J van Baal gericht aan het Directoraat Generaal Indonesië bevestigd dat door de Indonesische professor Koentjaraningrat het hele archief van het kantoor voor bevolkingszaken te Hollandia naar Den Haag is gezonden evenals een deel van de bibliotheek. Het museum van Hollandia is naar het Rijksmuseum voor Volkenkunde gezonden waar het als 'van elders geleend' zou worden ingeboekt en te zijner tijd teruggezonden. Nederland was bijzonder geïnteresseerd in het etnografisch onderzoek van Nieuw-Guinea. Het onderzoekscentrum is helaas weggevaagd en de kisten van het archief zijn verloren geraakt. Van Baal benadrukte het belang van fotokopieën maar er was gebrek aan financiële middelen om de kopieën te maken (Baal, 1963)³⁸.

Hoofdstuk 4: Pusaka, zelfbeschikking en wetenschappelijke kennisoverdracht

4.1 Herstel betrekkingen

Voor Nederland bleef een goede politieke verstandhouding op de eerste plaats staan en daarom werd gekozen voor het ontplooiën van voorlichting in Indonesië waarbij rekening gehouden werd met de Indonesische wens een eigen identiteit terug te vinden. In de politiek werd het standpunt ingenomen dat 'Beïnvloeding van het cultuurpatroon wordt vermeden als deze eigenmachtig door Nederland wordt geëntameerd en het werd als een doorkruising van de groei naar het eigene beschouwd' (Ministerraad, 1963)³⁹. Het belang voor herstel van de betrekkingen lag voor Nederland in 1963 niet meer in de potentiële rijkdom van Indonesië maar eerder in de bestaande 'bijzondere bekendheid en connecties op ieder gebied tussen beide landen'. De nadruk lag hierbij op wetenschappelijke kennisoverdracht. Voor Indonesië was kennis van het Nederlands noodzakelijk voor universitaire studies op het gebied van rechten, letteren en geschiedenis (Ministerraad, 1963)⁴⁰. De Nederlandse regering wilde voorlichtingsmateriaal aanbieden dat naar aard en hoeveelheid is gekozen en afgestemd zou zijn op de behoeften van de Indonesische instanties in de vorm van ondermeer

³⁷ BuitenlandseZaken, M. v. (1963). Stand der Zaken Nederlandse-Indonesische Betrekkingen. Den Haag: Nationaal Archief

³⁸ Baal, P. D. J. v. (1963). Brief van Professor Dr. J van Baal gericht aan het Directoraat Genraal Indonesie. In. Of de verdwijning van het archief op waarheid berust kan betwijfeld worden omdat Professor Dr. J. van Baal in 1960 in opspraak in verband met het toestaan van 'onwettige censuur' op Nieuw-Guinea. Vanwege dit censuurschandaal verdween de voormalig gouverneur-generaal Van Baal destijds uit het bestuur van de Koninklijke Vereniging 'Oost en West' en uit de Commissie van Advies inzake Nederlands Nieuw-Guinea van de Antirevolutionaire Partij. Ook weigerde hij zich te houden aan door de instituutsraad van het Utrechtse Instituut voor Volkenkunde genomen besluiten (Waarheid, 1975) .

³⁹ Ministerraad. (1963). Geheime Nota met betrekking tot vraagstukken in verband met het herstel van de betrekkingen met Indonesie. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.407 Inv27

⁴⁰ Ministerraad. (1963). Geheime Nota met betrekking tot vraagstukken in verband met het herstel van de betrekkingen met Indonesie. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.407 Inv27

kunstzinnige films, Nederlandse boeken, wetenschappelijk materiaal en zuiver culturele activiteiten (Ministerraad, 1963)⁴¹

Op 11 oktober 1963 stelt Nederland 25 miljoen gulden beschikbaar aan Indonesië als manipulatiekrediet, waarop eenzelfde bedrag volgde door de instelling van een Ontwikkelingsfonds (Fundwi) van de Verenigde Naties voor West Irian (M. P. W. A. G. C. v. Linden, 1970)⁴².

De kwestie over de teruggave van de Oude Indonesische culturele voorwerpen bleef de Nederlandse regering bezighouden. Gezien de hangende financiële vraagstukken na nationalisatie van Nederlandse bedrijven staat de Nederlandse minister Bot van Buitenlandse zaken *'volstrekt afwijzend tegen over het overweging van het afstaan van enig museum bezit aan Indonesië omdat volgens hem dit een algemeen aanvaard internationaal standpunt is en wij geen precedent moeten scheppen'* (Memorandum no 19 betreffende Oude Indonesische culturele voorwerpen, 1964)⁴³.

In een Memorandum van 24 maart 1964 wordt voorafgaande aan het komende bezoek van Soebandrio de vrees uitgesproken dat bij de besprekingen van Indonesische zijde dit punt zal worden aangeroerd. Het hoofd van het Directoraat voorlichting en Culturele betrekkingen, Ganis Harsono, is namelijk bij het bezoek ook aanwezig. De Nederlandse regering verschuilde zich opnieuw achter de vervallenverklaring van de culturele overeenkomst in 1954 en dat er geen briefwisseling tot stand was gekomen waarin een regeling voor teruggave geratificeerd was. Er is tot dan toe nog geen duidelijk Kabinetsbeleid hoewel Minister Bot op 17 maart 1964 de mededeling deed volstrekt afwijzend te staan tegen het afstaan van enig museumbezit (Memorandum no 19 betreffende Oude Indonesische culturele voorwerpen, 1964)⁴⁴.

Intussen werden de hangende financiële vraagstukken opnieuw besproken met minister van Buitenlandse Zaken van Indonesië, Dr. Soebandrio, in een gemengde commissie dat uiteindelijk in 1966 resulteerde in een overeenkomst die de Republiek Indonesië verplichtte tot betaling van een bedrag van 600 miljoen gulden ter finale afdoening van het geheel van financiële aanspraken. De overeenkomst strekt ter afdoening van alle ingevolge politieke gebeurtenissen ontstane financiële aanspraken van de Staat de Nederland en van Nederlandse natuurlijke en rechtspersonen op de Republiek Indonesië en haar staatsburgers over en weer van specificatie daarvan wordt afgezien (Ministerraad, 1966)⁴⁵

⁴¹ Ministerraad. (1963). Geheime Nota met betrekking tot vraagstukken in verband met het herstel van de betrekkingen met Indonesië. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.407 Inv27

⁴² Linden, M. P. W. A. G. C. v. (1970). Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot heden. Den Haag: Nationaal Archief

⁴³ Memorandum no 19 betreffende Oude Indonesische culturele voorwerpen. (1964). Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974

⁴⁴ Memorandum no 19 betreffende Oude Indonesische culturele voorwerpen. (1964). Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974

⁴⁵ Ministerraad. (1966). Nota regling schadeclaims. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.407 Inv30 Beschrijving: Mededelingen, publicaties en krantenartikelen over schadeclaims

Hiermee konden Indonesië en Nederland met een schone lei beginnen waarbij de kwestie van teruggave van culturele voorwerpen echter nog niet van de baan was. Wel lag de weg nu open voor technische en wetenschappelijke samenwerking en kon de gedachte om opnieuw een culturele overeenkomst te sluiten zich ontwikkelen.

4.2 Pusaka en Overeenkomst Technische samenwerking

Tijdens het bezoek van Dr. Soebandrio in 1964 aan Nederland werd ook een Overeenkomst Technische Samenwerking ondertekend (Barkman, 1970)⁴⁶.

In de nota van toelichting wordt uitgelegd dat de bepalingen van de overeenkomst niet meer beogen dan het leggen van een fundament waarop beide regeringen kunnen bouwen. Op basis van uitwisseling werd afgesproken dat pas na uitdrukkelijk verzoek van één van beide landen en na de daarop volgende overeenstemming samenwerking kon plaatsvinden *'zodat de door het ene land te leveren technische bijstand geheel zal zijn aangepast aan de wensen van het andere land'* (Minister_BuitenlandseZaken, 1964)⁴⁷. Met de aan Indonesië ter beschikking te stellen Nederlandse faciliteiten werd onder meer gedacht aan de uitzending van Nederlandse deskundigen en assistent-deskundigen, de verstrekking van beurzen aan „postgraduaten students" van het andere land, de Nederlandse participatie met materiaal en kennis in welomlijnde projecten, die door het andere land na een beginfase zelfstandig worden voortgezet, en de assistentie van het Nederlands Jongeren Vrijwilligers Programma (BuitenlandseZaken, 1964)⁴⁸. Een maand na de vaststelling van de overeenkomst, 12 mei 1964, ontvangt de Zaakgelastigde de heer C. Barkman een brief van het bestuur van de PARI (Par tai Republik Indonesia) waarin kenbaar gemaakt wordt dat 'gedreven door een gevoel van vriendschap alsmede een verlangen om samen te werken' er een wens is om samen te werken met de Assistent-Röntgenologen van Nederland. Bijzonder was dat de brief ondertekend was door de voorzitter van de Pari, een nationalistische partij (Anhar, 1964)⁴⁹. Voor alle regeringspartijen in Indonesië bleek de Technische samenwerking zeer welkom en duidelijk werd dat er in Indonesië een sterke behoefte was aan wetenschappelijke en economische ontwikkeling.

De politieke instabiliteit en de slechte Indonesische economie waren kenmerkend voor de jaren '65

⁴⁶ Barkman, C. D. (1970). Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot 1970. In. Den Haag: Nationaal archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974. Overeenkomst inzake technische samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië, 's-Gravenhage, 03-04-1964, (1964). <http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWV0004677>

⁴⁷ Minister_BuitenlandseZaken. (1964). Overeenkomst inzake technische samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië. Den Haag: Tractatenblad Koninkrijk der Nederlanden

⁴⁸ Overeenkomst inzake technische samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië, 's-Gravenhage, 03-04-1964, (1964). [Http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:bwbv0004677](http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:bwbv0004677)

⁴⁹ Anhar, I. (1964). Brief van de PARI aan de Zaakgelastigde de heer C. Barkman betreffende samenwerking met assistent-röntgenologen. In. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.

en '66. Soekarno voert een Confrontatie-politiek met de Maleisische Federatie. Als de Amerikaanse oorlog in Zuidoost Azië onder leiding van President Johnson escaleert in 1965 dan spreekt Sukarno over een alliantie tussen China, Noord-Korea, Noord-Vietnam en Indonesië. Op 30 september 1965 arresteren de trouwe officieren van Soekarno de rechtse generaals. De dag daarna, 1 oktober 1965, lanceert Generaal Soeharto een staatsgreep tegen het wettige gezag in Indonesië, met als doel het pro-Chinese regime van Soekarno te vervangen door een pro-Amerikaanse junta waarna Soekarno een belangrijk gedeelte van zijn presidentiële macht aan Soeharto overdraagt (Oltmans, 1968)⁵⁰. Intussen was er wel een groeiend herstel van wederzijds vertrouwen tussen beide landen en er was een basis gelegd voor culturele samenwerking waarin de kunstobjecten een centrale rol bleven spelen als middel om tot een gelijkwaardige communicatie en besluitvorming te komen.

4.3 Pusaka en culturele ontwikkeling eerste Repelita van de regering Soeharto

De regering van Soeharto stelde een vijfjarenplan vast voor het economische herstel van het land: de Repelita (Rencana Pembangunan Lima Tahun). De pijlers van het beleid tijdens de Nieuwe Orde waren stabiliteit, groei, gelijkheid en collectiviteit. De nadruk voor economisch herstel lag voor de eerste vijf jaar op de ontwikkeling van de landbouw en de verbetering van de voedselsituatie (Heide, 1997)⁵¹. Het was helaas ook een periode van interne wantrouwen en onzekerheid van de bevolking waarin PKI leden werden vervolgd en vermoord. Het leger was nog onvoldoende toegerust om te regeren en het ideaal onder bevolking was nog steeds de democratie. Soeharto had geen managementervaring, economische kennis en expertise die nodig was voor economisch herstel van de genationaliseerd Nederlandse ondernemingen. Er waren nieuwe civiele leiders nodig om de Nieuwe Orde een boost te geven in het buitenland. Hoewel Soeharto niet internationaal opgeleid was, speelde hij wel een belangrijke regionale rol die noodzakelijk was voor regionale rust en harmonie in een land met zoveel verschillende culturen (Anwar, 1994)⁵².

4.4 Een wetenschappelijke samenwerkingsovereenkomst tussen KITLV en LIPI

In maart 1968 sluit het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden een samenwerkingsovereenkomst met de Indonesische Academie van Wetenschappen. Het was al in 1967 dat voor het KITLV, als centrum van Indonesische studies in Nederland, het moment geschikt was om initiatieven te nemen richting wetenschappelijke samenwerking met Indonesië. Het bestuur aanvaardde een ontwikkelingsplan voor de eerstkomende jaren, waarin ten

⁵⁰ Oltmans, W. (1968). *De Verraders*. Uitgeverij P.R. van Amelrooij.

https://www.dbnl.org/tekst/oltm003verr01_01/colofon.php

⁵¹ Heide, A. v. d. (1997). Economische groei in Indonesië en de rol van de Nederlandse ondernemer. *Bestuurskundige Berichten*, 12, 3-5. <http://hdl.handle.net/1887.1/item:3234039>

⁵² Anwar, D. F. (1994). Indonesië in ASEAN: buitenlands beleid en regionalisme. In (pp. 24): *Regional Strategic Studies Programme, Institute of Southeast Asian Studies* (1 januari 1994).

eerste de opbouw van een nieuwe afdeling Documentatie Modern Indonesië in het Instituut in Leiden en ten tweede de vestiging van een wetenschappelijk centrum in Djakarta als filiaal van het Instituut zijn opgenomen (KITLV, 1967)⁵³.

Tijdens een werkbezoek van de Voorzitter van het KITLV, Professor A. Teeuw, in februari-maart van 1968 aan Indonesië, besprak hij het plan voor een wetenschappelijke vertegenwoordiging in Djakarta met de Indonesische ambtelijke en wetenschappelijke instanties, in het bijzonder met de Lembaga Ilmu Pengetahuan Indonesia (L.I.P.I.), de centrale instantie voor wetenschappelijk onderzoek in Indonesië. De reacties waren welwillend en het L.I.P.I. gaf twee vertegenwoordigers van het Instituut voor zes maanden kantoorruimte ter beschikking. Er werd met een Rijkssubsidie een bescheiden begin gemaakt met de uitvoering van het plan om aan het Instituut de afdeling Documentatie Modern Indonesië toe te voegen, die fungeerde als centrum waar informatie en documentatie uit en over het moderne Indonesië van na 1945 werd verzameld en toegankelijk gemaakt. Als hoofd van deze nieuwe afdeling werd benoemd Drs. R. S. Karni. Met een reisbeurs van het Ministerie legde Drs. Karni nuttige contacten met verscheidene Indonesische wetenschappelijke instellingen en bibliotheken en oriënteerde hij zich over de mogelijkheden in Indonesië documentatiemateriaal te verzamelen. Er werd hiervoor een documentatie-systeem opgezet en een centrale catalogus samengesteld van in Nederland aanwezige Indonesische periodieken sinds 1945. Er kon worden vastgesteld welke onmisbare publicaties in Nederland ontbraken, waarna deze lacunes in de vorm van microfiches uit buitenlandse verzamelingen werden aangevuld. De Cornell University Libraries in de Verenigde Staten verleenden toestemming om het daar aanwezig materiaal op microkaart te brengen (KITLV, 1968)⁵⁴. Dr. J. J. Ras en Drs. A. C. M. Peeters werden de toekomstige Instituutsvertegenwoordigers in Djakarta. Ras kreeg de taak om de samenwerking tussen Nederland en Indonesië op het gebied van de maatschappij- en geestes wetenschappen te bevorderen. Peeters werd speciaal belast met het verzamelen van in Indonesië verschenen publicaties en ander materiaal ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek (KITLV, 1968)⁵⁵.

Tijdens het dertiendaagse officiële bezoek in 1968 van Minister Udink in Jakarta kondigt hij totale Nederlandse hulp aan van 94,3 miljoen gulden waarvan 70 miljoen hulp voor Buitenlandse Economische betrekkingen en 24,3 projecten hulp (M. P. W. A. G. C. v. Linden, 1970). Minister Udink stelt in het kader van de culturele betrekkingen met Indonesië namens de Ministerraad 1 miljoen gulden ter beschikking. De helft hiervan zou moeten worden bestemd voor de oprichting in Djakarta van een vestiging van het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde. Hierdoor bleef voor verdere uitbreiding van het cultureel contact weinig over en werd getracht om verdere technische

⁵³ KITLV. (1967). Jaarverslag 1967 van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.

⁵⁴ KITLV. (1968). Jaarverslag. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.

⁵⁵ ibidem

hulp met fondsen te subsidiëren. De Indonesische autoriteiten toonden echter nog weinig animo om projecten van culturele aard op de prioriteitenlijst te plaatsen waardoor financiële toezeggingen niet doorgingen (Boissevain, 1968)⁵⁶. In april 1968 wordt tijdens de 4^e IGGI Conferentie de Indonesische financiële hulpvraag gunstig beoordeeld (M. P. W. A. G. C. v. Linden, 1970)⁵⁷.

4.5 Voorzichtige voorstellen over culturele samenwerking

Een Indonesische delegatie onder leiding van Mr. Ismael Thajeb zet in juni 1968 in Nederland de besprekingen met de missie van Oorschot voort. De Nederlandse regering deed haar uiterste best om langs diplomatie weg de banden met Indonesië te versterken. Ze was voorzichtig in het doen van voorstellen om niet de indruk te wekken iets aan de Indonesische Regering op te dringen. De Indonesische regering wist niet welke versterking de samenwerking kon opleveren. Volgens de Indonesische oud-generaal Oejeng Suwargana had dit te maken met een ontwikkelingsachterstand van Indonesië op het gebied van taalontwikkeling en onderwijs. Over de samenwerking op cultureel gebied benadrukt hij het belang van de voortbrengselen van de Indonesische cultuur zoals beeldhouwkunst, architectuur, muziek en dans. Hij plaats hierbij de rijke Indonesische cultuur tegenover de Nederlandse wetenschappelijke kennis. Ook stelt hij dat Nederlandse en andere buitenlandse geleerden beter de schoonheid van de Indonesische cultuur doceren omdat 'men meer aanneemt van buitenstaanders' (Suwargana, 1968)⁵⁸. Ook stelt hij dat het politieke denken in Indonesië een erfenis van de Nederlanders is als uitvloeisel van de door Nederland achtergelaten traditie. Het zou daarom goed zijn om bij het streven naar vernieuwing zich op Nederland te oriënteren.

Het lijkt erop dat de aanhoudende pogingen van de Nederlandse politiek om verbinding te houden in Indonesië nu eindelijk beantwoord vanuit het Indonesische verlangen naar wetenschappelijke en culturele ontwikkeling. Het gesprek over de verlangde terugkeer van Indonesische kunst uit Nederland kan nu gaan over de gemeenschappelijke wetenschappelijke waarde ervan, de selectie en de wijze waarop de museale inbedding na repatriatie plaats gaat vinden.

Hoofdstuk 5: Pusaka en behoefte Indonesië voor cultureel contact

Parallel aan de ontwikkelingen van het KITLV wordt in een regeringsnota van 11 juni 1968 betreffende de internationale culturele betrekkingen aangegeven dat de politieke ontwikkelingen in Indonesië 'onverwacht' zowel voor Nederland als Indonesië grote mogelijkheden zijn ontstaan voor cultureel contact en dat hier ook behoefte aan is. De behoefte aan Indonesische zijde bleek zo intens dat een

⁵⁶ Boissevain, H. (1968). Nota inzake culturele betrekkingen met Indonesië. Den Haag: Nationaal Archief

⁵⁷ Linden, M. P. W. A. G. C. v. (1970). Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot heden. Den Haag: Nationaal Archief

⁵⁸ Suwargana, O. (1968). Rapport voor de Minister van Onderwijs en Cultuur betreffende de samenwerking tussen Nederland en Indonesië. In Den Haag: Nationaal Archief.

vijfjarenplan is uitgewerkt voor culturele samenwerking. Gesteld wordt in dit document dat 'urgentie in belangrijke mate nodig is door de vergrijzing van de generatie in Indonesië die Nederlands spreekt. *'De mensen die nu nog Nederlands praten zijn aan het uitsterven. Als U nog langer wacht zal U staan tegenover een mens die vreemd tegenover U staat'* (Schaap, 1968)⁵⁹.

Nederland wilde de belangrijkste positie in Indonesië houden en had er geen vrede mee de positie van Nederland en Indonesië niet anders zal zijn dan die van België of Denemarken. Daarom zou een 'krachtige aanpak geboden zijn' en het van essentieel politiek belang zijn dat van deze thans nog unieke kansen gebruik wordt gemaakt. De cultureel attaché van de Ambassadeeraad voor Pers- en Culturele Zaken maakte 'het plan Schaap' ter bevordering van de culturele activiteiten in Indonesië. In het rapport werd de angst voor het uitsterven van de Nederlandse taal van Professor Soemantri, secretaris generaal van het ministerie van Cultuur en Onderwijs te Djakarta 1968 geciteerd (Schaap, 1968)⁶⁰. In de nota wordt ervan uit gegaan dat Nederland een bestaande culturele band heeft met Indonesië en daardoor vergeleken met andere landen een voorsprong heeft. Indonesië zou vertrouwd zijn met de Nederlandse denktrant en organisatievormen en hierdoor zou zowel voor academische studies als voor wetenschappelijk onderzoek de Nederlandse studiebronnen noodzakelijk zijn. Kennis van het Nederlands en gerichtheid op het Nederlands als het model waaraan eigen doeleinden, prestaties en tekortkomingen worden getoetst zou in hoge mate ertoe bijdragen dat de Nederlandse activiteiten op economische gebied en op dat van technische hulpverlening vrucht kunnen dragen (Schaap, 1968)⁶¹. Er werd aansluiting gezocht met de jongere generaties die mogelijk geen Nederlands meer kennen. Ook werd uitwisseling met kunstenaars geambieerd. Uit het rapport valt te concluderen dat de Nederlandse politiek een sterke behoefte had aan een nieuwe culturele basis in de verbinding met Indonesië echter nog met de belerende houding en het superioriteitsgevoel gevoel van het koloniale verleden. In het rapport wordt ook gesteld dat de praktijk zou hebben aangetoond dat bestaande culturele banden voldoende zijn overgebleven. Daarom zou ca 3 miljoen gulden beschikbaar gesteld moeten worden ter versterking van de 'culturele invloed' (Schaap, 1968)⁶².

Het vertrouwen van de Nederlandse politiek in een nieuwe wetenschappelijk en culturele verbinding met Indonesië groeide en het plan om dit vast te leggen in een Cultureel Akkoord krijgt steeds meer vorm.

⁵⁹ Schaap, J. C. (1968). Nederlandse voorlichting en culturele activiteiten Indonesie Plan Schaap. Den Haag: Nationaal Archief Toegangsnummer: 2.27.19 Inv. 4194 Voorwerpen en documenten van cultureel en historisch belang uit Nederlandse openbare verzamelingen, 1968 - 1974

⁶⁰ ibidem

⁶¹ ibidem

⁶² Schaap, J. C. (1968). Nederlandse voorlichting en culturele activiteiten Indonesie Plan Schaap. Den Haag: Nationaal Archief Toegangsnummer: 2.27.19 Inv. 4194 Voorwerpen en documenten van cultureel en historisch belang uit Nederlandse openbare verzamelingen, 1968 - 1974

Hoofdstuk 6: Pusaka en internationale culturele betrekkingen

6.1 Een positieve houding voor aangaan culturele samenwerking

'Minister Mashuri van Onderwijs en Wetenschappen kende veel waarde toe aan het psychologische effect van een zeer intensieve samenwerking op het terrein van cultuur in haar meest uitgebreide zin'

In een brief van 19 juli 1968 schrijft Schaap dat S.H. Mashuri, Minister van Onderwijs en Cultuur en voordien Directeur Generaal voor Hoger Onderwijs op het Departement, een positieve instelling heeft ten aanzien van de Nederlands-Indonesische samenwerking op cultureel gebied in het algemeen en op dat van hoger onderwijs in het bijzonder. Een Cultureel akkoord in het kader van het programma van de technische samenwerking zou nieuwe inhoud kunnen geven aan culturele en wetenschappelijke betrekkingen (Schaap, 1968)⁶³.

De context waarbinnen de culturele betrekkingen met Indonesië worden aangehaald zijn de internationale culturele betrekkingen op dat moment over de gehele wereld die 'spectaculair' groeit. In de nota worden de culturele betrekkingen met West Europa, de Benelux, de EEG landen en Engeland genoemd. Er werden in die periode uitwisselingsprogramma's en culturele overeenkomsten met het merendeel van de Oost-Europese landen georganiseerd.

Tijdens het bezoek van Minister Luns aan Indonesië op 7 juli 1968 wordt een overeenkomst inzake culturele samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië getekend door de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Jozef Luns en de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken Adam Malik (Luns, 1968)⁶⁴. Voor, tijdens en na de besprekingen te Djakarta over het sluiten van een Nederlands-Indonesisch Cultureel Akkoord in juni/juli van 1968 werd van Indonesische zijde de kwestie van teruggave persoonlijk door president Soeharto aan de orde gebracht. Indien teruggave niet mogelijk was verzocht de president om kopieën (Wackwitz, 1974)⁶⁵.

De Ambassadeur van de Nederlandse Ambassade, de heer E.L.C. Schiff, schreef in een geheime brief op 19 juli 1968 aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat het Departement van Onderwijs en Cultuur de ondertekening van het Cultureel Akkoord afhankelijk wilde stellen van een regeling voor de teruggave van de kroonschatten. De Indonesische Minister van Onderwijs en Cultuur, S.H. Mashuri, zou dit eerder aan de orde hebben gebracht maar heeft later in een persoonlijk gesprek met Schiff laten rusten. De Indonesische Malik was hier verbaasd over en verwachtte dat de kwestie aan

⁶³ ibidem

⁶⁴ Luns, T. J. (1968). Overeenkomst inzake culturele samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië;. Djakarta: Overheid Retrieved from <https://wetten.overheid.nl/BWBV0004208/1970-01-08>

⁶⁵ Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief.

de orde was gesteld nu het Cultureel Akkoord is ondertekend (Schiff, 1968b)⁶⁶.

Het vertrouwen was nu van beide kanten voldoende hersteld om wederzijdse bezoeken aan de landen af te leggen. Van Indonesische zijde was er de hoop dat er een breder gedekoloniseerd begrip zou ontstaan voor de Indonesische cultuur. Van Nederlandse zijde was het aanhalen van de oorspronkelijke banden met Indonesië de hoofddoelstelling. Langzamerhand komt er uitwisseling van kennis en materialen op gang waarbij het Nederlandse eigen belang steeds voorrang krijgt. Vanuit dit perspectief kan niet van een dekoloniale houding worden gesproken. Ook de Nederlandse museumwereld bleek nog niet aan teruggave van objecten toe te zijn zonder de eigen belangen voorop te stellen.

6.2 Een Nederlandse parlementaire delegatie bezoekt Indonesië 1968

"Het krontjongorkest,,Tetap Segar" onder leiding van de gewezen brigadegeneraal R. Pirngadie zong in krontjongstijl het Nederlandse lied "Ik heb eerbied voor jouw grijze haren"(Delegatie- StatenGeneraal, 1968)

14 tot 28 augustus 1968 bracht een Nederlandse parlementaire delegatie onder leiding van Mr. Van Thiel een bezoek aan Indonesië op uitnodiging van de Voorzitter van het Indonesische parlement. Het doel voor Indonesië was in belangrijke mate dat de Nederlandse delegatie met eigen ogen de toestand kon aanschouwen en een juist beeld kreeg van land en volk en om de delegatie in aanraking te brengen met bepaalde hoogtepunten van de Indonesische cultuur. President Soeharto maakte tijdens dit bezoek nogmaals de zaak van teruggave aanhangig vroeg de aandacht voor het Indonesisch verlangen om documenten en manuscripten, welke voor de studie van de Indonesische historie van belang zijn, terug te krijgen of door een Indonesisch studieteam in Nederland te laten bestuderen om er fotokopieën of microfilms van te maken. De Nederlandse ambassadeur Schiff was voor het bezoek al op de hoogte hiervan gesteld en beantwoorde de wens met een opmerking dat de gedachte van teruggave in Nederland op oppositie zou kunnen stuiten *'voortvloeiende uit de wens om de documenten die zeer lange tijd met grote zorgvuldigheid zijn bewaard niet aan gevaren bloot te stellen'* (Schiff, 1968a)⁶⁷.

Voor Nederland bleef de belangrijkste doelstelling van het bezoek de versterking van de vriendschapsbanden tussen Nederland en Indonesië die kan worden bereikt in verschillende politieke, sociale en economische sectoren. Hoewel in de onderhandelingen het aspect 'uitwisseling'

⁶⁶ Schiff, E. L. C. (1968b). Geheime brief van de Nederlandse Ambassadeur in Djakarta betreffende het Cultureel Akkoord en de Indonesische kunstschaten. In. Den Haag: Nationaal Archief Toegangsnummer: 2.27.19 Inv. 4194 Voorwerpen en documenten van cultureel en historisch belang uit Nederlandse openbare verzamelingen, 1968 - 1974.

⁶⁷ Schiff, E. L. C. (1968a). Brief aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende voornemens President Soeharto om documenten en manuscripten, welke voor de studie van de Indonesische historie van belang zijn terug te krijgen. In. Den Haag: Nationaal Archief Toegangsnummer: 2.27.19 Inv. 4194 Voorwerpen en documenten van cultureel en historisch belang uit Nederlandse openbare verzamelingen, 1968 - 1974.

centraal blijft staat is er nu ook een basis gelegd voor reciprociteit. In een speech tijdens het diner vestigde de voorzitter van de Indonesische Regeringsafvaardiging, de heer H.A. Sjaichu, de aandacht op de veranderde toestand van Indonesië omdat 'Indonesië een onafhankelijk land werd, haar volk vrijer in zijn denken is geworden en thans vrij is om te handelen, een handelen dat een progressieve ontwikkeling tot resultaat heeft gehad'. Hiermee wees hij indirect op het zelfbeschikkingsrecht waarin ook het recht op onrechtmatig toegeëigende objecten doorklinkt. Betreffende talenkennis stelde Sjaichu dat voor een jongere opkomende generatie in Indonesië de tweede taal Engels is en dat deze generatie geen Nederlands meer kent. Hij benadrukte dat met het oog op het groeiende verkeer tussen beide landen het van belang is dat niet uitsluitend in Indonesië meer en modernere faciliteiten ter beschikking gesteld worden voor al diegenen die zich in de Nederlandse taal wensen te bekwamen maar ook in Nederland de studie van de Indonesische taal met moderne middelen gestimuleerd moet worden. Het Indonesische volk wil niet achter te blijven in enige sector en hebben de ambitie om de ontwikkelde landen in te halen. In hoeverre Nederland nog als moederland werd gezien werd bevestigd door het optreden van het krontjongorkest „Tetap Segar" onder leiding van de gewezen brigadegeneraal R. Pirngadie die in krontjongstijl het Nederlandse lied "Ik heb eerbied voor jouw grijze haren" zong. Dit wekte bij de delegatie en haar gastheren grote hilariteit. Ten slotte concludeerde de delegatie, dat een verdere voortgang van het herstel van de goede betrekkingen tussen de beide landen, zoals zich dit gemanifesteerd heeft in de uitwisseling van parlementaire bezoeken, gebaat zou zijn met intensivering van de parlementaire contacten over en weer (Delegatie-Statengeneraal, 1968)⁶⁸.

In het reisverslag werd maar zeer summier opgemerkt dat van Nederlandse zijde rekening wordt gehouden met de in Indonesië levende wensen inzake terugkeer van bepaalde in Nederland aanwezige voorwerpen. Wel was het begrip ontstaan dat het Indonesische cultuurbezit betrof die door Indonesië bijzonder hoog gewaardeerd werd (Delegatie-Statengeneraal, 1968)⁶⁹. Volgens een Antara bericht van 4 september 1968 zou Nederland in het verleden nooit gereageerd hebben op een officieel verzoek om teruggave van Indonesische zijde. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken beweerde dat er nooit een officieel verzoek teruggave van unieke oude Indonesische culturele voorwerpen die in Nederlands bezit zijn, bij de Nederlandse regering bekend was. De Coördinatiecommissie van Internationale Culturele Betrekkingen reageert hierop en verzoekt nog in hetzelfde jaar om na te gaan of in de Nederlandse archieven lijsten zijn waarin van Indonesische zijde

⁶⁸ Delegatie-Statengeneraal. (1968). Reisverslag van de Parlementaire Delegatie naar Indonesië. https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19681969/0000236159/1/pdf/SGD_19681969_0003172.pdf

⁶⁹ ibidem

opgave wordt gedaan van culturele objecten vergezeld van een verzoek om teruggave (Coördinatiecommissie-ICB, 1968)⁷⁰.

6.3 500 miljoen dollar beschikbaar gesteld voor hulpverlening

Tijdens de 5^e IGGI conferentie in oktober 1968 werd voor het jaar 1969, 500 miljoen dollar beschikbaar gesteld voor hulpverlening aan Indonesië door de donorlanden.

Inmiddels was op 16 oktober 1968 een wetsontwerp ingediend bij de Tweede kamer inzake het Nederlandse deel van de kosten voor de zelfbeschikking van Westelijk Nieuw-Guinea en voert een Nederlandse ambtelijke delegatie onder leiding van Dr. van Oorschoot in Indonesië besprekingen over de toepassing van een economische overeenkomst (M. P. W. A. G. C. v. Linden, 1970)⁷¹. Ondanks de verschuiving van de Indonesische-Nederlandse relatie naar wetenschap en cultuur probeert de Nederlandse politiek toch weer de economische belangen van de relatie te prioriteren. De Tweede Kamerleden Frits Daams, Theo Joekes en Joep Mommersteeg, ten tijde van het links-progressieve kabinet Den Uyl, bepleitten na hun bezoek aan Indonesië met beslistheid de teruggave van Indonesische kunstvoorwerpen en documenten. Ze refereerden echter ook aan de brief van 16 november 1968 van de Marga Klompé, minister van cultuur recreatie en maatschappelijk werk, waarin aan de reproductie van documenten en manuscripten alle medewerking wordt verleend maar gesteld werd om een afwachtende houding aan te nemen ten aanzien van de teruggave van objecten en dat initiatief werd onthouden tot dat de Indonesische regering zich met concrete voorstellen tot Nederland wendt. Dit keer lijkt het traineren van het besluit tot teruggave maar te zijn ontstaan vanuit een machtsstrijd binnen de linkse en rechtse partijen van de Nederlandse binnenlandse politiek.

Hoofdstuk 7: Pusaka en een impuls voor het dekolonisatieproces

7.1 Aanstelling van een vaste Indonesische vertegenwoordiging van het KITLV

Vanuit het KITLV wordt Professor Dr. J.J. Ras op 20 januari 1969 uitgezonden als kwartiermaker met het oog op een vestiging van een kantoor van het KITLV in Djakarta . Hij komt een veelvoud aan problemen is voortdurend gedwongen te improviseren. *'Door korte bezoeken is kennis is vaak gebaseerd op vluchtige indrukken terwijl de Indonesiër niet altijd het achterste van zijn tong laat zien.* (Ras, 1969). Hij bereidde daarom de oprichting van een vaste Indonesische vertegenwoordiging van

⁷⁰ Coördinatiecommissie-ICB. (1968). Brief waarin de Coördinatiecommissie van Internationale Culturele Betrekkingen verzoekt om na te gaan of er in Nederlandse archieven lijsten zijn waarin van Indonesische zijde opgave wordt gedaan van culturele objecten vergezeld van een verzoek om teruggave. In: Den Haag: Nationaal Archief

⁷¹ Linden, M. P. W. A. G. C. v. (1970). Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot heden. Den Haag: Nationaal Archief

het KITLV voor zodat informatie rechtstreeks vanuit de bron met elkaar uitgewisseld kon worden. Hiermee werd een nieuwe basis gelegd voor een wetenschappelijke samenwerking die tot vandaag de dag voortduurt (Wikipedia, 2022)⁷². Ras ondervond dat er duidelijke verschillen waren in belangstelling voor wetenschappelijke samenwerking tussen Indonesiërs en Nederlanders:

- Door ongelijke belangen zou er ook een ongelijke belangstelling zijn voor samenwerking.
- Het wetenschappelijk onderzoek over de samenleving, taal en cultuur wordt beperkt door de beperkte voorhanden zijnde middelen.
- Er is een worsteling op politiek en bestuurlijk niveau vanwege onvoldoende integratie van bepaalde bevolkingsgroepen en moeilijkheden bij interetnische contacten op bestuurlijk niveau.
- Ook zijn er weerstanden tegen modernisatie omdat er mogelijke moeilijkheden en mislukkingen uit voorkomen.
- Wat betreft taalonderzoek wordt dit gedaan voor de Nederlander in naam van de vooruitgaan van de taalwetenschap terwijl het voor de Indonesiër gaat het om de eigen taal, nationaal of provinciaal.

Er wordt daarom om bruikbare leermiddelen, schoolboekjes en lerarentraining gevraagd. Wat voor de westerling een sociologisch probleem van academische aard is voor de Indonesiër een probleem van actuele binnenlands-politieke sociologische aard met een te kort aan beschikbare middelen, financieel en menselijk potentieel. Veel wetenschappelijke studies werden nog door buitenlanders geschreven waardoor het accent van de wetenschappelijke samenwerking hierdoor het karakter van wetenschappelijk hulpverlening krijgt met eventuele uitwisseling van diensten. *‘Vanwege de veelvoud aan problemen is men voortduren gedwongen te improviseren’* (Ras, 1969)⁷³. Ras was ook van mening dat men in Nederland geen flauw idee heeft van de werkelijk situatie in Indonesië en men in verouderde patronen denkt die niet meer op de huidige situatie van toepassing zijn.

Deze perceptie van Ras samen met zijn praktische kennis over de werkelijke gang van zaken in Indonesië kan beschouwd worden als een impuls voor een dekolonisatieproces waarbij Indonesië vanuit een ander perspectief wordt bekeken en waarin de relatie tussen Indonesië en Nederland een andere inhoud krijgt.

Jacob Vredenburg (Nederlands hoogleraar antropologie aan de Universiteit te Jakarta, kunstverzamelaar en schrijver) schreef voor het ANP dat naast Engels, het Nederlands in 1969 nog bestaansrecht had op het gebied van de wetenschap voor juristen, historici en archeologen. Hij betreurde het daarom dat Nederlands achterbleef bij de Duitse, Franse en Amerikaanse culturele

⁷² Wikipedia. (2022). J.J. Ras

⁷³ Ras, J. J. (1969). Memorandum inzake wetenschappelijke samenwerking. In. Den Haag: Nationaal Archief.

activiteiten op taalgebied. Het Duitse Goethe Instituut had inmiddels 1500 leerlingen met zeven Duitse en vijftien Indonesische leerkrachten terwijl het Centre Culturel Francais 2000 Indonesische leerlingen had die onderwezen werden door drie Franse en negentien Indonesische leerkrachten. Het Amerikaanse Lembaga Indonesia-Amerika had zelfs 3000 leerlingen met 2 Engelse leerkrachten en een en zeventig Indonesische leerkrachten (Vredembregt, 1969)⁷⁴. De Nederlandse relatie met Indonesië was voor Indonesië slechts één van de vele andere relaties die dit land in zijn ontwikkeling met andere landen had. De Nederlandse taal was niet meer het belangrijkste wetenschappelijke communicatiemiddel hoewel de historische Indonesische wetenschappelijke kennis voor een groot deel ervan afhankelijk is.

In het gesprek met Prof. Dr. Koentjaraningrat en Dr. Lie Tek Tjeng van de Lembaga Researsch Kebudayaan Nasional/Lembaga Ilmu Pengetahuan Indonesia betreffende de wetenschappelijke samenwerking met het KITLV kwam de grote behoefte aan wetenschappelijke literatuur in eigen taal voor de Indonesische studenten aan de orde. Hierin zag het KITLV een belangrijke taak vanwege haar grote bibliotheek en kennis van publicaties van wetenschappelijke werken op het gebied van Indonesisch maatschappij, cultuur, historie en taalkunde. Ook interuniversitaire samenwerking in projecten werd belangrijk gevonden. Hierin leefde de behoefte aan het verbeteren van wederzijds begrip en samenwerking ten gunste van een snellere modernisatie van de Indonesische samenleving. De emotionele verbinding en economische-politieke preoccupatie was belangrijk binnen de wetenschappelijke samenwerking.

7.2 Behoefte onderzoek gedragspatronen etnische groeperingen

Er bleek hierdoor een grote behoefte te zijn aan wetenschappelijke geformuleerde inzichten in waarden, de standaards voor correct gedrag, criteria voor samenwerking die traditioneel het gedragspatroon bepalen bij de leden van de verschillende ethnische groeperingen. Ook Dr. Harsja Bachtiar, de decaan van de Literaire Faculteit, betoogde dat wetenschappelijke samenwerking met Nederland welkom was vanwege de upgradering van wetenschappen als: antropologie en maatschappijleer, geschiedenis en archeologie, adatrecht, Javaanse en Maleise Filologie, Indonesische taalbeschrijving, Indonesische literatuurwetenschap.

Ras vermeld hierbij wel dat internationale wetenschappen geen breuk kennen met het verleden voor de Indonesiërs en met de Engelse taal en met internationale hulpprogramma's de upgradering makkelijker kan worden gerealiseerd (Ras, 1969)⁷⁵.

De genoemde hoogleraren Prof. Dr. Koentjaraningrat en Dr. Harsja Bachtiar hadden hun academische opleiding respectievelijk in de Verenigde Staten en in Nederland voltooid en hierdoor binnen hun

⁷⁴ Vredembregt, J. (1969). Artikel in het ANP inzake culturele activiteiten van Nederland in Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.

⁷⁵ Ras, J. J. (1969). Memorandum inzake wetenschappelijke samenwerking. In. Den Haag: Nationaal Archief.

vakgebied een Westerse aanpak en elitaire denkwijze. De vraag is of hierbij niet sprake was van een opgelegde Westerse wetenschappelijke aanpak in de wetenschappelijke samenwerking die ten koste ging van de zich ontwikkelende Indonesische nationale bewustzijn. Zowel Professor Koentjaraningrat als Harsja Bachtjar waren immers in 1975 ook afgevaardigden van de Indonesische delegatie inzake de teruggave van waardevolle kunstobjecten en hadden een belangrijke stem in deze kwestie.

Hoofdstuk 8: Pusaka in een ruilprogramma

8.1 Opgave handschriften

In Nederland werd op 6 januari 1969 de Universiteit in Leiden geraadpleegd om uit te zoeken welke Indonesische handschriften zich in de Leidse Universiteitsbibliotheek bevinden en hiervan een opgave te doen. In een interne brief aan de secretaris van de Universiteit, Mr. N.F. Hofstee, schrijft de voorzitter van het KITLV, Professor Dr. A. Teeuw, dat het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde slechts een bescheiden collectie handschriften heeft die vrijwel allemaal door 'privaatrechtelijke eigendomsverkrijging' in het bezit van het instituut zijn gekomen. Dit zou ook zo zijn met de overige verzamelingen kaarten, foto's en prenten (H. Teeuw, 1969)⁷⁶. Ook de collectie Javaanse handschriften zouden door schenkingen of aankopen verkregen zijn. Hiervoor verwijst hij naar de catalogus van Dr. Pigeaud. Alleen de Lombokcollectie zou in aanmerking kunnen komen volgens de termen van de RTC-overeenkomst. Dit betreft iets minder dan 400 handschriften. Ook zijn er nog een gering aantal handschriften in andere talen zoals de Maleise en Atjehse handschriften uit de collectie Snouck Hurgronje 'oorlogsbuit uit Atjeh'. Hij stelt achter dat Snouck Hurgronje alleen de kopieën ervan naar Nederland heeft gezonden en dat de originelen in Jakarta zijn gebleven. Het lukt Teeuw niet vanwege tijdsnood een nadere specificatie te geven.

8.2 Slechte omstandigheden voor handschriften in Museum Pusat

Teeuw waarschuwde voor de slechte omstandigheden waarin de grootste collectie handschriften in het Museum Pusat (het voormalig Koninklijk Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen) zich bevinden. *'Zakelijk wetenschappelijk is teruggave van handschriften niet verantwoord. Vanwege de slechte outillage, ondeskundig personeel en ongunstig klimaat gaat de toestand van een aantal handschriften in Museum Pusat gevaarlijk snel achteruit'* (Hans Teeuw, 1969). De collectie zou zich in een slechte toestand bevinden vanwege de slechte outillage en ondeskundig personeel en het ongunstige klimaat van Jakarta. De microfilmen die in Leiden bewaard worden zijn in een betere staat. Wat betreft de teruggave van de Lombokcollectie maakt Teeuw ook bezwaar omdat het een willekeurig samenraapsel van teksten is waarvan sommige zeer belangrijk zijn zoals de Nagarakretagama en andere van weinig waarde.

⁷⁶ Teeuw, P. D. A. (1969). Interne brief betreffende opgave van Indonesische handschriften die zich in de Leidse Universiteitsbibliotheek bevinden. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden KITLV-inventaris 255.

8.3 Initiatief tot aangaan van een ruilprogramma

Teeuw stelde als eerste voor dat Nederland het initiatief neemt tot het aangaan van een ruilprogramma van microfilms van handschriften zoals dat reeds omstreeks 1953 op bescheiden schaal door Dr. Voorhoeve is geëntameerd. Microfilms zouden aan Indonesië kunnen worden aangeboden en in ruil daarvoor zouden microfilms van in Indonesië bewaarde handschriften naar Leiden kunnen worden gezonden. In een uitwisselingsprogramma zouden werkelijk belangrijke handschriften prioriteit kunnen krijgen. Ook de weinig extra kosten, uitwisseling in twee richtingen zou een voordeel kunnen zijn en het eenvoudig beschikbaar kunnen stellen voor nationaal en internationaal wetenschappelijk onderzoek (P. D. A. Teeuw, 1969)⁷⁷.

Teeuw stelde hierbij voor dat Nederland het initiatief neemt voor een programma ter conservering en het productief maken van het Indonesische cultuurbezit door verbetering van de outillage in Jakarta, door training van experts en door systematische uitwisseling van microfilms.

Het is ook Professor Teeuw die voorstelt om het handschrift van de Nagarakretagama aan de Indonesische regering te overhandigen als symbolische initiatie van samenwerkingsprogramma ter conservering van het Indonesische cultuurbezit. Hiermee begon een verschuiving van politiek gewin naar culturele en wetenschappelijke samenwerking.

In maart 1969 sluit het koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde te Leiden een samenwerkingsovereenkomst met de Indonesische Academie van Wetenschappen (M. P. W. A. G. C. v. Linden, 1970).

8.4 Bezwaar restitutie van Indonesische handschriften en voorstel microfilms

De Minister van Onderwijs en Wetenschappen, Dr. G.H. Veringa, blijft bezwaar maken tegen de restitutie van Indonesische handschriften en stelt voor, conform het advies van Teeuw, om het initiatief te nemen tot een ruilprogramma van micro-films van Leidse handschriften. Alleen de Negarakertagama zou kunnen worden teruggegeven zoals professor Teeuw van het KITLV had geadviseerd. Mr. R. Hotke, plaatsvervangend directeur-generaal van kunsten, benadrukte in een nota van 1969 dat in de brief van Buitenlandse zaken van 10 september 1968 over de teruggave van Indonesisch culturele voorwerpen alleen gesproken werd over 'culturele voorwerpen' en over reproducties van oude Indonesische handschriften.

8.5 Wachten was op een opgave van Indonesische zijde van de geschriften

Vanuit zijn positie deelt hij mee dat hij geen bezwaar heeft tegen het geven van reproducties van geschriften overeenkomstig het vroegere standpunt van de Nederlandse regering. Maar ook hij beweerde dat het wachten was op een opgave van Indonesische zijde van de geschriften. Hij verwees

⁷⁷ Teeuw, P. D. A. (1969). Interne brief betreffende opgave van Indonesische handschriften die zich in de Leidse Universiteitsbibliotheek bevinden. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden KITLV-inventaris 255.

weer naar professor Pott, directeur van het Volkenkundig museum, om zijn mening in te winnen. Hij attendeerde op het feit dat de kroonschatten van Lombok en Bali niet werkelijk teruggegeven worden aan de vorstenhuizen op de eilanden maar overgebracht worden naar museum Pusat te Java waar zich al het overgrote deel van de schatten bevonden. Daarbij betwijfelde hij of de vorsten van Bali en Lombok allemaal wel rechtmatig en vreedzaam aan de culturele voorwerpen zijn gekomen. Belangrijk punt was voor hem de vraag of er een rechtsaanspraak was, een werkelijke morele aanspraak om culturele goederen terug te brengen naar een land dat voorheen onder koloniaal beheer heeft gestaan. Hij waarschuwde daarbij dat de Nederlandse teruggave aan de Indonesische regering een afkeurenswaardig precedent met kwalijke gevolgen zou kunnen zijn voor Engeland, Frankrijk en Spanje (Hotke, 1969)⁷⁸.

Hotke focust zich hoofdzakelijk op het eigendomsrecht van de voorwerpen en oordeelt vanuit het Westerse koloniale perspectief waarbij angst voor de mogelijke gevolgen van repatriatie als geldend motief wordt gebruikt om hiertoe niet over te gaan.

Hoofdstuk 9: Pusaka en het Nederlandse museum

9.1 Pieter Pott classificeert voorwerpen voor teruggave

‘op grond van politieke overwegingen waarin het vooringenomen standpunt prefereert boven een op grond van verstandelijke overwegingen suggesties wordt in op sensatie beluste periodieken geschreven dat Nederland moreel gehouden zou zijn aan teruggave van schatten die in het verleden uit Indonesië zijn geroofd. De formulering is zodanig gekozen dat deze suggesties op emotionele wijze worden gepresenteerd terwijl men niet op de hoogte is van de werkelijk gang van zaken’ (Pieter Pott, 1969)⁷⁹.

Pieter Pott, voormalig directeur van het Volkenkundig museum, was van mening dat de belangrijkste cultuurschatten in Indonesië zijn gebleven en niet naar Nederland gingen of in handen zijn geraakt van opkopers, die van individuele soldaten van plundering afkomstige zaken in de handel hebben gebracht. Hiervoor beschrijft hij in een notitie in 1969 uitgebreid de geschiedenis van het Bataviaasch Genootschap en de wijze waarop de Nederlandse regering sinds de VOC periode hiermee is omgegaan (Pott, 1974)⁸⁰. **Zie Fout! Verwijzingsbron niet gevonden. Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** voor de beschrijving van Pieter Pott betreffende het Bataviaasch genootschap.

Op 5 maart 1969 schrijft Pieter Pott, directeur van het Volkenkundig museum, een nota betreffende

⁷⁸ Hotke, M. R. (1969). Nota inzake teruggave culturele voorwerpen. In. Den Haag: Nationaal Archief.

⁷⁹ Pott, P. H. (1969). Vertrouwelijke nota inzake het probleem van de zgn. teruggave aan Indonesië van voorwerpen van cultureel belang uit Nederlandse openbare verzamelingen. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum.

⁸⁰ Pott, P. H. (1974). Vertrouwelijk nota inzake cultuurgooederen (niet archieven) in Nederlands Openbaar bezit. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

de zogenaamde teruggave aan Indonesië van voorwerpen van cultureel belang uit Nederlandse openbare verzamelingen. Pott begint hierin zijn ergernis te uiten over de emotionele en op sensatie beluste wijze waarop periodieken schrijven over de teruggave van kunstobjecten aan Indonesië. Hij verwijt dat de onwetendheid van de journalisten leidde tot verdachtmaking of verdraaiing van feiten en dat de media gebruiken om met de informatie hun eigen vooringenomen stellingname te onderbouwen. Voor de duidelijkheid classificeerde Pott in punten de voorwerpen waarover het bij teruggave gaat:

1. Voorwerpen die op enigerlei wijze in direct verband worden gebracht met hoogtepunten uit de (oude) geschiedenis van Indonesië zoals het Palmbladhandschrift de Nagarakertagama en het borstbeeld Ken Dedes (de Prajnaparamita) uit Singasari;

2. Voorwerpen van archeologische betekenis en van hoge kunstwaarde.

Bijvoorbeeld de beelden van de Singasari tempel die door de resident Engelhardt via de noordkust naar Semarang zijn gebracht en aan Reinwardt de vrije keuze liet om de beelden naar Nederland te zenden in 1819 en vervolgens in 1822. Sinds 1903 in beheer van het Rijksmuseum van Volkenkunde. Teruggave zou volgens Pott ingaan tegen de internationale overeenkomsten die door de Unesco zijn gemaakt;

3. Voorwerpen van relatief hoge intrinsieke waarde (goud, edelstenen ed.) zoals de Lombokschat;

4. Voorwerpen die geen oudheidkundige of intrinsieke waarde hebben maar wel een kunstzinnige waarde. Meestal door aankoop en schenking verworven dus hier ligt volgens Pott geen claim op (Pott, 1969)⁸¹.

Inmiddels waren de wederzijdse betrekkingen tussen Nederland en Indonesië in gang gezet. Onderwerp van de besprekingen was ook de toekomst en ontwikkeling van West-Irian waarvoor Nederland een speciaal fonds van 17,5 miljoen gulden ter beschikking stelde.

Hoofdstuk 10: Pusaka en zakelijke bedenkingen tegen integrale uitwisseling

10.1 Zakelijk wetenschappelijke bedenkingen voor teruggave

In juli 1969 schreef de Minister President P.J.S. (Piet) de Jong van het Ministerie van Algemene Zaken in een brief gericht aan de voorzitter van de Tweede kamer van de Staten-Generaal Mr. P.J.P.M. van Thiel over het verlangens van Soeharto betreffende de teruggave documenten die in Nederlands bezit zijn maar voor Indonesië van nationaal-historische waarde. Op grond van de RTC overeenkomst zouden bijna 400 Javaanse handschriften afkomstig van de Lombok expeditie en een klein aantal

⁸¹ Pott, P. H. (1969). Vertrouwelijke nota inzake het probleem van de zgn. teruggave aan Indonesië van voorwerpen van cultureel belang uit Nederlandse openbare verzamelingen. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum

Maleise en Atjehse handschriften van de Atjeh-oorlog voor overdracht aan Indonesië in aanmerking gekomen zijn. Hoewel de overeenkomst nooit geratificeerd is in de jaren '50 haalde Soeharto de kwestie opnieuw aan. Soeharto doelde hierbij waarschijnlijk op de teruggave van de zeer bijzondere historische manuscripten waaronder het Hindoe-Javaanse handschrift de Nagarakretagama die van sacrale betekenis is voor Indonesië. Omgekeerd verlangde de Nederlandse Regering naar uitwisseling van onder meer documenten die zich in het Arsip Nasional bevinden waaronder het VOC archief. Zoals al een half jaar eerder in november 1968 door de Minister van CRM, Marga Klompé was aangegeven stond de Nederlandse Regering niet onwelwillend tegenover de wens van Indonesië documenten van nationaal-historische waarde terug te laten keren naar Indonesië. Nu werden er concrete afspraken gemaakt met het voorstel van de Minister-President om de Nagarakretagama tijdens het bezoek van Soeharto aan Nederland aan te bieden. Omdat dit bezoek niet door kon gaan werd een andere passende gelegenheid gezocht. Er werd door de Nederlandse Regering een principiële bereidheid uitgesproken om mee te werken aan de totstandkoming van een regeling op basis van reciprociteit. Er bleef toch een bepaalde weerstand waarin De Jong aanvoerde dat zakelijk wetenschappelijk er nog bedenkingen waren tegen integrale uitwisseling en dit werd zelfs onverantwoord geacht. Klaarblijkelijk was de politiek nog niet toe aan een dekolonisatieproces hoewel er wel sprake was van een onderhandeling op basis van reciprociteit. Hij citeerde het argument van Hotke dat over de hele wereld verspreid zich voorwerpen bevinden die *'anders dan door privaatrechtelijke wijze van eigendomsverkrijging'* zijn terecht gekomen in archieven, musea en bibliotheken. Teruggave zou volgens hem tot een chaos leiden als er *'een verplichting tot overdracht zou zijn op grond van aanspraken die in een ver verleden hun oorsprong hebben'* (Jong, 1969)⁸². Ook wees hij in de brief op het gevaar dat de eenheid van een collectie zou worden aangetast. Voorts wees hij op de inadequate museum outillage in het land van herkomst(Jong, 1969)⁸³.

Hij hield een pleidooi voor het maken van microfilms en voor het initiatief om een ruilprogramma van microfilms van handschriften aan te gaan zoals dat in 1953 reeds op bescheiden schaal door de Rijksuniversiteit van Leiden was geëntameerd. Uitvoering van het project moest in handen van het KITLV worden gelegd. Ook hulpverlening bij museumoutillage en training van Indonesische experts was nodig. Pas dan zou in een volgende fase de manuscripten in originali kunnen worden overdragen.

10.2 Integrale overdracht wetenschappelijk onverantwoord

Een ander tegenargument om de originele handschriften terug te geven is de vraag of

⁸² Jong, M. P. J. A. d. (1969). *Brief v gericht aan de voorzitter van de Tweede kamer van de Staten-Generaal Mr. P.J.P.M. van Thiel betreffende het verlangen van Suharto naar teruggave van documenten die in Nederlands bezit zijn maar voor Indonesië van nationaal-historische waarde*. Den Haag: Nationaal Archief

⁸³ ibidem

wetenschappelijke adviseur van de Indonesische regering in de situatie destijds een integrale overdracht van de stukken op prijs zouden stellen. Het Museum Pusat waar de grootste collectie Indonesische handschriften werd bewaard was sterk verwaarloosd waardoor de aanwezige collectie in een slechte toestand was en verwacht werd dat het ernstiger werd. Voor het originele unieke exemplaar van het Hindoe-Javaanse handschrift *Negarakretagama*⁸⁴ werd een uitzondering gemaakt. Het betreft 1740 op lontar-bladen geschreven geschiedenis van koning Hajam Wuruk van het Modjopahit Rijk, van 1353 tot 1354, waarvan de invloedsfeer ongeveer het grondgebied van het huidige Indonesië besloeg en de hoofdstad in Oost-Java lag. Het zou na teruggave niet in het verwaarloosde museum worden opgeborgen maar dat het zou een nationaal representatieve plaats krijgen (Culturele Samenwerking & Voorlichting Buitenland, 1970)⁸⁵.

Hoofdstuk 11: Pusaka en het belang van reciprociteit

11.1 Ratificatie van de culturele overeenkomst

Op 8 januari 1970 vond er een uitwisseling van de ratificatie-oorkonden plaats van de op 7 juli 1968 gesloten Nederlandse-Indonesische Culturele Overeenkomst tussen Minister Luns en de Ambassadeur Taswin Natadiningrat (M. P. W. A. G. C. v. Linden, 1970)⁸⁶.

Tussendoor draagt Nederland 2.578.000 gulden voor de samenwerking in regionale planning in Indonesië. Minister Sutami van Openbare Werken in Indonesië en Ambassadeur Scheltema tekenen hiervoor op 17 januari 1970 een overeenkomst (M. P. W. A. G. C. v. Linden, 1970)⁸⁷. De geratificeerde overeenkomst bracht de culturele betrekkingen tussen Indonesië en Nederland scherper onder de aandacht van de wederzijdse regeringen. De houding van de Nederlandse regering bleef nadrukkelijk gericht op wetenschappelijk kennisuitwisseling met Indonesië.

⁸⁴ De *Nagera-Kertagama* betekent 'Verhandeling over Staat en Recht' en is in dichtvorm geschreven in de Oud-Javaanse taal. Het grote Javaanse Rijk, een aantal vazalstaten en een aantal koninklijke domeinen. Het beschrijft het koninklijke hof met koninklijke familiegeneraties, het hofceremonieel, de staatkundige en religieuze instellingen en de graftempels. Het handschrift werd voor de teruggave bewaard in het Leids Universiteitsbibliotheek nadat het in 1894 bij de inname van de kraton van de Balinese vorst Tjakra Negara op het eiland Lombok ontdekt werd door Dr. J. Brandes die door de Nederlandse regering was aangesteld om bij de veroveringen door Nederlands-Indische troepen de voorwerpen van culturele waarde in beslag moest nemen. De tekst werd door Brandes in 1902 gepubliceerd in de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* deel 54. Professor dr. H. Kern vertaalde de tekst in het Nederlands dat in 1919 uitgegeven werd door het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde onder de naam 'Het Oud-Javaanse lofdicht *Negarakretagama* van Pranpanca'. Dr. Th. Pigeaud publiceerde in 1960 een uitvoerige vertaling in het Engels. Professor Dr. Slametmuljana, decaan van de Universitas Indonesia schreef een vertaling in 1970 in het Bahasa. (Ras, 1970).

⁸⁵ Culturele Samenwerking & Voorlichting Buitenland. (1970). Handschrift van "*Negaraketagama*". In M. v. B. Zaken (Ed.). Den Haag: Nationaal Archief.

⁸⁶ Linden, M. P. W. A. G. C. v. d. (1970). *Culturele Samenwerking en Voorlichting*. Den Haag: Nationaal Archief

⁸⁷ ibidem

11.2 Nadruk op het belang van reciprociteit overdracht Nagarakretagama

In een brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland 13 februari 1970 ondertekend door de Minister van Buitenlandse Zaken Mr. P. W. A. G. Cort van der Linden gericht aan de Nederlandse ambassadeur te Jakarta betreffende overdracht van Nagarakretagama door Prins Bernhard werd nog een keer de nadruk gelegd op het belang van reciprociteit gezien de wetenschappelijke waarde van de handschriften. De hoop werd hierbij uitgesproken op samenwerking tussen Indonesië en Nederland op het gebied van handschriften. Nederland was bereid om foto-apparatuur beschikbaar te stellen. Wel werd nog een keer gesteld dat voorkomen moest worden dat teruggave van de Nagarakretagama als aanloop gezien wordt tot teruggave van andere documenten vanwege het zogenaamde bezwaar uit wetenschappelijke kringen in Nederland en gevaar voor ondeskundige opslag in Indonesië. (Directie Culturele Samenwerking, 1970)⁸⁸.

Inmiddels komt in de beginmaanden van 1970 een uitwisseling tussen het Algemeen Rijksarchief in Nederland en het Arsip Nasional in Indonesië. Het Arsip Nasional dat het voormalige Landsarchief is uit de Nederlandse tijd in Indonesië, bezit voornamelijk in Indonesië gevormde archieven van het vroegere Nederlandse koloniaal bestuur. Het is de bedoeling dat ook de archieven van de onafhankelijke staat van Indonesië hiermee verenigd worden. Er wordt een begin gemaakt van het uitzoeken van belangrijk archiefmateriaal in beide landen zowel voor de nationale historie, sociologie en antropologie van Indonesië als voor de politieke, sociale en economische geschiedenis van de Nederland met de doelstelling om collecties compleet te maken. In Indonesië ontbreken naast financiële middelen ook de technische hulpmiddelen en geschoold personeel. Kennis van de Nederlandse taal en van de koloniale Nederlandse bestuurs- en rechtelijke instellingen en inzichten in de Nederlandse wijze van archiefadministratie was onmisbaar.

11.3 Nederlandse assistentie bij Indonesische archiefadministratie

Vanuit Indonesië was het Professor Bachtiar die Nederlandse assistentie vroeg vanuit het Algemeen Rijksarchief en hij wees hierbij op de voordelen die het voor beide archiefdiensten kan hebben met betrekking tot opleiding, kennis en ervaring. Verfilming van ontbrekende archivalia werd hierbij noodzakelijk geacht en was hiervoor mede een motivatie voor de start van het microfilmproject door het KITLV (Meilink-Roelofs, 1970)⁸⁹.

Aan de overdracht van archiefmateriaal werden vanuit het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen wel de noodzakelijke voorwaarden gesteld zoals het uitsluitende gebruik voor

⁸⁸ Culturele Samenwerking & Voorlichting Buitenland. (1970). Handschrift van "Negarakretagama". In M. v. B. Zaken (Ed.). Den Haag: Nationaal Archief.

⁸⁹ Meilink-Roelofs, M. M. A. P. (1970). Brief van Mevrouw Meilink-Roelofs aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk betreffende uitwisseling van archiefmateriaal tussen het Rijksarchief in Nederland en het Arsip Nasional in Indonesië en betreffende training personeel archiefdienst. In Den Haag: Nationaal Archief.

wetenschappelijk onderzoek en het verbod tot publicatie van de documenten. Zeer gevoelig archiefmateriaal zou pas overgedragen mogen worden na 50 of honderd jaar (Veringa, 1970)⁹⁰. Van Indonesische zijde werd door Mej. Soemartini, hoofd van het Arsip Nasional, voor het eerst de bereidheid getoond om medewerking te verlenen voor het microfilmen binnen het kader van de culturele samenwerking. Voor Nederland was het van belang om de oude doop-, trouw-, en begraafregisters uit het voormalig Nederlands Oost-Indië op microfilm te zetten. Van Nederlandse zijde is de bereidheid getoond dat het Algemeen Rijksarchief de kosten hiervoor op zich zal nemen (Greidanus, 1970)⁹¹. Van 14 tot en met 25 juni 1970 bracht mevrouw Minister Dr. M.A.M. Klompé een bezoek aan het archief in Jakarta. Ter sprake kwam de uitzending van de archivaris naar de Indonesië voor de opleiding van een zestal studenten. Ook het maken van een microfilms van belangrijke documenten in Nederland ten behoeve van de archieven in Jakarta evenals het vervaardigen van microfilms van belangrijke documenten die in Indonesië zijn en waaraan Nederland bijzondere waarde hecht. Dit waren de nagelaten geschriften van mevrouw Kartini, de toezending van een kwartslamp, en het beschikbaar stellen van een airconditioned ruimte ten behoeve van de microfilms. Tijdens het bezoek aan President Soeharto werd door hem de aanwezigheid ter sprake gebracht van belangrijke geschriften in de Oud-Javaanse taal in Nederland. De president verzocht deze of in ieder geval microfilms van deze geschriften ter beschikking te stellen want de tijd dringt volgens hem aangezien er nog maar een beperkt aantal personen in leven is die het Oud-Javaans werkelijk beheerst. Concrete suggesties werden gedaan over de wederzijdse uitwisseling van documenten (NasionalRepublikIndonesia, 1970)⁹².

Hoofdstuk 12: Pusaka en het KITLV

12.1 KITLV als een belangrijke katalysator voor nieuwe ontwikkelingen

De culturele samenwerking tussen Nederland en Indonesië krijgt binnen het Koninklijk Instituut voor Taal- en Volkenkunde meer vorm waarbij het KITLV als een belangrijke katalysator voor de aanzet van verdere ontwikkelingen beschouwd kan worden. In maart 1972 wordt een ontwerpplan samenwerking tussen Nederland en Indonesië gelanceerd door het Bestuur van het KITLV. Uitgangspunt van het ontwerp was dat in het kader van de Nederlands-Indonesische wetenschappelijk samenwerking de Indonesische studies (taal- en letterkunde, geschiedenis, oude

⁹⁰ Veringa, G. H. (1970). *Brief van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen aan de Minister van Binnenlandse Zaken betreffende inzage archiefstukken over de Nederlands-Indische betrekkingen 1945-1950*. Den Haag: Nationaal Archief

⁹¹ Greidanus, W. (1970). Brief aan de Rijksarchivaris Mr A.E.M. Ribberink betreffende de Indonesische bereidheid van Soemartini tot microverfilming van belangrijke Nederlandse registers die zich in het Arsip Nasional bevinden. In. Den Haag: Nationaal Archief.

⁹² NasionalRepublikIndonesia. (1970). Verslag van het bezoek van Minister Klompé aan het Arsip Nasional. In. Den Haag: Nationaal Archief.

geschiedenis en archeologie, prehistorie, adatrecht, antropologie en andere sociale wetenschappen die zich daarbij aansluiten) een zwaartepunt dienden te vormen omdat Nederland hier unieke kennis, ervaring en materiaal bezit, ook internationaal. Doelstelling was om tot een gecoördineerd plan te komen die door Indonesische en Nederlandse wetenschappers gezamenlijk wordt voorbereid. Bij dit ontwerpplan hoorde ook de uitwisseling van docenten en onderzoekers, de verlening van beurzen, het uitwisselen van documentatie waarin begrepen microfilms van handschriften, hulp aan Indonesische bibliotheken en publicaties in tijdschriften. Voor de periode van 5 jaar werd voor het hele plan een bedrag van 12,5 miljoen geraamd (Teeuw, 1972)⁹³.

Hoofdstuk 13: Pusaka en de internationale verdragen

13.1 Unesco-verdrag 1970

Het UNESCO-verdrag 1970 was de eerste grote internationale overeenkomst die de illegale handel in beschermde cultuurgoederen regelt. Het Verdrag trad in werking op 24 april 1972. Met het verdrag wordt ingezet op preventieve maatregelen om cultuurgoederen te beschermen, op internationale samenwerking en op de terugvordering van cultuurgoederen die op illegale wijze het land van oorsprong hebben verlaten (Ministerie-OnderwijsCultuurWetenschap, 2022)⁹⁴. Voor Nederland werd mede hierdoor de druk tot teruggave van kunstwerken aan Indonesië steeds meer opgevoerd. Op 21 mei 1972 schrijft het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk een nota inzake advies voor ratificatie van de Unesco-conventie voor de illegale in- en uitvoer van kunstwerken. In de adviesnota wordt geschreven dat de overheid de illegale in – en uitvoer moet verbieden en verhinderen en dat de overheid alleen zeggenschap heeft over uitvoer. Gewezen wordt in de nota op de noodzaak van een certificaat van oorsprong bij invoer. Volgens de schrijver van de nota zou de Unesco-conventie tot stand gekomen zijn omdat het doen en laten van particuliere eigenaren en ook verenigingen, stichtingen, corporaties, kerken zich onttrekken aan een regeling. Dit zou echter met de ratificatie van het Unesco-verdrag privaatrechtelijke, strafrechtelijke en financiële consequenties hebben. Uit de Rijkscommissie van musea werd een commissie gevormd die zich met dit probleem bezig hield in de geest van de Unesco-conventie. Artikel 5 van de Conventie schijft een inventarisatie en inspectie van nationaal kunstbezit voor. Van particuliere collecties waren er echter geen officiële inventarissen en de inventarissen van de kerken moesten destijds nog worden gemaakt voor zover zij mee wilden werken. In de nota wordt ook geschreven dat *‘Artikel 15 van de Unesco Conventie opende de mogelijkheid tot onderhandelingen over restitutie van kunstvoorwerpen die in het verleden uit het*

⁹³ Teeuw, P. D. A. (1972). Ontwerpplan voor Indonesische studies in het kader van de Nederlands-Indonesische wetenschappelijk samenwerking. In B. v. h. KITLV (Ed.). Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.

⁹⁴ Ministerie-OnderwijsCultuurWetenschap. (2022). *UNESCO-verdrag 1970*. Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed Nationaal Archief. <https://www.inspectie-oe.nl/toezichtvelden/cultuurgoederen/wet--en-regelgeving/unesco-verdrag-1970>

land van herkomst zijn verdwenen. Een dergelijke bepaling zou de deur open kunnen zetten voor claims op wat al eeuwen behoort tot het patrimonium van het bezittende land'(Ministerie-CRM, 1972)⁹⁵.

Ratificatie van de Unesco conventie zou dus een handvat kunnen om het gevecht over teruggave van kunstvoorwerpen opnieuw te beginnen.

In de nota werd geconcludeerd dat Nederland wel de Unesco-conventie onderschrijft maar dat voor een formele ratificatie nog een aantal feitelijke en juridische bezwaren in de weg staan (Ministerie-CRM, 1972)⁹⁶.

De vertragende houding resulteerde in het feit dat in Nederland pas op 1 juli 2009 de Uitvoeringswet UNESCO-verdrag 1970 inzake onrechtmatige invoer, uitvoer of eigendomsoverdracht van cultuuroederen in werking trad (Ministerie-OnderwijsCultuurWetenschap, 2022)⁹⁷. Indonesië was al sinds 27 mei 1950 lid van de Unesco-organisatie (Unesco, 2022)⁹⁸.

Op grond hiervan vraagt Indonesië op 19 oktober 1972 aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Den Haag in een memorandum om teruggave van items van historische en wetenschappelijke waarde. Het zijn nu de Indonesiërs zelf die vragen om een samenstelling van een adhoc-commissie met Indonesische en Nederlandse experts binnen het kader van de 'Culturele relaties'. In een geheime brief van 28 november 1972 schrijft Mr. M. Buwalda, plaatsvervangend Chef van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland dat Indonesië de aandacht vraagt voor Indonesische wens in het belang van de studie van Sociale wetenschappen en Kunsten om beschikking te krijgen over voorwerpen van historische en wetenschappelijk waarde welke zich in het buitenland bevinden. Aan deze behoefte zou kunnen worden voldaan door restitutie van originali of door verstrekking van kopieën (Buwalda, 1972)⁹⁹. De afwachtende houding tot initiatief van Indonesische zijde zou van de baan zijn en er zou nu geen belemmering meer zijn om op dit verzoek in te gaan.

13.2 Een resolutie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties 1973

In maart 1973 werd een resolutie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties aangenomen waarin de grote exodus van kunstvoorwerpen uit de koloniën naar het Westen tijdens de koloniale periode werd veroordeeld en waarin gewezen werd op de conventie van 1970 dat illegale export van

⁹⁵ Ministerie-CRM. (1972). Nota inzake advies voor ratificatie van de Unesco-conventie en de illegale in- en uitvoer van kunstwerken. In. Den Haag: Nationaal Archief.

⁹⁶ ibidem

⁹⁷ Ministerie-OnderwijsCultuurWetenschap. (2022). *UNESCO-verdrag 1970*. Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed Nationaal Archief. <https://www.inspectie-oe.nl/toezichtvelden/cultuuroederen/wet--en-regelgeving/unesco-verdrag-1970>

⁹⁸ Unesco. (2022). *Indonesië lidmaatschap Unesco 1950*. <https://en.unesco.org/countries/indonesia>

⁹⁹ Buwalda, M. M. (1972). *Voorstel Indonesië tot het vormen van een ad-hoc-commissie inzake de teruggave van voorwerpen van historische en wetenschappelijke waarde*. Den Haag: Nationaal archief

cultureel eigendom behorend bij het land van herkomst verboden was en voorkomend moest. Omdat in een eerder onderzoek er al aanwijzingen zou zijn van Indonesisch materiaal dat anders dan op privaatrechtelijke wijze in Nederlands bezit is gekomen werd Nederland opnieuw gevraagd om hiervan een overzicht op te stellen. Tenslotte wordt ook gewezen op de Zaïre Resolutie van de Verenigde Naties in 1974 die werd gehouden in het licht van de aanvaarde Unesco Conventie van 14 november 1970 betreffende verbod en voorkoming van illegale import, export en overdraging van eigendom van culturele bezit (Wackwitz, 1974).

Deze resolutie betreft de kunstzinnige waarden en zijn gehele ontwikkeling die bepalend is voor de ontwikkeling van nationale cultuur. Gesteld wordt dat *'het stimulerend kan werken op het vermogen van een volk om de cultuur en beschaving van andere volken te begrijpen en zodoende een gunstige invloed kan hebben op de internationale samenwerking, de overbrenging op grote schaal, vrijwel zonder betaling, betreurend van objets d'art van het ene land naar het andere, veelal als een gevolg van koloniale of buitenlandse bezetting, ervan overtuigd zijnde dat de teruggave van zulke kunstwerken een compensatie zou vormen voor de ernstige schade die door landen als gevolg van zo'n weghalen is geleden, 1 verklaart dat de snelle teruggave aan een land van zijn kunstschaten, monumenten, museumstukken en manuscripten door een ander land, zonder betaling, erop gericht is om de internationale samenwerking te versterken terwijl het tevens een rechtvaardiggeschadeloosstelling voor geleden schade vormt'* (NRC-archief, 1974)

Naar aanleiding van de resoluties bracht Minister Malik de kwestie van teruggave van archeologische en andere historische objecten opnieuw ter sprake tijdens het bezoek van Minister van der Stoel aan Indonesië. Kennis en documentatie waren voor Indonesië van speciale relevantie en onderzoeksprojecten konden, volgens de suggestie van Malik, mogelijk in het kader van ontwikkelingssamenwerking gefinancierd worden. Van der Stoel sprak zijn bereidheid uit om relevante kennis en documentatie aan Indonesië beschikbaar te stellen. Op 14 augustus 1974 verzocht Professor Mantra, hoogleraar Letteren en de directeur-generaal van Cultuur, in een gesprek met Teeuw om teruggave van museale voorwerpen uit de Nederlandse musea en archiefstukken. Hij verwachtte realisering op afzienbare termijn en hij legde hierbij een directe relatie met de uitvoering van het cultureel akkoord (Wackwitz, 1974)¹⁰⁰. Eerder was dit ter sprake gekomen toen de Nederlandse ambassadeur in Indonesië, Mr. P.W. Jalink, een bilaterale bespreking had met de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken, Adam Malik, over de cultureel wetenschappelijke betrekkingen tussen Nederland en Indonesië. Malik verzocht opnieuw om de mogelijkheid te bezien om Indonesische archeologische en historische cultuurschaten die indertijd naar Nederland werden

¹⁰⁰ Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief.

overgebracht terug te geven aan de Indonesische regering. Jalink zou hierover contact op nemen met de competente Nederlandse instanties. Hij probeerde het onderwerp te omzeilen en bracht het gesprek op een ander onderwerp door te spreken over de grote hoeveelheid kennis die in Nederland over Indonesië aanwezig is en de mogelijkheid om deze kennis op een andere wijze ten goede te laten komen in Indonesië. Daarbij gaf hij meteen aan dat het cultureel akkoord weinig financiële mogelijkheden had om een dergelijke transfer van Nederlandse kennis naar Indonesië te realiseren. Wel zou in het kader van ontwikkelingshulp ruimere mogelijkheden zijn. Hij sprak hierbij meteen de eis uit dat van Indonesische zijde daartoe een strekkend voorstel zou worden ingediend (Jalink, 1974d)¹⁰¹. Ook legt hij een verband met de financiële schadevergoeding die Indonesië heeft ten aanzien van de in beslagname van voormalige overheidsbezittingen zoals de Rijksgebouwen. Hij stelt voor om 'de Nederlandse toeschietelijkheid op dit onderwerp te koppelen aan de voorwaarde dat de Indonesische regering haar aanbod tot schadevergoeding voor ex-rijkshuizenbezit zodanig verkoopt dat daaruit de nieuwe kanselarij kan worden bekostigd' (Jalink, 1974a)¹⁰². Professor Mantra, dhr. Saleh van de Afdeling Buitenlandse Culturele Betrekkingen en vertegenwoordigers van de Universitas Indonesia bleven echter aandringen op directe teruggave van de documenten en andere historische voorwerpen. Ze wezen op een briefwisseling van 1954 tussen Mohammed Yamin, destijds minister van Onderwijs en Cultuur en de dhr. Reinink, toenmalige secretaris-generaal van de Nederlandse ministerie OKW. Ook refereerden ze aan een gesprek tussen minister Biesheuvel en de vorige Indonesische ambassadeur. In beide gesprekken waren verwachtingen voor regelingen gewekt. De brief die Reinink schreef aan Soedarsono, hoofd van Cultuur van het Indonesische Ministerie van OCW, zou echter een informeel karakter hebben en was niet bewaard. Teeuw wees op enige technische complicaties door vermenging van Indonesische met Nederlandse documenten in de archieven en op de juridische complicaties van particuliere eigendommen. Hij opperde wel de mogelijkheid om te beginnen met de micro-kopiering van de Indonesische handschriften. Mantra wilde echter teruggave van de originele historische objecten en drong erop aan dat een gemengde Nederlandse-Indonesische commissie de uitvoering hiervan moest bestuderen en regelen. De Nederlandse politiek begreep dat het nu menens was, Indonesië laat niet langer met zich sullen.

Hoofdstuk 14: Pusaka, archieven en onderzoek

14.1 Djokjadokumenten

Tussendoor ontvangt het Ministerie van Buitenlandse Zaken op 4 augustus 1970 een telexbericht afkomstig uit Djokjakarta van een onafhankelijk nieuwsagentschap waarin staat dat het dienstdoende

¹⁰¹ Jalink, M. P. W. (1974d). Gesprek tussen Jalink en Malik betreffende cultureel wetenschappelijke betrekkingen tussen Nederland en Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.

¹⁰² Jalink, M. P. W. (1974b). Confidentieel stuk betreffende centrale overheidsarchieven en musea in Indonesië. In. Leiden: Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

hoofd van het inspectiekantoor voor culturele zaken, Drs. Dahlan Maksam, verklaarde aan de correspondent dat culturele waardevolle stukken ontvreemd waren door het Nederlandse leger gedurende de afgelopen oorlog vanuit het Museum Sana Budaja en andere musea in Djokjakarta. Er was een conferentie van museumdirecteuren gehouden waarin een oplossing was aangenomen de regering van Indonesië te vragen stappen te ondernemen om de waardevolle stukken terug te krijgen via de Nederlandse regering. Drs. Dahlan Maksam verklaarde verder dat de Nederlanders het belang van deze waardevolle stukken voor Indonesië moesten weten (Maksam, 1970)¹⁰³.

De Minister van Binnenlandse Zaken beantwoordde de telex op 1 september 1970 waarin hij bekend dat er in het onder zijn beheer staande archief er zich inderdaad originele Indonesische bescheiden bevinden die op 19 december 1948 in Djokjakarta in Nederlandse handen kwamen. Wel schrijft hij dat deze bescheiden vermengd zijn met andere in de periode 1945-1949 verkregen Indonesische documenten en samengebracht in één verzameling bevattende meer dan tienduizend documenten. Deze verzameling zou redelijk toegankelijk zijn waarvoor nog geen verzoeken tot inzage zijn gedaan volgens zijn zeggen. Uit de brief kan worden geconcludeerd dat het N.E.F.I.S./C.M.T- archief nooit eerder is geraadpleegd. Inzage door derden verbindt hij wel aan de voorwaarde dat dit uitsluitend door Indonesiërs mag worden ingezien met een officiële Indonesische Regeringsopdracht (BinnenlandseZaken, 1970)¹⁰⁴.

14.2 Belangstelling van de Indonesische legertop

Op 2 juli 1974 wordt in een kleine notitie van een medewerker van het Nationaal Archief melding gemaakt dat de gegevens uit de Nederlandse oude archieven op min of meer bevredigende wijze worden uitgewisseld tussen het Algemeen Rijksarchief en het Arsip Nasional. In de vorm van microfilms en microfiches. Medegedeeld werd dat archieven die minder dan 50 jaar oud zijn, zijn niet zondermeer toegankelijk zijn ter bescherming van nog levende personen en dat dit eens te meer geldt voor de archieven die bij de politionele acties zijn meegenomen uit Djokjakarta die de Republiek Indonesië betreffen. Gewaarschuwd werd voor een niet denkbeeldig gevaar dat Indonesiërs thans nog opgepakt worden op grond van gegevens uit de Djokja archiefstukken. De stukken zouden eerst geïnventariseerd moeten worden alvorens er iets mee kan gebeuren en de directeur van het Nationaal Archief, de heer Ribberink, zou hiervoor een gebrek aan mankracht hebben (Onbekend,

¹⁰³ Maksam, D. D. (1970). Telexbericht op 4 augustus 1970 afkomstig uit Djokjakarta van een onafhankelijk nieuwsagentschap bestemd voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken waarin staat dat het dienstdoende hoofd van het inspectiekantoor voor culturele zaken, Drs. Dahlan Maksam, verklaarde aan de correspondent dat culturele waardevolle stukken ontvreemd waren door het Nederlandse leger tijdens de afgelopen oorlog. In. Den Haag: Nationaal Archief.

¹⁰⁴ BinnenlandseZaken, M. v. (1970). Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende de in Nederland aanwezige Djokja documenten. In. Den Haag: Nationaal Archief.

1974)¹⁰⁵.

In een interne nota van augustus 1974 betreffende de Indonesische archieven geschreven door dhr. De Vries, medewerker van het Nationaal archief, werd vermeld dat de Djokja archieven de belangstelling hebben van de Indonesische Legertop ter completering van de geschiedschrijving van 1942-1950. In de notitie staat dat de archieven slecht geïnventariseerd zijn en zich bevinden bij Buitenlandse Zaken (Vries, 1974)¹⁰⁶. De heer Ribberink bleek weinig te voelen voor het integraal terugsturen van deze stukken. Gewaarschuwd werd voor de dubbele rol van enkele rapporteurs die onaangename consequenties heeft waarbij een gevangenschap niet ondenkbaar is. Het gaat hier om mensen met een andere politieke overtuiging dan het destijds zittende Indonesische kabinet. Volgens Ribberink zijn het eerbare burgers die zonder pardon opgepakt kunnen worden. Buitenlandse Zaken was zeer bezorgd over de gevolgen, die het terugsturen van het materiaal met zich mee kon brengen. De directrice van Het Arsip Nasional in Indonesië, Mej. Drs. Soemartini had dezelfde mening als Ribberink en was eveneens bang voor de gevolgen van een integrale onaangepaste teruggave. Wel werd besloten om Indonesische ambtenaren op te leiden tot archivaris en het verlenen van materiele steun aan het Arsip Nasional. Dit zou gesubsidieerd moeten worden uit de fondsen voor 'ontwikkelings relevante projecten' van Minister Jan Pronk.

De teruggavekwestie bleef de Indonesische en Nederlandse regering bezighouden. Telkens werden vanuit de Nederlandse politiek nieuwe argumenten gevonden om niet tot daadwerkelijke transfer van objecten over te gaan. In een brief aan de Nederlandse Ambassadeur in Londen vraagt de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken om opheldering over een toezegging van Koningin Elisabeth en Graaf Mountbatten aan Indonesië om de Britse archiefstukken ter beschikking van de Indonesische regering te stellen (Linden, 1974)¹⁰⁷. Het was duidelijk dat de Nederlandse regering bang was dat hiermee een precedent was geschapen voor teruggave van de Nederlandse archiefstukken. In een vertrouwelijk afschrift van de Coördinatiecommissie voor Internationale Culturele betrekking van 13 juni 1974 werd de zorg opnieuw geuit over de Indonesische claims. Het Ministerie van CRM moet het regeringsbeleid ten opzichte van het probleem van eventuele restitutie aan Indonesië van voorwerpen van cultuurhistorische waarde opnieuw bespreken en moest daarbij ook de minister van Justitie en Binnenlandse Zaken betrekken. Er was zorg voor de eigendom van de staat en op eventuele internationale implicaties. Opnieuw kwam het voorstel om eerst van de globale materie een gedegen studie te maken waardoor wederom de kwestie getraineed werd

¹⁰⁵ Onbekend. (1974). Gevaar dat Indonesiërs thans nog opgepakt worden op grond van gegevens uit de Djokja archiefstukken. In. Den Haag: Nationaal Archief.

¹⁰⁶ Vries, D. d. (1974). Betreft consequenties teruggave Djokja Archieven. In. Den Haag: Nationaal Archief.

¹⁰⁷ Linden, M. P. W. A. G. C. v. d. (1974). Teruggave reproductie Britse culturele voorwerpen. In M. v. B. Zaken (Ed.). Den Haag: Nationaal Archief.

(Coördinatiecommissie-Internationale Culturele Betrekkingen, 1974)¹⁰⁸. Het hoofd van de Centrale Afdeling Internationale Betrekkingen, C.G. Eckhart, bracht hierbij in herinnering dat Nederland in 1954 toegetreden is tot de “Haagse conventie” van Unesco inzake ‘protection of cultural property in times of armed conflict’. Tegelijkertijd stelde hij dat hoewel Nederland in koloniale tijd als bezetter kan worden beschouwd de bepalingen van deze conventie geen terugwerkende kracht hadden. Ook stelde hij dat de Unesco-conventie uit 1970 nog niet door Nederland was geratificeerd. Indonesië kan wel, ingevolge het bepaalde in artikel 15 van de Unesco-conventie van 1970 een kunstclaim neerleggen bij de Nederlandse regering zodra deze de conventie geratificeerd heeft. Eckhart wees ook naar de resolutie van de Verenigde Naties binnen dit kader waarbij Nederland zich onthouden heeft van stemming. Zo werd de Nederlandse regering in enige mate gevrijwaard van eventuele Indonesische claims (Eckhart, 1974)¹⁰⁹.

14.3 Overdracht Djokja-documenten 1975

Op 23 oktober 1975 schrijft de dienstdoende minister van Binnenlandse Zaken aan de minister van Buitenlandse Zaken, dat overeenkomstig het voorstel van een brief van 31 juli 1975 de Djokja-documenten in originali benevens de kopieën van de bijbehorende Nederlandse stukken is overgedragen aan de Indonesische regering. De documenten zijn vastgelegd op overzichten die betrekking hebben op een eerste partij van 83 enveloppen. De inhoud van deze enveloppen behoort tot de documenten van de Indonesische Republikeinse origine welke tijdens de tweede politionele actie in 1948 in beslag zijn genomen. Een tweede overdracht met een tweede zending moet nog plaatsvinden hoewel deze met grote voorrang zou worden behandeld

14.4 Verrassingsbezoek Missie Sudiro 1974

Op 16 oktober 1974 stuurt Jalink een telexbericht uit Jakarta met het onderwerp: ‘historische objecten van Indonesië’ (Jalink, 1974c)¹¹⁰. Het betreft een verslag over de terugkeer in Indonesië van een drietallig team van de ‘Yayasan Gedung Bersejarah’ (Historische Gebouwen Stichting) na een bezoek van een maand aan Nederland om historische Indonesische items te onderzoeken, te bestuderen en te verzamelen voor de heroprichting van een nationaal museumgebouw, een gebouw voor de jeugdbeweging en museum voor de vrouwenbeweging in Jakarta.

Het team bestaande uit de voorzitter van de stichting, Raden Sudiro, de arts en politicus Soemarno Sosroatmodjo en de gereformeerde dominee drs. Hadisutjipto, was naar Nederland gezonden door

¹⁰⁸ Coördinatiecommissie-Internationale Culturele Betrekkingen. (1974). Vertrouwelijk afschrift over de Indonesische claims en beleid Ministerie. In. Den Haag: Nationaal Archief.

¹⁰⁹ Eckhart, C. G. (1974). Nota betreffende kunstclaims Indonesië en Unesco-conventie 1970. In. Den Haag: Nationaal Archief.

¹¹⁰ Jalink, M. P. W. (1974c). Confidentiële code bericht gericht aan het Ministerie van Buitenlandse zaken betreffende het feit dat de centrale overheidsarchieven en musea aanzienlijk waren verbeterd in Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.

de gouverneur van Jakarta Ali Sadikin ter gelegenheid van een technische samenwerkingsovereenkomst tussen Amsterdam en Jakarta. Voordat het team naar Nederland vertrok kreeg het instructies van de vice-president sultan Hamengku Buwono, de minister van Buitenlandse Zaken Adam Malik, Mr Mohammed Roem, Alasyah, Professor Mantra en Dr. Rulsa Abdulgani en verscheidene anderen (Jalink, 1974c). Voor de ontvangst in Nederland waren de burgemeester van Amsterdam dr. Samkalden, Professor Teeuw, professor S.I. van der Wal en drs. Rahadi Sukarno benaderd.

Het team bezocht éérentwintig organisaties en instituten en ontmoeten achtendertig hoogwaardigheden gedurende hun bezoek aan Nederland. Ze waren onder de indruk van het Nederlandse plichtsbef om historische objecten, die onrechtmatig in Nederlands bezit waren, terug te geven aan Indonesië. Ook waren ze onder de indruk van de meterslange rij documenten die voor onderzoek beschikbaar waren. Onder het kopje 'Zeer geheim' werd geschreven dat tijdens het onderzoeken naar historische documenten en objecten er fotokopieën, reproducties en foto's gemaakt werden. De Nederlandse minister van binnenlandse zaken stond het team toe om geheime documenten te lezen die niet openbaar gemaakt mochten worden. De nevenresultaten van het onderzoek waren volgens Raden Sudiro de ontdekking van authentieke berichten die geleverd waren door Indonesische leiders zoals Hatta, de voormalige vice-president, tijdens de Rondetafelconferentie en documentairefilms die zijn gemaakt gedurende 1942-1950, inclusief die films 'Indonesië roept' en 'De wordende wereld'. Het team hield ook gesprekken over de opleiding voor Museumexperts aan het 'Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. Verdere regelingen voor onderwijs werden in gang gezet door de Indonesische cultureel attaché aan de Indonesische ambassade te Den Haag. De belangrijkste conclusie van het bezoek is de noodzaak om de documenten van Indonesische leiders op te sporen die tijdens de tweede politionele actie in Indonesië gevangen zaten in de periode 1945-1950. De leiders waren Hatta, Ali Sastromidjojo, Agus Salim en nog vele anderen. Jos van Beurden schrijft in zijn boek 'Treasures in trusted hands' dat de verrassende zoektochten van missie Sudiro resulteerde in een lijst was van tienduizend opeisbare objecten, waaronder objecten uit een museum in Atjeh, de Lombok-schat, ornamenten van het Luwu-hof, de uitrusting van de Indonesische nationale helden Pangeran Diponegoro en Pattimura en de Wadjak-schedel (Jos M. van Beurden, 2016)¹¹¹. De betreffende lijst zou echter nooit boven water zijn gekomen.

Hoofdstuk 15: Pusaka en de juridische situatie

15.1 de juridische situatie ten aanzien van de teruggave van de kunstschaten

21 oktober 1974 schrijft het Plaatsvervangend Hoofd van de Centrale Afdeling Internationale

¹¹¹ Beurden, J. M. v. (2016). *Treasures in Trusted Hand Negotiating the future of colonial cultural objects*. Sidestonepress.

betrekkingen, drs. G.J. van Gendt, een analyse van de juridische situatie ten aanzien van de teruggave van de kunstschaten (Gendt, 1974). De conventie die de Unesco in haar Algemene Vergadering tijdens haar 16^e zitting in 1970 heeft aangenomen welke tot doel had vervreemding van culturele eigendommen tegen te gaan roept geen belemmeringen op om hierin mee te gaan. In de resolutie wordt echter aangedrongen op een teruggave van alle kunstwerken die overgebracht zijn naar het 'moederland'.

Kunstvoorwerpen deelde van Gendt als volgt in:

- kunstvoorwerpen als zodanig
- monumenten
- museumstukken
- manuscripten
- documenten

Bepalende factoren zouden volgens deze analyse zijn:

'het beheersaspect, het verwervingsaspect, het cultuur-historische aspect'.

- Het beheersaspect betreffen kunstwerken die onder het beheer vallen van de Staat, Autonome lichamen, Rechtspersonen en particulieren.
- Bij het verwervingsaspect wordt een indeling aangebracht die de wijze waarop het object verworven is beschrijft: 'via koloniale staatrechtelijk verhandelingen of via aankopen of via schenkingen'.
- Het cultuurhistorische aspect wordt ingedeeld in: 'uitsluitend deel van de cultuurhistorische ontwikkelingen van de voormalige koloniën of essentieel deel uitmakend van de cultuurhistorische ontwikkelingen van zowel het moederland als van de voormalige koloniën tijdens de enkele eeuwen welke zich kenmerken door een verweving van beide cultuurstramien'.

Volgens de analyse zijn alle mogelijke combinaties van de drie bovengenoemde aspecten mogelijk. De conclusie werd hierbij getrokken dat het onuitvoerbaar zou zijn om op basis hiervan een teruggave op korte termijn te kunnen realiseren. Elk kunstwerk zou dan een expertise-rapport nodig hebben die getoetst is aan de bovengenoemde punten. Gezien de inventarisatiefase zou hierdoor zoveel tijd kosten dat dit politieke consequenties zou kunnen hebben in de voormalige koloniën. De voormalige koloniale landen hebben allemaal een eigen bestuursbeleid gevoerd en het wordt hierdoor zijn er weinig mogelijkheden om uniforme richtlijnen te ontwikkelen op basis van internationale overeenstemming ter uitvoering van de resolutie. In de conclusie wordt maatwerk aanbevolen in de vorm van bilateraal overleg omdat het volgens van Gendt een civielrechtelijke aangelegenheid betreft en de Nederlandse regering hierdoor niet via een kabinetsbeslissing het groene licht kan

geven.

Op de tweede plaats raad hij de Nederlandse regering een afwachtende houding aan en het initiatief over te laten aan de regeringen van de voormalige koloniën (Gendt, 1974)¹¹².

De strategie die Gendt adviseerde was niet nieuw. De Nederlandse regering heeft immers sinds de afspraken die gemaakt zijn tijdens de Rondetafelconferentie nog geen enkel initiatief getoond met betrekking tot de teruggave van de kunstobjecten.

Hoewel er een afwachtende houding is voorgenomen over de teruggave van kunstobjecten, neemt de Commissie Internationale betrekkingen op 12 november 1974, toch een aantal belangrijke standpunten in. Sacrale kunstvoorwerpen zouden niet naar Nederland zijn getransporteerd maar zijn in Indonesië gebleven. Voor emotioneel geladen voorwerpen was er de bereidheid om deze terug te geven aan Indonesië. De voorrang werd gegeven aan bilateraal overleg over de onduidelijke inhoud van de Indonesische claims zonder binding met de R.T.C.-overeenkomst. Interpretatie van het begrip 'illegaal bezit' moest zoveel mogelijk buiten de discussie blijven omdat elke interpretatie aanvechtbaar zou zijn. Ook werd een voorlopige stellingname ingenomen met betrekking tot de teruggave van archieven. Alle archieven voor 1963 konden in het kader van bilateraal overleg terug worden gegeven. Archieven en objecten na 1963 inzake het Nieuw-Guinea Akkoord moesten onverkort worden teruggegeven als ze niet op civielrechtelijke manier verkregen waren. Teruggave hiervan zou op regeringsniveau moeten gebeuren en gezien worden in de verhouding Nederland-Indonesië. Met betrekking tot het restant van de Lombokschatten was teruggave in eerste instantie te overwegen maar in het kader van het bilateraal overleg in het achterhoofd te houden waarbij uitgegaan wordt van de gedachte Indonesië te helpen aan een representatieve kunstcollectie. De hulp bij het samenstellen van de collectie moest worden gepresenteerd als 'een in bruikleen afstaan' en niet als een onverkorte teruggave.

Teruggave van kunstschaten moest binnen een raamwerk van samenwerking tussen musea en archieven worden gezien dus zoveel mogelijk in een zakelijke sfeer worden gebracht (Commissie-Internationale Betrekkingen, 1974)¹¹³.

15.1 Return wordt transfer

In een nota voor de Ministerraad, dd. April 1976 wordt het resultaat van de gevoerde besprekingen die gehouden zijn tijdens het eerste bezoek van de Nederlandse delegatie aan Indonesië neergelegd in gezamenlijke aanbevelingen van de beide delegaties.

¹¹² Gendt, D. G. J. v. (1974). Analyse van de juridische situatie ten aanzien van de teruggave van de kunstschaten. In C. a. I. betrekkingen (Ed.). Den Haag: Nationaal Archief.

¹¹³ Commissie-Internationale Betrekkingen. (1974). Bespreking teruggave kunstschaten. In. Den Haag: Nationaal Archief.

15.1.1 Krijgstrofeeën

Een gevoelig punt vormde een aantal als krijgstrofeeën te kwalificeren voorwerpen, die zich in museum Bronbeek te Arnhem bevonden, zoals het zadel c.a. van Diponegoro, die voor Indonesië een grote emotionele waarde vertegenwoordigd. Nadat de Indonesische delegatie aanvankelijk onvoorwaardelijke teruggave had geëist, is tenslotte genoegen genomen met de aanbeveling, dat 'de Nederlandse regering is bereid manieren te vinden voor de transfer naar Indonesië' (Ministerraad, 1976)¹¹⁴.

15.1.2 Luwu insignia

In de jaren 1945-1950 zouden de insignia van de vorst van Luwu (Celebes) verloren zijn gegaan. Ondanks spoorwerk zijn ze nergens getraceerd. De aanbeveling werd gedaan dat wanneer ze alsnog in Nederland getraceerd worden 'de Nederlandse regering bereid is contact te leggen met hun bezitters en nadere afspraken te maken over hun terugkeer naar Indonesië'.

15.1.3 In beginsel alle in Nederlandse musea aanwezige voorwerpen

De Indonesische delegatie nam het standpunt in, dat in beginsel alle in Nederland aanwezige voorwerpen, afkomstig uit het voormalig Nederlands-Indië, naar het land van herkomst dienden terug te keren, ongeacht waar zij zich op dit moment bevinden. In dit verband werden onder meer genoemd het Rijksmuseum te Amsterdam, het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, het Instituut voor de Tropen te Amsterdam, het Museum voor Land- en Volkenkunde van de gemeente Rotterdam en het gemeentelijk museum Het Prinsessehof te Leeuwarden (Ministerraad, 1976).

15.1.4 Uitsluitend rijkscollecties

De Nederlandse delegatie kon dit standpunt bestrijden door erop te wijzen dat de Nederlandse regering uitsluitend zeggenschap heeft over rijkscollecties en dat de besprekingen zich daarom tot die collecties met de zich daarin bevindende voorwerpen moesten beperken. Ten aanzien van niet aan het Rijk toebehorende voorwerpen is in het slotdocument de aanbeveling opgenomen dat de Nederlandse regering 'within the limits of its competence', assistentie verlenen bij het tot stand brengen van de nodige contacten.

Van Indonesische zijde werd nogmaals benadrukt dat bijzonder veel waarde werd gehecht in het bezit gesteld te worden van voorwerpen, die -zoals het slotdocument ze omschrijft- 'are directly linked with persons of major historical land cultural importance or with crucial historical events in Indonesia'. Ten aanzien van die voorwerpen, die voor Indonesië soms bijna sacrale betekenis blijken te hebben, zijn de beide delegaties tot de erkenning gekomen, dat zij naar het land van herkomst behoren terug te keren.

¹¹⁴ Ministerraad. (1976). April 1976 Nota voor de Ministerraad. In. Leiden: Archief Vokenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

15.1.5 Manuscripten

Een zelfde aanbeveling is geformuleerd ten aanzien van manuscripten in inscripties.

Als zodanig werd in de eerste plaats aangemerkt het beeld van de Prajnaparamita (in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden) en de Lombok-schat, voorzover in Nederland aanwezig (Rijksmuseum te Amsterdam en het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden).

15.1.6 Lombokschat

Wat de Lombokschat betreft gaat het Indonesië in de eerste plaats om de kroon van de vorst van Lombok en verder om andere items 'the transfer of which should be selected together' om de collectie compleet te maken.

15.1.6 Transfer of return

De Indonesische delegatie wenste overal het woord 'return' te gebruiken. De Nederlandse delegatie verzette zich tegen dit woordgebruik, omdat 'return' onwettige eigendomsverkrijging impliceert, althans veronderstelt. In het slotdocument wordt vooral het woord 'transfer' gebruikt, behoudens in paragraaf II, 5 waar, indien de Luwu insignia alsnog hun weg naar Nederland gevonden te hebben, inderdaad wel sprake is van ontvreemding.

15.1.7 Duboiscollectie

Een afzonderlijke categorie vormt een aantal collecties, waarvan het eigendom en/of verblijfplaats onduidelijk is. Ten aanzien van deze collecties werd aanbevolen dat deskundigen van beide landen nasporingen zullen verrichten. Het betreft de collectie Dubois, zie onder meer een Pithecanthropus schedel bevat, de beide schedels van Wadjak alsmede de niet nader gespecificeerde collecties van het Legermuseum van Atjeh die waarschijnlijk in de jaren 1945 1950 zijn verdwenen.

15.1.8 Esthetisch belangrijke voorwerpen

De Indonesische delegatie wilde ook esthetisch belangrijke en 'mooie' voorwerpen in de onderhandeling betrekken maar de Nederlandse delegatie had zich hiertegen verzet.

Wel werd aanbevolen, dat op basis van tweerichtingsverkeer een programma van culturele samenwerking zal worden geëntameerd, die er bij gebleken wenselijkheid toe kan leiden dat voorwerpen worden overgedragen of geruild 'in order to fill gaps in the already existing understanding and appreciation of each other cultural heritage and history'.

15.1.9 Archieven

Betreffende de archieven was er reeds tussen het Algemene Rijksarchief en het Arsip Nasional samenwerking.

De delegatie vond het onwaarschijnlijk, dat archiefbestanddelen (met uitzondering van het Yokja-archief en de zogenaamde overgebrachte archieven) zich in Nederland zouden bevinden. Er zijn nooit

in Nederlands-Indië voor 1945 gevormde archieven overgebracht naar Nederland, noch federale en lokale archieven of Japanse archieven. De 'overgebrachte archieven' zijn ten tijde van de soevereiniteitsoverdracht met Indonesische toestemming naar Nederland gezonden. Het betrof hier archiefbestanddelen, die primair betrekking hebben op Nederlandse personen en instanties. Het leek de delegatie onwaarschijnlijk, dat zich hierbij oude stukken bevinden die voor terugzending in aanmerking komen. Het Yokja archief is een collectie losse stukken afkomstig van archieven van de Republiek Indonesia, die eind 1948 als gevolg van krijgshandelingen in Nederlandse handen is geraakt. Over terugzending hiervan waren al afspraken met Indonesië waaraan reeds grotendeel uitvoering was gegeven. Andere stukken, die op overeenkomstige wijze in Nederlands bezit zijn geraakt, konden onder diezelfde regeling worden teruggebracht. Eventuele terugzending zou gebeuren overeenkomstig de Nederlandse archiefwetgeving.

De Indonesische delegatie gaf de wens te kennen in het bezit gesteld te worden van kopieën en afdrukken van in Nederland aanwezige beeldmateriaal van historisch belang voor Indonesië.

Aanbevolen werd dat de Nederlandse regering daarbij de nodige assistentie verleent.

Samenvattend verzoekt de Nederlandse delegatie de Ministerraad een machtiging om namens de regering aan de aanbevelingen uitvoering te geven, 'zulks zonder dat dit enigerlei opzicht impliceert, dat de regering geacht wil worden het principe aanvaard te hebben, dat de Indonesische regering enig recht kan doen gelden op voorwerpen en archivalia, die op rechtmatige wijze hun weg naar Nederland gevonden hebben' (Ministerraad, 1976)¹¹⁵.

Conclusie

De waarde van de Indonesische pusaka stond sinds ontdekkingen en beschrijvingen van Rumphius ten dienste de Nederlandse wetenschap. Dankzij de gesprekken die Rumphius hield met de lokale bevolking was het mogelijk om uit zijn beschrijvingen begrip te krijgen van de meervoudige betekenis van de objecten die erin verborgen was. Objecten zoals de mamacur toonden behalve de extrinsieke waarde van het maakproces en de bijzondere kwaliteit van materialen ook de intrinsieke waarde van bezieling en spirituele kracht. Ze waren verbonden met de lokale tradities en waarden van de locatie en lokale inheemse bevolking. De objecten kwamen terecht in de 'rariteitenkabinetten' in vitrines naast andere snuisterijen, natuurhistorische exemplaren, archeologische en etnografische objecten bevatten meestal verworven in samenhang met de imperialistische doelen en koloniale expansie doelen (Ames1992:16). Ook het Bataviaasch Genootschap verkreeg de pusaka uit situaties die te maken hebben met Westers imperialisme en maakte het ondergeschikt aan het wetenschappelijk onderzoek. De objecten die in Nederlandse musea belanden en na de onafhankelijkheid teruggevraagd werden door westerse museumdeskundigen op een cartesische manier ingedeeld in

¹¹⁵ Ibid.

categorieën die niet ingaan op de meervoudige betekenis die het object heeft voor de lokale bevolking (Jong & Gendt, 1974)¹¹⁶. De waarde van objecten die Pieter Pott in de categorie 'objecten met een emotionele waarde van belang worden geacht voor de (oude) geschiedenis van Indonesië' wordt niet nader beschreven. In de nota van de Ministerraad 1975 worden objecten ingedeeld in een categorie: culturele objecten, of objecten waaraan een speciale betekenis wordt ontleend vanwege het waardevolle feit dat ze beschouwd worden als significante creaties van Indonesische denkers en artiesten en hierdoor vervolgens tastbare manifestaties zijn van het cultureel erfgoed van het Indonesische volk. Er wordt gesteld dat het om de 'onvervangbare waarde van het object' gaat en dat 'het belang van een nationale identiteit en het belang van een eigen geschiedenis' er niet mee in overeenstemming is. De onvervangbare waarde betekent in deze zin dat het behoort tot een collectie die anders incompleet raakt. Het gaat dan niet om de intrinsieke waarde ervan die juist wel de culturele kunstgeschiedenis van Indonesië compleet maakt. Dat collecties van Indonesische culturele objecten toegang bieden aan individuen in de landen die nauwe culturele, politieke en economische relaties onderhouden met Indonesia laat zien dat objecten als gereedschap voor kennisuitwisseling en als gereedschap om culturele, politieke en economische relaties met het buitenland functioneren. Hoewel de bereikbaarheid van voorbeelden van Indonesische culturele objecten voor geïnteresseerde individuen in het buitenland ook de studie faciliteert van de Indonesische cultuur en de waardering ervan bij buitenlanders genereert. Sinds de jaren zeventig voert Indonesië op museaal gebied een samenwerkingsbeleid met Aziatische landen, onder meer Japan, Maleisië, China en Thailand. Dat Indonesië niet uitsluitend met Nederland de verbinding zoekt, bleek al uit de brief van 1 maart 1978 van Sutaarga aan Pott, waarin hij meedeelde dat de Indonesische delegaties kennis wilden delen met de ASEAN-delegatie in het kader van de besprekingen in de Asean Japan Joint Studygroup voor Asean Coöperation. Een verzoek is gedaan om beurzen en stageplaatsen in Nederland voor specialistische opleidingen over de methoden van visuele presentatie en het maken van reproducties (Sutaarga, 1978).¹¹⁷ Daarbij bestaat sinds lange tijd een wetenschappelijke en museale kennisuitwisseling tussen Indonesië en Australië, waar objecten uitvoerig in archieven en databases zijn gedocumenteerd. Het belangrijke Staatsmuseum Pusat in Jakarta heeft een professionele website, waarop virtueel door het museum gewandeld kan worden en objecten tot in het kleinste detail bekeken kunnen worden (zie Bijlage I, Ppt Referaat dia 16).

In het algemeen kan geconcludeerd worden dat teruggave van koloniale kunst voor de Indonesische kunstgeschiedenis minder belangrijk is dan de betekenis ervan voor de nationale identiteit. De

¹¹⁶ Jong, D. J. J. P. d., & Gendt, D. G. J. v. (1974). Concept-nota Ministerraad betreffende teruggave culturele en historische voorwerpen. In. Den Haag: Nationaal Archief Archiefbloknr. XII Inv.nr.2813.

¹¹⁷ Amir Sutaarga, M. (1978). Brief aan Pieter Pott 1 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

politiek worstelt met een eenduidig beeld van de nationale identiteit naar de buitenwereld. De Indonesische regering ziet zichzelf echter als de centrale politieke macht en dwingt de erkenning op verschillende niveaus en soms op een gewelddadige manier af bij de diverse eilanden, die veel lijkt op een herhaling van de vroegere koloniale overheersing.

Dit is ook terug te vinden in het museumbeleid van Museum Pusat, waarin een geïntegreerd cultureel erfgoedbeeld en beheer van musea wordt nagestreefd om de invloed van de Indonesische cultuur te midden van de westerse wereldbeschaving zichtbaar te maken en te verbeteren (Bijlage I, Ppt Referaat dia 16). De belangrijkste voorwerpen die inmiddels zijn teruggegeven aan Indonesië, zoals de kris van Diponegoro de Prajnaparamita en het handschrift van de Negarakertagama, zijn niet naar de oorspronkelijke vorstenhuizen van de eilanden gegaan, maar worden tentoongesteld in het Staatsmuseum Pusat in Jakarta. Misbruik van kunst voor politieke en economische doeleinden en voor een nationale identiteit is door de Indonesische Postkoloniale Derde Avantgarde-beweging in de jaren zeventig bestreden (Veiga, 2018).¹¹⁸

Het beeld van het Nederlandse koloniale verleden en het verlangen naar dekolonisatie middels teruggave van kunstobjecten lijkt vanuit een eenzijdig perspectief benaderd te zijn. Dekolonisatie van Indonesische kunst bestaat in een Nederlands en Nederlands-Indisch perspectief en verhaalt over de historische koloniale band tussen Nederland en Indonesië. Voor Indonesië is de verbinding met Nederland veranderd en bij de jongste generatie bovendien vergeten.

Gerepatrieerde kunstobjecten vragen om een autonome positie in de leemte, tussen het Majapahitrijk en de moderne Indonesische kunst, van de Indonesische kunstgeschiedenis, zoals de Indonesische kunstenaar Jim Supangkat (1948, kunstenaar en curator) dat treffend heeft verbeeld in zijn reconstructie van Ken Dedes in 1975 (Bijlage I, Ppt dia 37). Hij maakte met zijn kunstwerk Ken Dedes een kritisch statement. De buste van een vereerde vorstin Ken Dedes uit de Majapahit-periode in de dertiende eeuw is boven het eigentijdse vrouwelijke lichaam met strakke jeans en ontblote borsten geplaatst. Het laat de discontinuïteit zien van de Majapahit-periode als continue bron van ideologische waarden, contrasterend met de geschetste belijning van een meer liberale ontwikkelingspolitiek. In de hedendaagse debatten klinkt de betekenis van zijn creatie door. Hij beschouwt de postkoloniale claim voor de terugkeer van de Prajnaparamita in 1975 als een politiek statement voor de vorming van een nieuw nationaal bewustzijn. Het laat de verdeeldheid zien tussen de continuïteit van de klassieke waarden van de Singosari-periode en een gewenst liberaal bewustzijn (Supangkat, 2018). Voor de teruggave van de objecten van Diponegoro is volgens Supangkat kunsthistorisch geen specifieke reden anders dan dat het beeld van Diponegoro opdoemt als het icoon van de strijd tegen het kolonialisme. De oorzaak hiervan zou de Java-oorlog zijn, die is geleid

¹¹⁸ Veiga, L. (2018), *The Third avant-garde: contemporary art from Southeast Asia recalling tradition*.

door Diponegoro en die de Nederlanders veel heeft gekost in die tijd van kolonialisme. De opkomst van Diponegoro als icoon zou de missie hebben om de rebellen van het kolonialisme te promoten als nationale helden en “hiermee markeert de natie zijn grondgebied als een postkoloniaal land waar zijn regio gelijk is aan die van de koloniën” (Supangkat, 2018).¹¹⁹ Het kunnen dezelfde rebellen zijn, die het leger inzet om de lokale opstanden op de eilanden te onderdrukken. Het onvermogen om tot een eenduidig Indonesisch museumbeleid te komen en de beperkingen die kunstenaars zijn opgelegd, zou hiervan het gevolg zijn. Kunstclaims, ten dienste van het streven naar een nationaal bewustzijn, zijn na de erkenningsdiplomatie van Nederland niet verdwenen, gezien de recente uitspraken van Farid. Of de teruggegeven objecten werkelijk een museale bijdrage leveren aan de Indonesische kunstgeschiedenis wil ik in de komende hoofdstukken onderzoeken.

¹¹⁹ Supangkat, J. (2018), Indonesian New Art Movement.

Literatuurlijst

Ongepubliceerd archiefmateriaal

- Amir Sutaarga, M. (1978). Brief aan Pieter Pott 1 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Anhar, I. (1964). Brief van de PARI aan de Zaakgelastigde de heer C. Barkman betreffende samenwerking met assistent-röntgenologen. In. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.
- Anwar, D. F. (1994). Indonesië in ASEAN: buitenlands beleid en regionalisme. In (pp. 24): Regional Strategic Studies Programme, Institute of Southeast Asian Studies (1 januari 1994).
- Baal, P. D. J. v. (1963). Brief van Professor Dr. J van Baal gericht aan het Directoraat Genraal Indonesie. In.
- Barkman, C. D. (1963a). Brief van de Nederlandse Zaakgelastigde Barkman betreffende gesprek met Djojomartomo inzake teruggave manuscripten en boeken. In. Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.
- Barkman, C. D. (1963b). Memo met een verklaring van de Eerste minister van Welzijn Muljadi Djojomartomo betreffende teruggave manuscripten. In. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.
- Barkman, C. D. (1970). Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot 1970. In. Den Haag: Nationaal archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.
- BinnenlandseZaken, M. v. (1970). Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende de in Nederland aanwezige Djokja documenten. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Boissevain, H. (1968). *Nota inzake culturele betrekkingen met Indonesië*. Den Haag: Nationaal Archief Overeenkomst inzake technische samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië, 's-Gravenhage, 03-04-1964, (1964).
<http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBV0004677>
- BuitenlandseZaken, M. v. (1956). Ontvangen Telexbericht. In S.-G. M. Hutasoit (Ed.). Djakarta: Nationaal Archief 2.10.54 Inv1684 Aanspraken van Indonesië op teruggave van voorwerpen van wetenschappelijk- en cultureel belang.
- BuitenlandseZaken, M. v. (1963). *Stand der Zaken Nederlandse-Indonesische Betrekkingen*. Den Haag: Nationaal Archief

- Buwalda, M. M. (1972). *Voorstel Indonesië tot het vormen van een ad-hoc-commissie inzake de teruggave van voorwerpen van historische en wetenschappelijke waarde*. Den Haag: Nationaal archief
- Commissie-InternationaleBetrekkingen. (1974). *Bespreking teruggave kunstschaten*. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- CommissieJointRecommendations. (1975). *Kort verslag van de missie van deskundigen naar Indonesië 10-22 november 1975*. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- CommissieJointRecommondations. (1975). *Belangrijkste punten Joint Recommondations opgesteld door de Nederlands en Indonesische team van experts betreffende culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten*. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Coördinatiecommissie-ICB. (1968). *Brief waarin de Coördinatiecommissie van Internationale Culturele Betrekkingen verzoekt om na te gaan of er in Nederlandse archieven lijsten zijn waarin van Indonesische zijde opgave wordt gedaan van culturele objecten vergezeld van een verzoek om teruggave*. In. Den Haag: Nationaal Archief
- Coördinatiecommissie-InternationaleCultureleBetrekkingen. (1974). *Vertrouwelijk afschrift over de Indonesische claims en beleid Ministerie*. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- CultureleSamenwerking&VoorlichtingBuitenland. (1970). *Handschrift van "Negaraketagama"*. In M. v. B. Zaken (Ed.). Den Haag: Nationaal Archief.
- Delegatie-Statengeneraal. (1968). *Reisverslag van de Parlementaire Delegatie naar Indonesië*. https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19681969/0000236159/1/pdf/SGD_19681969_0003172.pdf
- Delegatie, I. (1966). *Memo betreffende de discussie financiële problemen Indonesië*. Den Haag: Nationaal archief
- DirectieCultureleSamenwerking. (1970). *Brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland 13 februari 1970 ondertekend door de Minister van Buitenlandse Zaken Mr. P.W.A.G. Cort van der Linden gericht aan de Nederlandse Ambassadeur te Djakarta betreffende overdracht van Nagarakretagama door Prins Bernhard*. Den Haag: Nationaal Archief
- Doorn, M. H. W. v. (1977). *Brief van de Minister CRM aan de Minister van Financiën met verzoek goedkeuring uitvoering gezamenlijke aanbevelingen delegaties*. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Eckhart, C. G. (1974). *Nota betreffende kunstclaims Indonesië en Unesco-conventie 1970*. In. Den Haag: Nationaal Archief.

- Eckhart, C. G. (1975). Verslag aan de Directeur-Generaal voor Culturele Zaken en aan het Hoofd van de Centrale Internationale betrekkingen betreffende de vergadering van de Nederlandse Commissie van Advies voor de Tenuitvoerlegging van de Culturele overeenkomst met Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Gendt, D. G. J. v. (1974). Analyse van de juridische situatie ten aanzien van de teruggave van de kunstschaten. In C. a. I. betrekkingen (Ed.). Den Haag: Nationaal Archief.
- Götzen, L. (1949). *Zeer geheime brief betreffende denkbeeld teruggave kroonschaten gericht aan de minister van OKW 31 augustus 1949*. Den Haag: Nationaal Archief
- Greidanus, W. (1970). Brief aan de Rijksarchivaris Mr A.E.M. Ribberink betreffende de Indonesische bereidheid van Soemartini tot microverfilming van belangrijke Nederlandse registers die zich in het Arsip Nasional bevinden. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Groot, H. (2009). *Van Batavia naar Weltevreden*
- Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1778-1867*. Brill.
<http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h2nz>
- Hart, J. J. P. t. (1973). Verslag van een orientatiereis van het Koninklijk Instituut van de Tropen. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hart, J. J. P. t. (1974). Brief van het Koninklijk Instituut van de Tropen aan Prof Pott. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Heide, A. v. d. (1997). Economische groei in Indonesië en de rol van de Nederlandse ondernemer. *Bestuurskundige Berichten*, 12, 3-5. <http://hdl.handle.net/1887.1/item:3234039>
- Hotke, M. R. (1969). Nota inzake teruggave culturele voorwerpen. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Hotke, M. R. (1975). Speech Joint Recommendations 1975. In. Leiden: Archief Volkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Hotke, M. R. (1977a). Begroetingsrede Hotke juni 1977 bezoek Indonesische delegatie. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R. (1977b). Brief met uitnodiging Indonesische delegatie voor bezoek Nederland. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R. (1978a). Brief Hotke gericht aan de ambassadeur van Nederland in Indonesie van den Broek 7 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R. (1978b). Conceptrede van Hotke ter voorbereiding van zijn bezoek aan Indonesie mbt viering 200 jarig bestaan Bataviaasch genootschap 6 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R., & Mantra, P. D. I. B. (1977). Verslag van het werkprogramma gehouden door beide delegaties (Indonesische en Nederlandse) in vervolg op de eerste bijeenkomst betreffende de

- culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R., & Mantra, P. D. I. B. (1978). rapport van de discussion gevoerd door het committee van experts van Indonesie en Nederland betreffende een concept voor een vijfjarig plan die gaat over de culturele samenwerking op het gebied van Museums en Archieven 21 en 22 april. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- IndonesischeDelegatieJointRecommendations. (1975). Statement van de Indonesische Delegatie betreffende de teruggave van Indonesische culurale objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Jalink, M. P. W. (1974a). Codebericht betreffende teruggave historische objecten. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Jalink, M. P. W. (1974b). Confidentieel stuk betreffende centrale overheidsarchieven en musea in Indonesië. In. Leiden: Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Jalink, M. P. W. (1974c). Confidentiële code bericht gericht aan het Ministerie van Buitenlandse zaken betreffende het feit dat de centrale overheidsarchieven en musea aanzienlijk waren verbeterd in Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Jalink, M. P. W. (1974d). Gesprek tussen Jalink en Malik betreffende cultureel wetenschappelijke betrekkingen tussen Nederland en Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Jong, D. J. J. P. d., & Gendt, D. G. J. v. (1974). Concept-nota Ministerraad betreffende teruggave culturele en historische voorwerpen. In. Den Haag: Natinaal Archief Archiefbloknr. XII Inv.nr.2813.
- Jong, M. P. J. A. d. (1969). *Brief v gericht aan de voorzitter van de Tweede kamer van de Staten-Generaal Mr. P.J.P.M. van Thiel betreffende het verlangen van Suharto naar teruggave van documenten die in Nederlands bezit zijn maar voor Indonesië van nationaal-historische waarde.* Den Haag: Nationaal Archief
- Kist, C.-G. J. G. (1963). Postelegram waarin Indonesië hoopt dat de Nederlanders snel hun culturele objecten zullen teruggeven. In. Singapore: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.
- KITLV. (1967). Jaarverslag 1967 van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. In. Leiden: Universiteitbibliotheek Leiden.
- KITLV. (1968). Jaarverslag. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.
- KITLV. (1975). Jaarverslag. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.
- KoninklijkInstituutTropen. (1973). Samenwerkingprogramma met musea in Indonesie. In J. J. P. t. Hart (Ed.). Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

- Koninklijk Instituut Tropen. (1975). Vervolgactie KIT samenwerking museumprojecten met Indonesië. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Lavalette, P. A. E. R. d. (1978). Brief van Nederlandse Ambassade in Jakarta aan Buza betreffende bespreking in Indonesië samenwerking musea. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Linden, M. P. W. A. G. C. v. (1970). *Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot heden*. Den Haag: Nationaal Archief
- Linden, M. P. W. A. G. C. v. d. (1970). *Culturele Samenwerking en Voorlichting*. Den Haag: Nationaal Archief
- Linden, M. P. W. A. G. C. v. d. (1974). Teruggave reproductie Britse culturele voorwerpen. In M. v. B. Zaken (Ed.). Den Haag: Nationaal Archief.
- Lovink, A. H. J. (1949). *Strikt persoonlijke brief aan J.H. van Maarsseveen Minister van Overzees Gebiedsdelen*. Batavia 1 augustus 1949: Nationaal Archief 2.10.54 Inventaris van het archief van het Ministerie van Koloniën en opvolgers: Dossierarchief 1945-1963
- Luns, T. J. (1968). *Overeenkomst inzake culturele samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië*. Djakarta: Overheid Retrieved from <https://wetten.overheid.nl/BWBV0004208/1970-01-08>
- Maksam, D. D. (1970). Telexbericht op 4 augustus 1970 afkomstig uit Djokjakarta van een onafhankelijk nieuwsagentschap bestemd voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken waarin staat dat het dienstdoende hoofd van het inspectiekantoor voor culturele zaken, Drs Dahlan Maksam, verklaarde aan de correspondent dat culturele waardevolle stukken ontvreemd waren door het Nederlandse leger tijdens de afgelopen oorlog. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Mantra, P. D. I. B. (1975). Speech Mantra binnen het kader van de Culturele Overeenstemming. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Meijer, H. (2006). Dweilen met de kraan open.¹ De stichting Nederlands Onderwijs in Indonesië, 1950-1961 In *Leidschrift : Van Verovering Tot Onafhankelijkheid* (Vol. 21, pp. 109-135). Leiden: Universiteit Leiden Wetenschappelijke artikelen
- Meilink-Roelofs, M. M. A. P. (1970). Brief van Mevrouw Meilink-Roelofs aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk betreffende uitwisseling van archiefmateriaal tussen het Rijksarchief in Nederland en het Arsip Nasional in Indonesië en betreffende training personeel archiefdienst. In. Den Haag: Nationaal Archief.

- Memorandum no 19 betreffende Oude Indonesische culturele voorwerpen.* (1964). Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974
- Minister_BuitenlandseZaken. (1964). *Overeenkomst inzake technische samenwerking tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië.* Den Haag: Tractatenblad Koninkrijk der Nederlanden
- Ministerie-CRM. (1972). Nota inzake advies voor ratificatie van de Unesco-conventie en de illegale in- en uitvoer van kunstwerken. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Ministerie-OnderwijsCultuurWetenschap. (2022). *UNESCO-verdrag 1970.* Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed Nationaal Archief. <https://www.inspectie-oe.nl/toezichtvelden/cultuurgoederen/wet--en-regelgeving/unesco-verdrag-1970>
- Ministerraad. (1963). *Geheime Nota met betrekking tot vraagstukken in verband met het herstel van de betrekkingen met Indonesië.* Den Haag: Nationaal Archief 2.05.407 Inv27
- Ministerraad. (1976). April 1976 Nota voor de Ministerraad. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- NasionalRepublikIndonesia. (1970). Verslag van het bezoek van Minister Klompé aan het Arsip Nasional. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977a). Notitie betreffende de bespreking knelpunten in verband met bezoek Indonesische delegatie. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977b). Notitie dat aantal voorwerpen van Indonesische kunstnijverheid aanwezig moeten blijven om visuele documentatie mogelijk te maken, zodat de museale collecties in beide landen educatief bruikbaar blijven. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977c). Notitie van de Nederlandse delegatiebetreffende de bespreking 10 juni 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977d). Notitie van de Nederlandse delegatiebetreffende de bespreking 16 mei 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977e). Notitie van de Nederlandse delegatiebetreffende de bespreking 18 april 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977f). Notulen delegatie samenwerking Indonesie 9 november. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1978a). Notulen Samenwerking met Indonesië op het gebied van musea en archieven 17 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1978b). Overdracht van alle afgesproken objecten aan Indonesië 16 februari. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Oltmans, W. (1968). *De Verraders*. Uitgeverij P.R. van Amelrooij.
https://www.dbnl.org/tekst/oltm003verr01_01/colofon.php
- Onbekend. (1974). Gevaar dat Indonesiërs thans nog opgepakt worden op grond van gegevens uit de Djokja archiefstukken. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Osset, D. R. G. D. (1977). Brief CRM ter voorbereiding bezoek Indonesische delegatie in Nederland betreffende Resolutie UNESCO nr.3428 over teruggave van kunstschaten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Overdracht van de soevereiniteit over Indonesië*. (1949). Handelingen der Staten-Generaal Bijlagen 1949—1950
- Overlegorgaan-IndonesischeMuseum. (1973). Bijeenkomst overlegorgaan van de Indonesische musea in het bijzonder voor de regio Yogyakarta. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Pott, P. H. (1969). Vertrouwelijke nota inzake het probleem van de zgn. teruggave aan Indonesië van voorwerpen van cultureel belang uit Nederlandse openbare verzamelingen. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum.
- Pott, P. H. (1974). Vertrouwelijk nota inzake cultuuroederen (niet archieven) in Nederlands Openbaar bezit. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Pott, P. H. (1975). Brief van Pott aan de Nieuwe Revue. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Ras, D. J. J. (1970). Nagara-Kertagama. In *Koninklijk Instituut voor Taal en Volkenkunde/Lembaga Research Kebudayaan Nasional*. Den Haag: Nationaal Archief.
- Ras, J. J. (1969). Memorandum inzake wetenschappelijke samenwerking. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- RijksmuseumVolkenkundeLeiden. (1948). *Stukken betreffende de eventuele overdracht van in Nederland aanwezige Indonesische kunstschaten en archivalia aan Indonesië*. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Invnr 863

- RijksmuseumvoorVolkenkunde. (2006). *Gemeen Goed Gedeeld Cultureel Erfgoed in het Museum Nasional Indonesia en het Rijksmuseum voor Volkenkunde* Digitale publicaties van het Rijksmuseum voor Volkenkunde.
- Rumphius, G. E. (1699). *d'Amboinsche Rariteitkamer* (Vol. 1705). Francois Halma Boekverkoper in Konftantijn den Grooten . .
- Rumphius, G. E. (1741). *D' Amboinsche Rariteitkamer* (Vol. Boek III). Jan Roman de Jonge.
- Rutten, D. F. J. T. T. (1949). *Inleidende brief van Rutten aan L. Götzen betreffende overzicht van de kroonschatten*. Den Haag: Nationaal Archief
- Rutten, D. F. J. T. T. (1950). *Persoonlijk zeer geheime brief betreffende de teruggave Indonesische Kroonschatten*. Den Haag: Nationaal Archief 2.27.19 Inv. 2813
- Schaap, J. C. (1968). *Nederlandse voorlichting en culturele activiteiten Indonesie Plan Schaap*. Den Haag: Nationaal Archief Toegangsnummer: 2.27.19 Inv. 4194 Voorwerpen en documenten van cultureel en historisch belang uit Nederlandse openbare verzamelingen, 1968 - 1974
- Schiff, E. L. C. (1968a). *Brief aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende voornemens President Soeharto om documenten en manuscripten, welke voor de studie van de Indonesische historie van belang zijn terug te krijgen*. In. Den Haag: Nationaal Archief Toegangsnummer: 2.27.19 Inv. 4194 Voorwerpen en documenten van cultureel en historisch belang uit Nederlandse openbare verzamelingen, 1968 - 1974.
- Schiff, E. L. C. (1968b). *Geheime brief van de Nederlandse Ambassadeur in Djakarta betreffende het Cultureel Akkoord en de Indonesische kunstschaten*. In. Den Haag: Nationaal Archief Toegangsnummer: 2.27.19 Inv. 4194 Voorwerpen en documenten van cultureel en historisch belang uit Nederlandse openbare verzamelingen, 1968 - 1974.
- Scott, C. (2017). *Renewing the 'Special Relationship' and Rethinking the Return of Cultural Property: The Netherlands and Indonesia, 1949-79*. *Journal of Contemporary History*, 52(3), 646-668. <https://doi.org/10.1177/0022009416658698>
- Soekarno, P. v. d. R. I. (1956). *Opzegging van de Nederlands-Indonesische relaties die gebaseerd zijn op de Ronde Tafel Conferentie*. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974
- Supomo, I. C.-M. (1952). *Eindverslag van de Subcommissie voor Culturele en Sociale aangelegenheden 25-02-1952 betreffende Culturele Aangelegenheden*. In. Den Haag: Nationaal archief 2.10.54 Inventaris van het archief van het Ministerie van Koloniën en opvolgers: Dossierarchief 1945-1963 Inv6993 Interdepartementale Commissie voor de samenspreking met de Indonesische Missie prof. Supomo inzake het vraagstuk van de Nederlands-Indonesische Unie en het vraagstuk inzake Nieuw-Guinea (ingesteld bij besluit van de minister van Algemene Zaken op 11 januari 1952 no. 28954).

- Suwargana, O. (1968). Rapport voor de Minister van Onderwijs en Cultuur betreffende de samenwerking tussen Nederland en Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Teeuw, A. (1975). Brief KITLV aan Ministeries BZ, CRM, Wotro, Nuffic, Imwoo betreffende aanstelling stuurgroep Culturele Samenwerking Indonesische Studies. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Teeuw, H. (1969). Brief aan Hofstee betreffende culturele overeenkomst Indonesië. In. Leiden: Collectiegids Andries Teeuw Archief (KITLV) (ubl560) DH 1406, KITLV en DH 1455, KITLV Jakarta.
- Teeuw, P. D. A. (1969). Interne brief betreffende opgave van Indonesische handschriften die zich in de Leidse Universiteitsbibliotheek bevinden. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden KITLV-inventaris 255.
- Teeuw, P. D. A. (1972). Ontwerpplan voor Indonesische studies in het kader van de Nederlands-Indonesische wetenschappelijk samenwerking. In B. v. h. KITLV (Ed.). Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.
- Tubantia, T. d. (1963). *Indonesië wil oudheidkundige voorwerpen terug*. Retrieved 06-05-2022 from <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMHCO02:163809005:mpeg21:p00001>
- Tweede Kamer der Nederlanden, S.-G. (1949). *Bijlage bij de Ontwerp Wet Overdracht van de Soevereiniteit van Indonesie 1478 1—6*. Den Haag
- Unesco. (2022). *Indonesië lidmaatschap Unesco 1950*. <https://en.unesco.org/countries/indonesia>
- Velema, D. J. H. (1951). Indonesisch bezoek. In (Vol. Kerk en Staat, pp. 2): De Wekker.
- Veringa, G. H. (1970). *Brief van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen aan de Minister van Binnenlandse Zaken betreffende inzage archiefstukken over de Nederlands-Indische betrekkingen 1945-1950*. Den Haag: Nationaal Archief
- Verslag van de Coördinatiegroep Culturele Betrekkingen met Indonesië betreffende teruggave manuscripten en boeken. (1963). In. Den Haag: Nationaal Archief 2.05.188 Inventaris van het archief van de Nederlandse Ambassade in Indonesië, 1962-1974.
- VolkenkundigMuseum. (1975). Overdracht collectie van circa 380 voorwerpen uit het vnl. Nieuw-Guinea aan Indonesië. In. Leiden: Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Vredenbregt, J. (1969). Artikel in het ANP inzake culturele activiteiten van Nederland in Indonesie. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Vries, D. d. (1974). Betreft consequenties teruggave Djokja Archieven. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Waarheid, D. (1975). Hevige ruzies over culturele akkoorden met Suharto-regiem. *6 februari 1975*.

Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief.

Gepubliceerd materiaal

Beurden, J. M. v. (2016). *Treasures in Trusted Hand Negotiating the future of colonial cultural objects*. Sidestonepress.

NRC-archief. (1974). *Wat doet een sfinx in Londen?* NRC Handelsblad.

NRC-archief. (1976). *Scheepvaartmuseum gaat negen maanden dicht*. NRC Handelsblad.

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000025418:mpeg21:a0031>

Yoo, G. (2018a). *Wars and wonders: the inter-island information networks of Georg Everhard*

Rumphius. *The British Journal for the History of Science*, 51(4), 559-584.

<https://doi.org/10.1017/s0007087418000742>

Rumphius. *British Society for the History of Science*. <https://doi.org/doi:10.1017/S0007087418000742>

BIJLAGE III

Museale samenwerking bij Nieuwe beeldvorming in veranderende culturele contexten

Beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka

BIJLAGE III

**Museale samenwerking
bij
Nieuwe beeldvorming
in veranderende culturele contexten**

Beter zicht op internationale uitwisseling van Pusaka

Ernestine de Wilde de Ligny

Juni 2023

Masterscriptie Kunst- en Cultuurwetenschappen

Specialisatie Kunstgeschiedenis

Scriptiebegeleider en eerste lezer:

Prof. Dr. Hanneke Grootenboer

Tweede lezer: Dr. A.R. de Klerck

Radboud Universiteit Nijmegen

Afbeelding Voorblad:

Broche, 1856-1894

Goud en diamanten

Lombok Indonesië

Inventarisnummer : RV-2364-323

Verwerving : Overdracht, 1937/07/08

Vaste collectie Volkenkundig Museum Leiden

Duurzame link naar dit object : <https://hdl.handle.net/20.500.11840/738387>

Bijlage III Museale Samenwerking

Bijlage III is samen met *'Bijlage II: Vooronderzoek'* tot stand gekomen tijdens mijn onderzoeksstage bij museum Bronbeek 2021-2022 en herschreven voor mijn masterthesis. De voorstudies zijn de status quaestionis voor de hoofdvraag: *'Welke criteria zijn sinds het millennium geldend voor de museale herwaardering van Pusaka in veranderende culturele contexten zodat dit kan leiden tot wederzijds begrip en overeenstemming in de Nederlands-Indonesische samenwerking al dan niet tot teruggave?'*

Bijlage II: *'museale samenwerking'* is onderdeel van mijn masterscriptie *'Nieuwe beeldvorming in veranderende culturele contexten'*. In deze bijlage *'Museale samenwerking'* wordt de museale samenwerking tussen Nederland en Indonesië beschreven sinds het Cultureel Akkoord van de jaren zeventig. Nederlandse en Indonesische commissies zijn breed samengesteld met zowel een wetenschappelijke als een regeringsvertegenwoordiging. Op basis van archiefonderzoek en wetenschappelijke studies zijn verschillen en overeenkomsten onderzocht in het postkoloniale Nederlands-Indonesische samenwerkingsproces. Het belang van de materiële waarde van Pusaka en het behoud ervan werd benadrukt in de discussies en ook het 'recht op eigendom' waarin criteria, die passen in een westers wetenschappelijk museummodel, bepalend zijn. Lijsten met verschillende soorten archeologische en etnologische objecten als ook archieven, die voor teruggave in aanmerking komen, worden uitvoerig besproken. Ook vinden er door delegaties reizen over en weer plaats om tot een beter begrip van elkaars standpunten te komen.

Inhoud

Bijlage III Museale Samenwerking	2
Hoofdstuk 1: Belangstelling voor museale samenwerking	5
1.1 Overlegorgaan-Indonesische Musea, 1973.....	5
1.2 Oriëntatierreis van delegatie Tropenmuseum.....	7
1.3 Samenwerkingsprogramma KIT en museumprojecten	9
1.4 Deskundige medewerking van het Rijksmuseum voor Volkenkunde	11
1.5 Acties van het Tropenmuseum	12
Hoofdstuk 2: De visie van Pieter Pott	12
2.2 Koloniale museumbeleid was op conservering en behoud gericht.....	15
2.3 De Lombokschat spreekt tot de verbeelding	16
Hoofdstuk 3: Overwegingen herziening teruggavebeleid	17
3.1 Besluitvorming beleid voor teruggave 1974 door Ministerie van Buitenlandse Zaken	17
3.2 Collectie handschriften	18
3.3 Indonesische documenten in NEFIS/CMI-archief.....	18
Hoofdstuk 4: Overleg tussen musea en archieven op basis van reciprociteit	19
4.2 Bereidheid tot teruggave in beslag genomen archiefstukken	19
4.3 Verbetering Indonesische centrale overheidsarchieven en musea	20
4.4 Bereidheid tot teruggave van voorwerpen die van essentiële betekenis zijn	20
Hoofdstuk 5: Afhankelijkheid van politiek, deskundigen en commissies	21
5.2 Spanningen in Nederlandse binnenlandse politiek rond teruggave.....	21
5.3 Overdracht wordt vertraagd door samenstelling nieuwe commissie.....	22
5.4 Nieuw-Guinea collectie vanuit Leiden terug naar Jayapura	22
Hoofdstuk 6: Eerste Nederlands-Indonesische adviescommissie	23
6.2 Studiereizen om de culturele samenwerking te koesteren	24
6.3 Indonesische statement met lijst van verlangens	25
6.4 Wederzijdse notie van slechte omstandigheden gepatrieerd erfgoed.	26
6.5 Aanvaarding nota voor samenwerking	27
6.6 Pott is overtuigd van noodzaak ontwerpplan museale samenwerking	27
Hoofdstuk 7: De overeenkomst in de Joint Recommendations	28
7.1. Joint Recommendations 1975.....	28
7.2 Nationale identiteit, wetenschappelijke ontwikkeling en reciprociteit	29
7.3 Staatseigendommen	29
7.4 Objecten met historisch emotionele betekenis	29
7.6 Visuele documentatie van objecten voor kennisverdieping	30
7.7 Aanspraak op historische archieven	30

7.8 Openingspeech Mantra november 1975.....	31
7.9 Speech Hotke november 1975.....	33
Hoofdstuk 8: Memorandum van begrip 7 jan 1977	34
8.2 Uitvoeringskwesities culturele samenwerking	35
8.3 Eigendommen Diponogoro tussen afspraken en aanspraken	35
8.4 Spraakverwarring over het begrip 'Kroon'	36
8.5 Behoedzaam protocol.....	36
8.6 Binnenlandse politiek spanningen Molukkers	36
8.7 Bewijsdrang en gastvrijheid	37
8.8 Resoluties van UNESCO	38
Hoofdstuk 9: De uitvoering van een museaal samenwerkingsprogramma	39
9.1 Een samenwerkingsprogramma met musea.....	39
9.2 Gezamenlijke aanbevelingen en overdracht projecten	40
9.3 Objecten en samenwerking	40
9.4 Publieke musea en samenwerking	42
9.5 Museologie.....	43
Hoofdstuk 10: Een programma voor visuele documentatie	44
10.1 De oprichting van een documentatiesysteem door een Commissie van Experts	45
10.2 Archivology	46
10.3 Taalbeheersing en toegankelijkheid van de collectie	47
Hoofdstuk 11: Een educatief programma voor trainers	48
11.1 De vorming en upgrading van personeel van musea in Indonesië:.....	48
11.2 De voorbereiding van de opzet van een wetenschappelijk laboratorium	48
11.3 Conclusie uitvoering overeenkomst.....	49
Hoofdstuk 12: Eerste stadium van het programma gerealiseerd	50
Literatuurlijst.....	52
Ongepubliceerde archiefstukken	52
Gepubliceerd materiaal	55

Hoofdstuk 1: Belangstelling voor museale samenwerking

1.1 Overlegorgaan-Indonesische Musea, 1973

Na de ratificatie van het Cultureel Akkoord tussen Nederland en Indonesië begon in 1973 een groeiende belangstelling tussen het Koninklijk Instituut van de Tropen (KIT) en het Overlegorgaan Indonesische musea in de regio Yogyakarta.

Het Overlegorgaan der Musea in het Bijzonder Gebied Yogyakarta (Badan Musjawarah Musea Daerah Istimewa Yogyakarta) hield op 5 juni 1973 een bijeenkomst voor musea (Overlegorgaan-IndonesischeMusea, 1973)¹. Tijdens vergadering waren de afgevaardigden van de verschillende musea aanwezig onder leiding van het bestuur bestaande uit: Rahmadi Prodjosudiro van het kantoor van het Museumwezen in Yogyakarta, Luitenant-kolonel Soepandi, hoofd van het legermuseum, Kapitein drs. Soetardono hoofd van museum Taman Siswas, B.P.H. Hadinegoro hoofd van het museum Kraton Yogyakarta, drs. Anton Sukahar hoofd van het biologie museum van de universiteit Gajah Mada. De aandacht van het Koninklijk Instituut van de Tropen (KIT) voor de ontwikkeling van het Indonesisch museum werd belangrijk gevonden binnen het kader van kennisuitwisseling.

Er was nog onvoldoende kennis op museaal gebied aanwezig en fondsen waren niet toereikend. Daarnaast was de bevordering van de kunstnijverheid een belangrijke doelstelling van het Indonesisch museum maar op dit vlak waren eveneens te weinig financiële middelen door het gebrek aan fondsen. Er was behoefte aan deskundige adviezen vanwege een tekort aan kennis over restauratietechnieken, het aanvullen van collecties, de administratieve taken en de wijze van exposeren. Ook was er een gebrek aan kennis over museumkunde, het collectioneren, het conserveren en het uitwisselen van collecties. Unaniem werd om museum-technische ondersteuning vanuit Nederland verwacht.

In deze bijeenkomst werd daarom een voorstel voor bijstand geformuleerd met betrekking tot museum-technische ondersteuning, advisering en de behoefte aan historische gegevens die in Nederland aanwezig waren. De behoeften van de Indonesische musea kunnen beschouwd worden als één van de pijlers waarop de vraag om restitutie van museale objecten die zich in Nederland bevinden was gefundeerd. Per museum werd tijdens de bijeenkomst geïnventariseerd welke voorzieningen er noodzakelijk waren (Overlegorgaan-IndonesischeMusea, 1973)².

¹ Overlegorgaan-IndonesischeMusea. (1973). Bijeenkomst overlegorgaan van de Indonesische musea in het bijzonder voor de regio Yogyakarta. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

² Ibid.

- Museum Sana Budaya (Het Museum Biologie) is gevestigd in een oud gebouw met een verouderde collectie. Er is behoefte aan meer kennis van museumkunde en ervaring. Veel gegevens van het voormalig Java Instituut zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog en de politionele acties tussen 1942 en 1949 kwijtgeraakt. Het museum is van mening dat de gegevens zich in de Nederlandse archieven bevinden en wenst over deze gegevens te kunnen beschikken.
- Museum Angkatan darat (Legermuseum) beschikt over uniformen en uitrustingsstukken van belangrijke legerfiguren. Het stelt de wordingsgeschiedenis van de Indonesische strijdkrachten ten toon.
- De Taman Siswa beschikt over een te geringe kennis van vreemde talen en de bibliotheek wordt te weinig gebruikt. De Taman Siswascholen vragen aan leerlingen een eigen bijdrage en extra schoolgeld. De kennis over het Taman Siswa onderwijs is in Nederland en er is behoefte aan onderwijsmateriaal, literatuur en onderwijskrachten.
- Monument Diponegoro 'sasana wiratama' is een gebouwencomplex te Tegalrejo gebouwd voor de Diponegoro gemeenschap als eerbewijs, het is een studiecentrum van zijn strijd en van betekenis voor de militaire historie in Midden-Java en geheel Indonesië. Het centrum biedt ruimte voor congressen en symposia en voorziet ook in logiesruimte. Tijdens de bijeenkomst zijn er vragen gesteld over materiaal van Pangeran Diponegoro in Nederland en over de beschikbaarheid van gegevens over hem. Dit was het eerste beschreven verzoek om teruggave van voorwerpen die tot het eigendom van Raden Diponegoro behoorden zoals zijn zadel, zweep en kris die zich in de Nederlandse musea bevonden. Ook werden de verschillende problemen besproken waarmee de musea mee worstelden:
- Museum Pendidikan Islam is een onderwijs museum in het kader van bijzonder onderwijs voor kinderen van de Islamitische gemeenschap.
De motivatie voor het stichten van een onderwijsmuseum is te vinden in de Surat Al-'alaq waarin de verzen 1-5 gaan over het onderzoeken van alle kennis en wetenschap die nog niet gekend wordt. In het museum wordt aan schoolkinderen instructies gegeven om wetenschappelijke kennis te onderzoeken. Er was behoefte aan literatuur op allerlei vakgebied. Ook was er behoefte aan kennis van vreemde talen omdat het lezen van de beschikbare boeken moeilijkheden gaf.
- Museum Bali (Denpasar) verlangt zich beter te kunnen bekwamen in de museumtaken. Het budget is echter te beperkt en te weinig mogelijkheden om dit budget te verruimen. Wel was er een nieuwe museumvleugel gebouwd terwijl het oude gebouw nog gerestaureerd moest worden.

- Gedung Pameran was een expositie gebouw in het 'Mahudara Mandhara Giri Bhuvana' complex dat wil uitgroeien tot een centrum voor de ontwikkeling van kunst op Bali onder auspiciën van de Directoraat Generaal voor de bevordering van toerisme. Het was een mooi gebouw waarin kunstwerken ook te koop gesteld werden. Daarbij is er een opleidingscentrum en een theater.
- Pusat Kesenian Bedulu, nabij dorp Bedulu, was een kunstcentrum in aanbouw onder auspiciën van het Directoraat-Generaal voor de bevordering van toerisme. Het was een mooi complex met paviljoens verspreid over het terrein, kantoor, restaurant, expositieruimte, winkels, theaters.
- Museum Puri Lukisan wordt beheerd door stichting Ratna Wartha. De voorzitter ervan was Tjokorde Gde Agung Sukawati, vorst van Ubud, samen met de schilder Rudolph Bonnet nam hij het initiatief tot oprichting van een museum. Het museum bevat een collectie van schilderijen en houtsculpturen en het was een wens om moderne Balineze kunst te exposeren. De bouw werd mogelijk gemaakt door het ministerie van CRM. Het museum vroeg om medewerking van het KIT ter advisering en instructie van beheer en onderhoud van het museum. De georganiseerde activiteiten waren bedoeld om het toerisme te bevorderen. Door de open bouwwijze hadden helaas temperatuur, vochtigheid en de vrije toegang vogels grote invloed op de collecties (Overlegorgaan-IndonesischeMuseum, 1973)³.

1.2 Oriëntatiereis van delegatie Tropenmuseum

Een delegatie van het Tropenmuseum maakte aansluitend op de Indonesische bijeenkomst van museumdirecteuren een oriëntatiereis van 13 juni tot 13 juli 1973 langs musea in Indonesië. De delegatie was samengesteld uit de stafleden van het KIT die naar Indonesië waren uitgezonden om materiaal, gegevens en voorwerpen te verzamelen. Er was de bereidheid tot goed contact met Indonesië in het kader van de kennisuitwisseling, het uitwisselen van adviezen en het doen van onderzoek. De ambitie van het KIT was om een vijfjarenplan te organiseren voor de ontwikkeling van het instituut tot presentatiecentrum en kenniscentrum over samenlevingen in de tropen en subtropen. De delegatie wilde hiervoor in Indonesië een presentatie geven in samenwerking met daartoe geëigende Indonesische instanties. Overleg begon met functionarissen van het Ministerie van Voorlichting, het Ministerie van Onderwijs en Cultuur, regionale voorlichtingsdiensten, musea en culturele instellingen te Jakarta, Yogyakarta en Denpasar, kunstenaars en in kunst en cultuur geïnteresseerden (Hart, 1973)⁴. In de gesprekken werden de doelstellingen, organisatie en werkwijze

³ Ibid.

⁴ Hart, J. J. P. t. (1973). Verslag van een orientatiereis van het Koninklijk Instituut van de Tropen. In. Leiden: Archief Rijksmuseum voor Volkenkunde Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

van het instituut uiteengezet. De musea van Jakarta, Bali en Yokjakarta reageerden verheugd op de komst van het KIT omdat hulp aan de Indonesische musea werd verwacht na herhaalde verzoeken van Indonesische zijde.

Tijdens het bezoek signaleerde de delegatie de problemen van de Indonesische musea in de volgende punten:

1. In het museum ontstaan vanwege een gedeelde verantwoordelijkheid problemen. Er zijn veel instanties direct of indirect betrokken bij het museum zoals de directoraten-generaal voor kunst en cultuur van het Ministerie van Onderwijs in Jakarta , de respectievelijke vertegenwoordigers ervan in de provincies op de locaties waar de musea waren gevestigd, de oudheidkundige diensten en zijn vertegenwoordigingen, de museumbesturen en directies , andere regionale en plaatselijke autoriteiten;
2. Musea hadden zelf hun eigen problemen zoals:
 - de staat van de gebouwen;
 - de staat van de collecties;
 - onvolledigheid van documentatie;
 - de inrichting van de administratie;
 - het voortdurend tekort aan financiële middelen;
 - onvoldoende personele bezetting;
 - het gevoel van de staf dat men onvoldoende voor zijn taak is berekend.
3. Problemen die voortvloeiden uit het proactieve beleid voor bevordering van toerisme. Het directoraat-generaal voor het toerisme leek veel controversiële invloed te hebben op het beleid van de musea. Er werd bijvoorbeeld veel geld uitgegeven aan grootschalige nieuwe culturele centra waar niet iedereen gelukkig mee was.

Er was een ruime keuze in jonge Indonesische kunstenaars en folkloristische manifestaties die in Nederland kunnen worden geïntroduceerd. Van Indonesische zijde werd alle medewerking gegeven hoewel de financiële consequenties ervan aanzienlijk waren. Samenwerkingsverbanden en nieuwe contacten met instanties en organisaties werden positief ontvangen terwijl van Indonesische zijde de hoop en verwachting was dat het KIT een positieve bijdrage zou leveren vooral met betrekking tot de problemen van de Indonesische musea. Echter initiatieven moesten langs officiële kanalen in Jakarta worden geleid. Een aantal belangrijke afgevaardigden zoals Umar Ali secretaris-generaal directoraat onderwijs en cultuur, Professor Ida Bagus Mantra directeur-generaal Culturele zaken van het

Ministerie van Onderwijs en Cultuur, Amir Sutaarga directeur van Museum Pusat in Jakarta verwelkomde het initiatief van het Tropenmuseum met instemming. Van Indonesische zijde werd de nadruk gelegd op de behoefte aan advisering en instructie op het terrein van het museum wezen. Er werd een mogelijkheid gecreëerd om stage te lopen in een Nederlands museum en een mogelijkheid tot uitwisseling van documentatie en collecties. De kosten die hiermee gepaard gaan moesten uit het budget van Ontwikkelingsamenwerking komen (Hart, 1973)⁵⁶. In het kader van ontwikkelingshulp zouden ruimere mogelijkheden zijn⁷.

1.3 Samenwerkingsprogramma KIT en museumprojecten

Na het overleg met de Indonesisch museumdelegatie schrijft het hoofd van het Centraal Bureau Samenwerkingsprogramma's van het Koninklijk Instituut van de Tropen, J.J.P 't Hart, in juli 1973 een samenwerkingsprogramma: 'Coöperation with museums in Indonesia' dat werd aangevuld met een verslag van het bezoek aan de Indonesische musea in juni 1973.

In de brief begint 't Hart met de financiële problemen vanwege een gebrek aan fondsen die de regionale agentschappen van De Internationaal Council of Museums (ICOM) tegenkomen bij hun agentschap in Indonesië. De ICOM is al sinds 1966 actief bezig in Azië en inmiddels overal ter wereld opgezet. Door een tekort aan fondsen kunnen de doelstellingen in Indonesië niet bereikt worden. 't Hart verwijst hierbij naar het onderzoeksverslag van Icom's Regionale Agentschap in Asia van 1968 tot 1971 en naar zijn verslag van de studiereis in 1973 (KoninklijkInstituutTropen, 1973)⁸. In zijn motivatie beschreef hij dat de Indonesische Musea urgent behoefte hebben aan informatie,

⁵ Hart, J. J. P. t. (1973). Verslag van een orientatiereis van het Koninklijk Instituut van de Tropen. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

⁶ Naar aanleiding van de resoluties bracht Minister Malik de kwestie van teruggave van archeologische en andere historische objecten opnieuw ter sprake tijdens het bezoek van Minister van der Stoel aan Indonesië. Kennis en documentatie waren voor Indonesië van speciale relevantie en onderzoeksprojecten konden, volgens de suggestie van Malik, mogelijk in het kader van ontwikkelingssamenwerking gefinancierd worden. Van der Stoel sprak zijn bereidheid uit om relevante kennis en documentatie aan Indonesië beschikbaar te stellen. Op 14 augustus 1974 verzocht Professor Mantra, hoogleraar Letteren en de directeur-generaal van Cultuur, in een gesprek met Teeuw om teruggave van museale voorwerpen uit de Nederlandse musea en archiefstukken. Hij verwachtte realisering op afzienbare termijn en hij legde hierbij een directe relatie met de uitvoering van het cultureel akkoord Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief. (zie Deel I, *de historische betekenis van Indonesische pusaka* p.31)

⁷ Nederland had tien jaar eerder 25 miljoen gulden beschikbaar aan Indonesië als manipulatie-krediet, waarop eenzelfde bedrag volgde door de instelling van een Ontwikkelingsfonds (Fundwi) van de Verenigde Naties voor West Irian Linden, M. P. W. A. G. C. v. (1970). *Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot heden*. Den Haag: Nationaal Archief. Dit geld is ten dele besteed voor aan een ontwikkelingsplan voor de opbouw van een nieuwe afdeling Documentatie Modern Indonesië in het Instituut in Leiden en ten de vestiging van een wetenschappelijk centrum in Jakarta als filiaal van het Koninklijk Instituut voor Taal-en Letterkunde (zie Deel I, *de historische betekenis van Indonesische pusaka* p. 13, 15, 30)

⁸ KoninklijkInstituutTropen. (1973). Samenwerkingprogramma met musea in Indonesie. In J. J. P. t. Hart (Ed.). Leiden: Archief Rijksmuseum voor Volkenkunde Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

documentatie en training:

- methoden en systemen van registratie en documentatie van collecties
- conservatie
- tentoonstellingstechnieken
- educatie op het gebied van public relations
- principes van acquisitie

Zowel de Directeur-Generaal voor Cultuur, de directeur van de Musea van het Ministerie van Onderwijs en Cultuur en de directeuren van verschillende musea in Jakarta, Yogyakarta en Bali waarderen samenwerking en hulp van het KIT ten aanzien van bovengenoemde punten.

Het KIT stelde een door haar georganiseerde en gesponsorde cursus voor bedoeld voor Indonesische studenten en de staf van Indonesische musea. Ook wilde het museum initiatief nemen voor de uitvoering van onderzoek in Indonesië dat kan resulteren in technische verbeteringen van het functioneren van lokale musea, en het verlenen van actieve assistentie in lopende projecten. Voor dit initiatief zocht het KIT samenwerking met andere musea en het Centrale Laboratorium voor de bestudering van objecten op het gebied van kunst en wetenschap, de ondersteuning van het ICOM en de museumsectie van de Ministerie van Cultuur, Recreatie en Sociaal werk .

Het KIT ambieerde dat een lid van haar staf kon toetreden tot het nationale comité van ICOM in Indonesië op basis van de constante samenwerking tussen ICOM en zijn regionale agentschap voor Azië. De functie zou de uitvoering van een onderzoek over de actuele problemen zijn, in samenwerking met een Indonesische partner, waar musea in Indonesië mee geconfronteerd worden en waarin het Tropenmuseum een oplossing kan bieden. Dit onderzoek moest in een actieplan resulteren die toegepast wordt op bestaande projecten die gericht is op de promotie van musea die onder het Directoraat van Musea vallen met de volgende actiepunten:

- conservering
- planning van tentoonstellingen
- onderwijs
- registratie en documentatie

Middels ICOM en zijn regionale agent voor Azië kon het KIT actief deelnemen in de uitvoering van het plan zodra het operationeel gemaakt werd door het Indonesische directoraat van Musea. Een alternatief hiervoor was de aanstelling van een lid van het KIT in het regionale agentschap van ICOM. Hij wordt in Indonesië gestationeerd en hoewel zijn diensten formeel onder ICOM vallen, blijft hij werknemer van het KIT waarbij zijn missie gesponsord wordt door het Nederlandse Directoraat van

Internationale Technische assistentie (Koninklijk Instituut Tropen, 1973)⁹. Het KIT probeerde met een vertegenwoordiging in Indonesië meer zeggenschap te krijgen in navolging van het Koninklijk Instituut van Taal- en Wetenschappen (KITLV), dat inmiddels sinds 1968 in Indonesië een samenwerkingsverband had met het Lembaga Ilmu Pengetahuan Indonesia (L.I.P.I.), de centrale instantie voor wetenschappelijk onderzoek in Indonesië.

1.4 Deskundige medewerking van het Rijksmuseum voor Volkenkunde

Op 18 november 1974 schrijft 't Hart een brief aan professor dr. Pieter Pott, directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde

Belangrijk punt in die brief was dat de bestuursleden van Missie Sudiro¹⁰ deskundige medewerking vroegen aan de directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, Pieter Pott, bij de ontwikkeling van musea in Indonesië. De Missie Sudiro bestond uit een drietallig team van de 'Yayasan Gedung Bersejarah' (Historische Gebouwen Stichting) dat een bezoek bracht aan Nederland om historische Indonesische items te onderzoeken, te bestuderen en te verzamelen voor de heroprichting van een nationaal museumgebouw, een gebouw voor de jeugdbeweging en museum voor de vrouwenbeweging in Jakarta. Onder het kopje 'zeer geheim' ging het verhaal de ronde dat de Missie Sudiro onderzoeken had gedaan naar historische documenten, objecten, fotokopieën, reproducties en foto's en dat er lijst van tienduizend terug te vorderen objecten was gemaakt. De lijst was nooit teruggevonden (Beurden, 2016)¹¹. De deelnemers van het team waren: Raden Sudiro, voorzitter van de stichting en arts, Soemarno Sosroatmodjo politicus en de gereformeerde dominee drs. Hadisutjipto. Ze waren naar Nederland gezonden door de gouverneur van Jakarta Ali Sadikin ter gelegenheid van een technische samenwerkingsovereenkomst tussen Amsterdam en Jakarta. Het Koninklijk Instituut van de Tropen wisselde al sinds juni 1973 van gedachten met de Professor I. Mantra, Directeur Generaal voor Cultuur van het Ministerie van Onderwijs en Cultuur te Jakarta, en Amir Sutaarga, de Directeur voor Musea van het Departement over samenwerking. De eerdere gedachtewisselingen met de Indonesische musea, resulteerden in juli 1974 in een ontwerp-samenwerkingsprogramma voor ontwikkeling van voorzieningen voor musea in de komende vijf jaren die door drs. Pienke Kal van KIT aangeboden werd aan Amir Sutaarga. Geconcludeerd werd van beide zijden dat dit programma in de rede lag (Hart, 1974)¹².

⁹ Koninklijk Instituut Tropen. (1973). Samenwerkingprogramma met musea in Indonesie. In J. J. P. t. Hart (Ed.). Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

¹⁰ Zie foto afbeelding 1 Archief Rijksmuseum voor Volkenkunde dossier NL-LdnRMV A17 Omslagnr 22

¹¹ Beurden, J. M. v. (2016). *Treasures in Trusted Hand Negotiating the future of colonial cultural objects*. Sidestonepress.

¹² Hart, J. J. P. t. (1974). Brief van het Koninklijk Instituut van de Tropen aan Prof Pott. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

1.5 Acties van het Tropenmuseum

Het Koninklijk Instituut van de Tropen zet in januari 1975 haar samenwerking in museumprojecten met Indonesië voort. Op 20 januari 1975 werd de verdere samenwerking tussen Indonesië en Nederland besproken in gesprek met Kal, 't Hart, de schrijver Frits Cowan en de Indonesische kunstcriticus Kurnadi (KoninklijkInstituutTropen, 1975)¹³. De museumprojecten bleken echter buiten de fondsen van het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking en werden onderwijsprojecten zodat andere fondsen voor subsidie in aanmerking kwamen. Gedacht werd aan educatieopleidingen voor technische mensen op middelbaar niveau in restauratietechnieken, conserveringstechnieken en expositietechnieken. Ook werden plannen gemaakt voor een inservice trainingen en een opleiding voor museummanagers. Er moest een Universitaire opleiding starten voor museologen die in eerste instantie een Nederlandse opleiding zou zijn en later zou de museumopleiding in Indonesië kunnen worden voortgezet. In de opleiding lag de nadruk op didactiek en onderwijservaring zodat de opgeleide museologen op hun beurt studenten in Indonesië konden opleiden. Er werd onderzocht of een geselecteerd groep Indonesiërs de vierjarige restauratieopleiding in Nederland konden volgen zodat Indonesië binnen vijf jaar een kleine kern van deskundigen zou hebben die in eigen land het onderwijs kunnen voortzetten (KoninklijkInstituutTropen, 1975)¹⁴.

Hoofdstuk 2: De visie van Pieter Pott

2.1 Liever overdracht van kennis dan transfer objecten uit musea

Teruggave van Indonesisch cultureel erfgoed, dat sinds de onafhankelijkheid van Indonesië hoofdzakelijk een politiek instrument was, werd sinds de aanvang van de wetenschappelijke en culturele samenwerking steeds meer een probleem van Nederlandse musea. Professor Pieter H. Pott, museumdirecteur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, reageerde sceptisch op de brief van het hoofd van het Bureau Samenwerkingsprogramma's in samenhang met de discussie rond de teruggave van voorwerpen met een vertrouwelijke nota: 'inzake teruggave van cultuuroederen (niet archieven) in Nederlands Openbaar bezit' (Pott, 1974)¹⁵. Pott is van mening dat de uitspraak 'Indonesië is leeggeroofd' een politieke uitspraak is en ervan overtuigd dat de meeste objecten door aankoop zijn verworven '*Bij een selectieve werkwijze zou dit kunnen leiden tot repercussies, Nederland zou dan bv de schilderijen uit Leningrad kunnen terugvragen*' (Pott, 1974)¹⁶. Voor de

¹³ KoninklijkInstituutTropen. (1975). Vervolgactie KIT samenwerking museumprojecten met Indonesië. In. Leiden: Archief Volkenkundigmuseum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Pott, P. H. (1974). Vertrouwelijk nota inzake cultuuroederen (niet archieven) in Nederlands Openbaar bezit. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

¹⁶ Ibid.

uitvoering van teruggave van kunstschaten is algemeen internationaal overleg noodzakelijk volgens Pott 'zover het blijkt uitvoerbaar te zijn gezien de grote ingewikkeldheid van de kwestie'. Het is niet een kwestie van de musea of de regering om dit te beslissen. Pott schrijft hierbij 'tenslotte kan men de klok niet teruggedraaien ook al zou men dat willen'. Hierin klinkt een bepaald schuldgevoel door (Pott, 1975)¹⁷.

Hij pleitte, overeenkomstig de afspraken met het KIT, voor overdracht van kennis in plaats van transfer van objecten uit collecties in de Nederlandse musea. Hij was van mening dat de collecties in de Nederlandse musea, verzamelingen zijn die in de 19e en 20ste eeuw in Nederland door of met behulp van de overheid naar Nederland zijn gekomen. Op grond van politieke overwegingen vroeg hij zich af op welke schaal wezenlijk belangrijke cultuurgoederen in principe terug dienen te gaan naar het land van herkomst. Terugdraaien van de geschiedenis was volgens hem onmogelijk en de verspreiding van cultuurgoederen over de wereld kan bijdragen tot een beter begrip en waardering zoals dit ook eerder werd verkondigd door Mr. R. Hotke¹⁸, plaatsvervangend directeur-generaal van kunsten, inzake de teruggave van culturele goederen (Hotke, 1969)¹⁹. Dergelijke teruggave zou in de meeste gevallen een vervreemding zijn van Rijkseigendom en teruggave kan alleen op wettelijk grondslag gebeuren. Hij schreef al in 1969 voor het Cultureel Akkoord een nota met een classificering van de betreffende objecten. Opnieuw maakte hij een gedetailleerde beschrijving van de wijze waarop Indonesische cultuurgoederen in het bezit van het Rijk zijn geraakt en welke voorwerpen/categorieën het betreft. Dit keer nuanceert hij de categorieën meer en benoemt hij ook voorwerpen die verbonden zijn aan belangrijke personen in de geschiedenis van Indonesië in overeenstemming met de wensen van de Indonesische delegatie:

1. Voorwerpen die op grond van historisch emotionele waardebeoordeling van belang worden geacht voor de (oude) geschiedenis van Indonesië. Het gaat hierbij met name om twee objecten. Een palmblad handschrift de Nagarakretagama uit 1365 die in 1894 in Lombok is aangetroffen. Het handschrift werd bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Leiden na de dood van dr. J.L.A. Brandes en na zijn dood naar Nederland gezonden. Het dateert uit de periode van de nabloeï van de Majahapit en bevat een lofdicht op koning Rajasanagara. In één van de zangen wordt een omschrijving gegeven van zijn rijk die qua omvang overeenkomt met Indonesië. Hij noemt deze objecten 'historisch emotioneel' omdat het kwijtraken van waardevol koloniaal bezit emotionele gevoelens kan oproepen.

¹⁷ Pott, P. H. (1975). Brief van Pott aan de Nieuwe Revue. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

¹⁸ Mr. R. Hotke, plaatsvervangend directeur-generaal van kunsten, benadrukte in een nota van 1969 dat in de brief van Buitenlandse zaken van 10 september 1968 over de teruggave van Indonesisch culturele voorwerpen alleen gesproken werd over 'culturele voorwerpen' en over reproducties van oude Indonesische handschriften.

¹⁹ Hotke, M. R. (1969). Nota inzake teruggave culturele voorwerpen. In. Den Haag: Nationaal Archief.

Ook noemt hij de Prajnaramita van Singosari, dat wel bekend is als een portretbeeld van Ken Dedes de koningin van de stichter van de Singosaridynastie Ken Agrok. Uit de collectie van D. Monnereau, assistent-resident van Malang, geschonken aan prof. Reinwardt in 1816-1821 in opdracht van Koning Willem I bedoeld voor een in Amsterdam te stichten nationaal museum.

In dit geval zou vraag om teruggave ook meer een emotionele achtergrond hebben dan overwegingen van juridische aard. Hij beschouwt dit niet als roof of illegale verplaatsing

2. Voorwerpen die sinds de periode van de soevereiniteitsoverdracht 1947 naar Nederland zijn overgebracht, met name uit Nieuw-Guinea (Irian Jaya). Deze voorwerpen zijn tijdelijk in bruikleen ondergebracht in het depot van het Volkenkundig museum te Leiden. Belangrijk is dat hij in dit punt ook de herkomst van voorwerpen betreft en de wijze waarop ze een andere context hebben gekregen door verplaatsing. De grote stroom Nederlanders die na 1947 het land hebben verlaten hebben zeer waarschijnlijk ook culturele objecten uit verzamelingen kunnen meenemen. De Nieuw-Guinea collectie is een kleine collectie van 300 voorwerpen die volgens Pott teruggegeven moet worden aan de plaats van oorsprong Nieuw-Guinea (Jayapura) en niet thuis horen in Jakarta. Mogelijk is hierbij ook sprake van menselijke resten zoals de twee Wadjak-schedels en de overige artefacten van de Dubois-collectie. De twee Wadjakschedels en de Dubois collectie bleken steeds weer een gevoelig onderwerp waarvoor intern beraad nodig was omdat men nog niet wist waar deze schedels zich bevonden (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977c)²⁰.

3. Voorwerpen die in de koloniale periode aan Nederlandse openbare verzamelingen in bruikleen worden verstrekt.

4. Voorwerpen van oudheidkundige betekenis en hoge kunstwaarde, schenkingen van particulieren aan de staat. Een claim tot teruggave zou kunnen leiden tot repercussies. Herkomstonderzoek is hierbij nodig. Unesco heeft geen regelingen kunnen maken die erop gericht zijn op terugzending. Deze verplaatsingen vormen een eigen element in de cultuurgeschiedenis. Terugzending zou tot hoogste gecompliceerde vragen leiden, welke niet anders dan in ruim internationaal overleg aan de orde kunnen worden gesteld en waarbij een oplossing bijzonder moeilijk bereikbaar lijkt. Eenzijdige behandeling en besluitvorming kan tot zonderlinge consequenties hebben op het gebied van internationale verhoudingen. Een overdracht kan beschouwd worden als vervreemding van rijks eigendom met aanzienlijk waarde die alleen op grond van een wettelijk besluit kan geschieden. Hij benoemt hier o.a. de 'gestolen' of 'geredde' beelden die door Monnereau geschonken zijn aan Reinwardt en hiermee Rijkseigendom zijn geworden.

5. Voorwerpen van een eclatief hoge intrinsiek waarde die het duidelijkst de publieke

²⁰ NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977c). Notitie van de Nederlandse delegatiebetreffende de bespreking 10 juni 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

verbeelding aanspreken (goud, edelstenen, brons) en waarbij emotionele romantische gevoelens een rol spelen bij de gedachte aan een schat. Teruggave is niet onoverkomelijk als dit gebaar op prijs gesteld zou worden. Grotendeels is volgens hem alles al in Indonesië mede door toedoen van het Bataviaasch Genootschap.

6. Voorwerpen die geen oudheidkundige of intrinsieke waarde hebben, maar wel een kunstzinnige of artistieke waarde.

Hij trok de conclusie dat voor een regeling van teruggave slecht te denken valt aan de eerdergenoemde punten 1,2,3, en 5. Daar zou vermoedelijk ook de belangstelling van Indonesische zijde naar zijn. Het ging volgens hem meer om behoud van cultuurwaarden in de vorm van objecten. De objecten zouden gemakkelijker worden bewaard dan kennis en inzicht ervan. Hij achtte het daarom van belang om in het kader van het Cultureel akkoord tussen Nederland en Indonesië te streven naar vastlegging en overdracht van wetenschappelijke kennis over de objecten in plaats van het overhevelen van het materiële bezit

2.2 Koloniale museumbeleid was op conservering en behoud gericht

In zijn beschrijving benadrukt hij het op conservering gerichte koloniale museumbeleid waarop Nederland is omgegaan met het Indonesische Culturele bezit. Hij refereerde aan het V.O.C.-beleid ten aanzien van transport van kunstvoorwerpen en andere cultuurgoederen en het absolute verbod van het overbrengen van goederen naar Nederland die niet door Nederland besteld zijn. Ambtenaren die repatrieerden moesten zelfs hun eigendommen verkopen voordat ze teruggingen naar Nederland. Volgens Pott was dit ook de reden dat Gouverneur Generaal Johannes Kamphuis in 1691 de voorkeur gaf om in Batavia te blijven boven de verkoop van zijn fraaie collectie naturalia en Japans keramiek. Belangstelling voor oudheden in Java kwam pas op in laatste jaren VOC en tijdens de overname door de Commissaris-Generaal 1816. Er werden particuliere verzamelingen gevormd door Nederlandse ambtenaren zoals die van Nicolaas Engelhard in 1801 die Gouverneur van Java's Nooroostkust was. Hij liet een aantal sculpturen van de ruïne van Singasari overbrengen naar de tuin van zijn dienstwoning 'De Vrijheid' in Semarang. Het 19^e eeuwse Boeddhistisch beeld van de Prajnaparamita uit Singasari is een personificatie van het hoogste spirituele inzicht. Het beeld, dat door de bevolking Putri Dedes wordt genoemd, was destijds gevonden door de assistent-resident en in de tuin van zijn huis geplaatst. Volgens Pott werd op grond van de naam Putri Dedes verondersteld dat het een portretbeeld van Ken Dedes was, de vrouw van de eerste Singasari vorst van het Majapahit rijk. De Nieuwe Revue heeft in een artikel geschreven dat mevrouw Tien Suharto een afstammeling was van deze koningin, waarschijnlijk omdat ze een claim legde op dit beeld. Pott weerlegt dit en zegt dat zij waarschijnlijk wel een afstammeling is van één van de prinsessen van het Majapahit rijk dat in het handschrift van de Nagarakretagama uit ca 1365 wordt beschreven. Daarnaast beschrijft Pott dat de

schenkingen van Nederlandse verzamelaars, op enkele uitzonderingen daargelaten, van weinig waarde zijn voor de musea. Het Bataviaasch Genootschap heeft een grote bijdrage geleverd aan de bescherming en het behoud cultuurschatten. Met de herformulering van de Ordonnantie in 1878 werd ondermeer bepaald dat over alle vondsten van 'oudheidkundige belang' mededeling moest worden gedaan aan de hoofden van gewestelijk bestuur. Gevonden voorwerpen dienen naar het Bataviaasch Genootschap voor onderzoek te worden gezonden. Zo kreeg het Bataviaasch Genootschap de gelegenheid om tegen de getaxeerde waarde bijzonder waardevolle objecten aan te kopen ten behoeve van het Rijksmuseum van Oudheden dat na 1903 het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden werd.

2.3 De Lomboschat spreekt tot de verbeelding

De Lomboschat zou volgens hem veel aandacht hebben omdat de schat tot de verbeelding spreekt zoals ook andere expedities op Bali, Sumatra en Celebes die een overeenkomstig beeld met buitgemaakte voorwerpen oproepen. Emoties spelen volgens hem een grotere rol bij de Lomboschat. Na de verovering van de kraton werd de oude vorst gevangengenomen en verbannen naar het eiland Banda. Bij de verovering viel de schat in Nederlandse handen onder leiding van generaal Vetter. De voorwerpen werden op basis van het Gouvernementsbesluit van 1858 aan het Bataviaasch Genootschap ter bewaring aangeboden. Alle stukken werden opgenomen in het bestand van het Bataviaasch genootschap waar een selectie werd gemaakt. Alle minder belangrijke stukken werden naar Nederland gezonden en daar ter beschikking gesteld van het Rijksmuseum te Amsterdam. Volgens hem was op deze wijze bereikt dat de belangrijkste cultuurschatten in Indonesië zijn gebleven en niet naar Nederland gingen of in handen zijn geraakt van opkopers, die van plundering afkomstige zaken in de handel hebben gebracht.

In een brief aan de redactie van de Nieuwe Revue, waarin hij zijn ergernis uit over het vertekende beeld dat beschrijvingen van De Nederlandse media geven, schrijft hij uitgebreider over de. Hij wijst op een 'aantal zaken die onjuist zijn gesteld of onjuist bij de lezer moeten overkomen' in een artikel over de achtergronden van de Lombok-expeditie (Pott, 1975)²¹. Hij benadrukt dat de Lombokexpeditie samenviel met het dieptepunt van de Atjehoorlog dat in 1873 aanving en waarbij een leger van 13.000 Nederlanders het moest opnemen tegen een veelvoud aan Atjehse soldaten. Een oorlog tussen Atjeh en Nederland die feitelijk pas voor Atjeh eindigde in 1942 toen Japan in Indië Nederland versloeg. Pott verwijt de slapten van het Nederlandse leger die volgens hem mede duidt op de 'vele Nederlandse overlopers' die tijdens het groeiende verzet op het eiland aan de zijde van de Atjehers gingen staan. Hij is van mening dat het daarom begrijpelijk was dat er tijdens de tweede

²¹ Pott, P. H. (1975). Brief van Pott aan de Nieuwe Revue. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

expeditie (augustus-november 1894) fors werd ingegrepen in lijn met het besluit van Generaal Jan van Swieten (1807-1888) om het sultanaat af te schaffen en Atjeh onder direct Nederlands bestuur te plaatsen. Voorts schreef hij dat de Lombokschat twee delen bestond: gouden en zilveren sieraden, gebruiksvoorwerpen met gemunte geld en een gedeelte met de collectie handschriften. Pott benadrukte in zijn brief dat er niet was geplunderd en dat het gouvernement op aandringen van het Bataviaasch genootschap bij 2^e expeditie een deskundige had toegevoegd als kunstbeschermingsofficier: de heer J.L.A. Brandes. Hij heeft gezorgd dat niet ten eigen bate werd geplunderd maar stukken ondergebracht werden bij het Bataviaasch Genootschap die al sinds 1859 beheerder was van 'zaken die op enerlei wijze 's lands bezit konden worden genoemd'. Het verbieden van verslepen en uitvoer van oudheden op gouvernementsgronden was één van de verplichtingen die sinds 1841 gold. Het overgrote deel zou in het museum van het Bataviaasch Genootschap (later bekend als museum Pusat) worden bewaard. Een kleiner deel van ca 250 voorwerpen zou naar Nederland worden gezonden om daar ter beschikking van één van de musea te worden gesteld. Volgens Pott lag het aan het ministerie van Koloniën die geen beslissing kon nemen over de standplaats van de schat en daarom werd alsnog de gehele schat naar Nederland gestuurd en in Amsterdam tentoongesteld. Toen er overwogen werd om de schat te verkopen en het geld voor de mislukte expeditie te gebruiken werd de gehele schat volgens Pieter Pott alsnog naar het Bataviaasch genootschap terug gestuurd. Volgens Pott werden alleen enkele stukken opgenomen in de historische afdeling van het Rijksmuseum. Een collectie minder belangrijke sieraden en gebruiksvoorwerpen werd in 1921 opgenomen in het Tropenmuseum maar in 1937 door het Rijk naar het Rijksmuseum van Volkenkunde geplaatst.

Hoofdstuk 3: Overwegingen herziening teruggavebeleid

3.1 Besluitvorming beleid voor teruggave 1974 door Ministerie van Buitenlandse Zaken

Eindelijk buigt het Ministerie van Buitenlandse Zaken zich serieus over de kwestie van teruggave om haar beleid hierop te herzien. Minister-president de Jong stuurt op 29 november 1974 een concept-nota naar het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (Jong & Gendt, 1974)²². Tot dan toe waren er nog geen concrete Indonesische claims ingediend en het was voor het ministerie niet duidelijk wat de aard van de Indonesische verlangens waren. Het was de regering inmiddels wel duidelijk geworden dat de wens tot teruggave door Indonesische instanties hoog werd opgenomen en dat dit bedreigend zou zijn voor de samenwerking via het Cultureel Akkoord. Doelstelling van de nota was om tot een snelle oplossing te komen.

²² Jong, D. J. J. P. d., & Gendt, D. G. J. v. (1974). Concept-nota Ministerraad betreffende teruggave culturele en historische voorwerpen. In. Den Haag: Natinaal Archief Archiefbloknr. XII Inv.nr.2813.

In Nederland weinig precioza van hoge culturele waarde aanwezig.

Onderzocht werd in hoeverre er in Nederland voorwerpen van culturele en historische waarde aanwezig waren. De conclusie waren overeenkomstig de eerdere conclusies van Pott, dat in Nederland weinig precioza van hoge culturele waarde aanwezig zijn. De Lombokschat is een uitzondering hoewel zich in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden 'de tweede keus' van de schat bevindt. Het overgrote deel met waardevolle stukken zou vanwege de overname van het Bataviaasch Genootschap na de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië gebleven zijn.

De Balischat zou al in 1913 teruggegeven zijn. De stukken in het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden zouden zijn buitgemaakt tijdens andere expedities.

Nieuw-Guinea ethnografica

De collectie Nieuw-Guinea ethnografica, afkomstig uit het museum in Hollandia zou tijdelijk in bruikleen naar Het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden zijn overgebracht.

Betreffende de Militaire musea werd geconcludeerd dat er geen voorwerpen zijn die onrechtmatig zijn weggenomen uit het museum Sana Budaja te Yogyakarta zoals dit ten onrechte in een persbericht werd vermeld.

3.2 Collectie handschriften

De grote collectie handschriften is merendeels privaatrechtelijk verkregen met uitzondering van vierhonderd Javaanse handschriften afkomstig van de Lombokexpeditie in 1894. Hiervan was inmiddels de Negarakretagama teruggegeven aan de Indonesische regering. Daarnaast zouden er nog een aantal Maleise en Atjehse handschriften uit de collectie Snouck Hurgronje, die buitgemaakt zijn in de Atjehoorlog, zich in Nederland bevinden.

3.3 Indonesische documenten in NEFIS/CMI-archief

Met betrekking tot de archieven werd geschreven dat in het archief van Buitenlandse Zaken en het Ministerie van Defensie nog Indonesische documenten aanwezig zijn die gedurende periode 1945-1950 zijn verkregen en zijn samengebracht in het NEFIS/CMI-archief. Hiervan vormt het republikeins archiefmateriaal, de zogenaamde Djokja documenten, die buitgemaakt zijn tijdens de tweede politionele aktie een onderdeel.

Het Nieuw-Guinea- archief afkomstig uit kantoor voor bevolkingszaken te Hollandia zou naar Den Haag zijn gestuurd. Van de belangrijke rapporten zouden er echter uitsluitend kopieën zijn.

Bij integrale teruggave aan de Indonesische regering van originali zou dit archief tot het aanvoeren van een juridische basis leiden. Hierbij haalt het ministerie nogmaals aan dat de Indonesische regering haar eisen niet meer kan ontlenen aan de Uniestaat die zij zelf heeft opgezegd. Voor de Nieuw-Guineakwestie kan Indonesië zich beroepen op de overeenkomst van New York in 1962. Wel

kon de Indonesische regering zich beroepen op de resolutie van Zaïre van december 1973, waarin sprake is van teruggave van 'expropriated' inheemse stukken. Nederland heeft zich toen onthouden van stemming.

Hoofdstuk 4: Overleg tussen musea en archieven op basis van reciprociteit

4.1 Bilateraal overleg op basis van wederkerigheid

In de XVIIIe zitting van de Algemene conferentie van de UNESCO (1974), waaraan Pott ook deelnam, heeft Nederland zich onthouden van stemming maar wel een stemverklaring afgelegd waarin gesteld wordt dat 'Nederland positief staat ten opzichte van het desgevraagd zoeken naar oplossingen via bilateraal overleg' voor teruggave. Integrale onvoorwaardelijk teruggave was niet wenselijk omdat kunstvoorwerpen en archiefonderdelen ook gezien worden als een wezenlijk onderdeel van de Nederlandse cultuur en de Nederlandse geschiedenis. Daarnaast wordt gewezen op de negatieve precedentwerking en de mogelijke claims op ander archiefmateriaal.

Wederom wordt geconcludeerd om geen formalistisch standpunt in te nemen maar pragmatisch te reageren in bilateraal overleg het kader van de samenwerking tussen musea en archieven en op basis van wederkerigheid. De houding van de Nederlandse regering doet hierbij denken aan de eerdere besprekingen die in 1954 met de Indonesische regering gevoerd en waarbij het informele overleg niet geleid heeft tot aanwijsbare en formeel vastgelegde overeenkomsten voor teruggave van cultuurhistorische voorwerpen. Wel stelt de regering nu dat op het principe van non-restitutie van buitgemaakte voorwerpen via een regeringsbeslissing een enkele uitzondering gemaakt kan worden. Er werd hierbij meteen het Nederlandse voordeel gezien van een goede Indonesische-Nederlandse relatie die op dat moment aan het ontwikkelen was op het terrein van de technische en wetenschappelijke samenwerking. De grote rijkdom van het gezamenlijk verleden zou zich zowel in Nederlandse musea en archieven als in Indonesië bevinden maar in Indonesië zouden de musea en archieven, bibliotheken, leeg en verwaarloosd zijn. Samenwerking zou volgens de Nederlandse regering opbouw voor Indonesië betekenen en voor beide partijen culturele en historische waarde hebben. Projecten in Indonesië kunnen op deze wijze onder de noemer van ontwikkelingssamenwerking worden geschoven.

4.2 Bereidheid tot teruggave in beslag genomen archiefstukken

De regering verklaarde zich inmiddels bereid om de Indonesische archiefstukken die in de periode 1945 tot 1950 in beslag zijn genomen voor zover deze naar Nederland zijn overgebracht in originali te retourneren nadat van deze documenten microfilms zijn gemaakt. Verder wordt gesteld dat met de Indonesiërs een regeling moet worden getroffen om de microfilm archieven die in Nederland achtergebleven zijn toegankelijk te maken voor wetenschappelijk onderzoek volgens de geldende

Nederlandse archief regels. De regering spreekt ook de bereidheid uit om het microfilmproject van het Arsip Nasional (ARA) dat tot 1942 loopt uit te breiden tot 29 december 1949 en als Indonesië dit wenst kan een Indonesische historicus toegang worden verleend tot het archief weliswaar op kosten van de Indonesische regering. In verband met het feit dat in januari een Nederlandse delegatie naar Indonesië vertrekt om te spreken over verdere uitwerking van de plannen in het kader van het culturele akkoord is hierover een spoedige beslissing gewenst. De concept-nota wordt afgesloten met het verzoek om hiervoor een uitnodiging te zenden aan de Indonesische regering. Een snelle besluitvorming en ruime publiciteit over de bereidheid tot samenwerking van de Nederlandse regering was hierbij gewenst (Jong & Gendt, 1974)²³.

4.3 Verbetering Indonesische centrale overheidsarchieven en musea

Aansluitend in december 1974 stuurde de dienstdoende Nederlandse ambassadeur in Indonesië, Mr. P.W. Jalink, een confidentiële code bericht gericht aan het Ministerie van Buitenlandse zaken betreffende het feit dat de centrale overheidsarchieven en musea aanzienlijk waren verbeterd in Indonesië. Vermeld werd dat het beheer van Museum Pusat en Archief National in zeer goede staat waren en verdwijning van deze organisaties niet waarschijnlijk was. Hij had nog niets vernomen van over verdwijningen van objecten naar Maleisische musea. Verder vermeld hij dat de Indonesische regering krachtiger wil optreden tegen illegale export van oudheidkundige voorwerpen maar controle bleek moeilijk, wel was er recente een arrestatie bij illegale export van oudheidkundig voorwerpen naar Mojakerta door een vertegenwoordiger van Oudheidkundige dienst. De toestand van de Regionale archieven was niet goed echter er was verbetering te bespeuren mede door meer belangstelling voor regionale waarden die door de centrale regering werd gestimuleerd. Het Arsip National organiseerde in overleg met binnenlandse zaken trainingscursussen voor personeel van regionale archieven van de ministeries. Ook was het Arsip National bezig met de inventaris van historisch belangrijk materiaal in regionale archieven. Er bestond een tendens om meer fondsen ter beschikking te stellen voor outillage van archieven en musea ook regionaal hoewel verbetering van regionale instellingen veel tijd zou vragen (Jalink, 1974b)²⁴.

4.4 Bereidheid tot teruggave van voorwerpen die van essentiële betekenis zijn

In de conclusie van de concept-nota naar het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (Jong & Gendt, 1974)²⁵ stelt de Nederlandse regering zich ruimhartig op. De bereidheid werd aangegeven tot teruggave van voorwerpen die van essentiële betekenis zijn voor de Indonesische

²³ Ibid.

²⁴ Jalink, M. P. W. (1974b). Confidentieel stuk betreffende centrale overheidsarchieven en musea in Indonesië. In. Leiden: Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

²⁵ Jong, D. J. J. P. d., & Gendt, D. G. J. v. (1974). Concept-nota Ministerraad betreffende teruggave culturele en historische voorwerpen. In. Den Haag: Nationaal Archief Archiefbloknr. XII Inv.nr.2813.

identiteit, vermoedelijk objecten uit de voor-mohammedaanse periode mits werd aangegeven hoe deze in Nederland zijn gekomen.

Verder werd samenwerking op museum-, archief- en bibliotheekgebied aanbevolen ter bevordering van de Indonesische wetenschap. In de uitwerking wordt verklaard dat de regering het Nieuw-Guinea archief teruggeeft. Op aandringen van de Indonesische regering verklaarde de regering ook het restant van de Lombokschat dat zich in de Rijksinstellingen bevindt terug te geven.

Hoofdstuk 5: Afhankelijkheid van politiek, deskundigen en commissies

5.1. Een team van deskundigen in het leven te roepen

De conceptnota van november 1974 betreffende de kwestie van teruggave resulteerde in een memorandum, gedateerd 7 januari 1975 waarin de Nederlandse regering herhaald, dat zij bereid is materiaal uit Nederlandse archieven en musea van culturele en historische betekenis voor Indonesië, ter beschikking te stellen aan Indonesische onderzoekers. De Nederlandse regering verklaarde zich verder bereid besprekingen aan te gaan over mogelijke vormen van samenwerkingen op deze terreinen. De Indonesische regering verklaarde zich erkentelijk voor de getoonde bereidheid en stelde voor, zoals door Mantra in een eerder stadium was voorgesteld, om van beide zijden een team van deskundigen in het leven te roepen, dat tot taak zou krijgen gezamenlijk de verschillende aspecten voor de verwezenlijking van de getoonde bereidheid tot samenwerking uit te werken.

5.2 Spanningen in Nederlandse binnenlandse politiek rond teruggave

De besluitvorming van Buitenlandse Zaken bracht discussies en spanningen te weeg in de binnenlandse Nederlandse politiek. Het traineren van teruggave bleek niet alleen gebaseerd te zijn op de relatie tussen Nederland en Indonesië maar ook op de binnenlandse politieke machtsverhoudingen. Op 6 februari 1975 werd er in een krantenartikel van De Waarheid geschreven dat er intern bij de Nederlandse regering en organisaties hevige ruzies waren over de culturele akkoorden met de generaal van het Suharto regiem (Waarheid, 1975). Onderwerp zou de post van twee miljoen gulden die de Nederlandse regering beschikbaar stelde voor de culturele samenwerking van 1975 tot 1978 met Indonesië (Teeuw, 1975). Het KITLV had aan de Minister van Onderwijs voorgesteld om voor de wetenschappelijke samenwerking een stuurgroep te benoemen waarin onder andere de in opspraak geraakte Professor Dr. J. van Baal zitting zou hebben.

De overheersende positie die het Leids Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde voor zich opeiste stuitte op toenemende bezwaren. Het KITLV werd door de krant De Waarheid als een uit de koloniale tijd stammende instituut waarin de Leidse hoogleraar dr. A. Teeuw voorzitter was van de adviescommissie van het ministerie van onderwijs en wetenschappen, en bovendien de leiding zou krijgen van de Nederlandse delegatie, die de samenwerkingsbesprekingen zou gaan voeren. De

vereniging van functies zou er al toe geleid hebben dat Teeuw als voorzitter van de adviescommissie aan zichzelf als voorzitter van het Leidse instituut opdracht kon geven tot het samenstellen van een Ontwerpplan, dat de minister als richtlijn zou gaan dienen voor de verdeling van de gelden. Daarbij zou hij volgens de krant zeer tegemoet komen aan de wensen van het generaalsregiem in Indonesië die de komst van wetenschapsmensen, die zich met de bestudering van de sociale structuur van Indonesië willen bezighouden, tegen wilden houden omdat ze als hinderlijke dwarskijkers werden gezien die versterking van het generaalsregiem kunnen ondermijnen (Waarheid, 1975)²⁶.

5.3 Overdracht wordt vertraagd door samenstelling nieuwe commissie

Een week later op 27 mei 1975 doet het hoofd van de Centrale Afdeling Internationale Betrekkingen, C.G. Eckhart verslag aan de Directeur-Generaal voor Culturele Zaken en aan het Hoofd van de Centrale Internationale betrekkingen betreffende de vergadering van de Nederlandse Commissie van Advies voor de Tenuitvoerlegging van de Culturele overeenkomst met Indonesië (Eckhart, 1975)²⁷. Tijdens de vergadering was de Indonesische Ambassadeur Mr. Koesnadi Hardjasoemantri aanwezig om te spreken over de notawisseling tussen de Nederlandse regering en de Indonesische ambassade inzake de teruggave van culturele en historische stukken. De formatie van een gemengde Commissie moest in gang worden gezet om de nota's uit te werken. De taak van de adviescommissie werd veel breder en de samenstelling van de commissie veranderde hierdoor met zowel een wetenschappelijke als een regeringsvertegenwoordiging. De commissie verschool zich achter het feit dat de beslissing over de overdracht een regeringsbeslissing is die buiten de bevoegdheid van de adviescommissie valt, maar bij de uitvoering van die beslissing zou wel de inbreng van de adviescommissie noodzakelijk zijn. Hierbij onthield de voorzitter van de commissie, professor Teeuw, zich van directe uitspraken. Daarna werd nog gesproken over de opleiding en bemanning van musea. Er was vooral behoefte aan twee categorieën middenkader personeel, bestuurlijk en technisch, en een training in de Nederlandse taal. Pieter Pott was benaderd voor de opleiding van drie Indonesische museumconservatoren. Voor de opleiding van museumpersoneel werd een beroep gedaan op ontwikkelingssamenwerking. Alle onderwerpen moesten echter eerst ter overweging gelegd worden de nieuwe adviescommissie waardoor wederom alles beslissingen rondom teruggave inzake historische en culturele stukken vertraagd werden (Eckhart, 1975)²⁸.

5.4 Nieuw-Guinea collectie vanuit Leiden terug naar Jayapura

De overdracht van de tijdelijk in bewaring gestelde collectie van 380 voorwerpen vond inmiddels op

²⁶ Waarheid, D. (1975). Hevige ruzies over culturele akkoorden met Suharto-regiem. *6 februari 1975*.

²⁷ Eckhart, C. G. (1975). Verslag aan de Directeur-Generaal voor Culturele Zaken en aan het Hoofd van de Centrale Internationale betrekkingen betreffende de vergadering van de Nederlandse Commissie van Advies voor de Tenuitvoerlegging van de Culturele overeenkomst met Indonesië. In: Den Haag: Nationaal Archief.

²⁸ Ibid.

13 juni 1975 plaats. In een korte plechtigheid werd in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden aan de ambassadeur van Indonesië, de heer Sutopo Yuwono, een collectie van circa 380 voorwerpen uit het voornamelijk Nieuw-Guinea overgedragen, die in 1962 door de laatste vertegenwoordiger van het Bestuur aldaar naar Nederland zijn gezonden (VolkenkundigMuseum, 1975)²⁹. Deze collectie werd gedurende een periode van twaalf jaar in het genoemde museum in bewaring gehouden, bewerkt en bestudeerd om vervolgens naar Indonesië gezonden om te worden gebruikt voor een museum die gesticht wordt in Jayapura, het voormalige Hollandia. Het betreft een collectie van verschillende soorten gebruiksvoorwerpen, die tussen 1959 en 1962 door bestuursambtenaren en particulieren bijeen zijn gebracht met het doel een eigen museum in Hollandia te stichten. Van de bouw is niet meer gekomen en de collectie lag opgeslagen in het Kantoor van het bevolkingsregister in Hollandia. Ter voorkoming van verlies gedurende de periode van gezagsoverdracht en in verband met onduidelijke eigendom van de voorwerpen werden ze in 1962 naar Nederland gezonden. Met de overdracht werd uitvoering gegeven aan het Cultureel akkoord tussen Nederland en Indonesië. (VolkenkundigMuseum, 1975)³⁰.

Hoofdstuk 6: Eerste Nederlands-Indonesische adviescommissie

6.1 Een brede Nederlandse en Indonesische culturele adviescommissie is gevormd

De culturele samenwerking met Indonesië zoals Mantra beoogde kwam in november 1975 op gang toen zowel aan de Nederlandse als aan de Indonesische zijde een brede adviescommissie gevormd was, zoals dat in de eerdere vergadering van de Nederlandse Commissie van Advies voor de Tenuitvoerlegging van de Culturele overeenkomst met Indonesië in mei 1975 al was besloten. Doelstelling was de wederzijdse wens om culturele samenwerking op het gebied van musea en archieven tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië te bevorderen.

De Nederlandse delegatie was samengesteld met

de voorzitter Mr. R. Hotke, directeur-generaal voor Culturele Zaken van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk

Mevrouw. A.M. Kalmeijer, van de Centrale Afdeling Internationale Betrekkingen van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk,

P.W.A.G. Cort van der Linden, hoofd van de directie Culturele Samenwerking en Voorlichting,

Professor Dr. P.H. Pott, directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden,

Mr. A.E.M. Ribberink, Algemeen Rijksarchivaris

²⁹ VolkenkundigMuseum. (1975). Overdracht collectie van circa 380 voorwerpen uit het vnl. Nieuw-Guinea aan Indonesië. In. Leiden: Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

³⁰ Ibid.

Mr. A.L. Schneiders, Raad voor Pers- en Culturele Zaken ter Nederlandse Ambassade te Jakarta

De Indonesische delegatie werd vertegenwoordigd door leden die voor een belangrijk deel zowel een wetenschappelijke als regeringsfunctie hadden:

Professor Dr. I.B. Mantra, hoogleraar letteren, gouverneur van Bali en directeur-generaal van Cultuur bij het ministerie van Onderwijs en Cultuur voor een periode van tien jaar (1968-1978),

Professor Harsja W. Bachtjar, hoogleraar Sociologie en historicus,

Professor Dr. Koentjaraningrat, antropoloog

Mevrouw Rudjiati Muljadi, jurist en letterkundige,

Brigadegeneraal Raden Panji Nugroho Notosusanto, schrijver en militair hoogleraar geschiedenis

Mevrouw Professor Dr. Haryati Soebadio, Culturele wetenschappen,

Professor Raden Panji Soejono, Indonesische archeoloog

Mr. Soemarmo, afgevaardigde van het Culturele departement van de Indonesische Ambassade

Mevrouw Raden Adjeng Soemartini, directeur of het Arsip Nasional Republik Indonesia.

dhr. Ilen Surianegara, diplomaat en in 1975 directie Sociale en Culturele Zaken van het ministerie van Buitenlandse Zaken

Mohammad Amir Sutaarga, conservator en directeur Museum Pusat (voormalig Bataviaasch Genootschap).

6.2 Studiereizen om de culturele samenwerking te koesteren

Het onderzoek van de Nederlandse Commissie begon met een studiereis naar Indonesië van 10 tot 22 november 1975 (CommissieJointRecommendations, 1975)³¹ op uitnodiging van de Indonesische Delegatie waarbij de hoop werd uitgesproken om de reeds bestaande culturele samenwerking tussen beide landen te koesteren. De Indonesische delegatie hoopte dat Nederland meer begrip zal krijgen voor de ambities van de Indonesische regering. Inmiddels was de teruggave van de Negarakretagama, het schilderij van Raden Saleh en de archieven en culturele objecten van Irian Jaya in gang gezet. Voor de Nederlandse delegatie blijft het bevorderen van wetenschappelijke culturele samenwerking en nagaan wat gezamenlijk tot stand kan worden gebracht de gestelde prioriteit. Dit alles ter verrijking van documentatie van verzamelingen, die men net zo belangrijk vond als de collecties voorwerpen zelf. Dat er sprake was van goodwill om elkaars gewoonten te begrijpen bleek tijdens de lunch waar de Nederlanders een Indonesische rijstafel aten, de Indonesiërs aardappelen met doperwtjes aten en allen het diner bijwoonden in de lokale avondkledij: broek en batikshirt.

³¹ CommissieJointRecommendations. (1975). Kort verslag van de missie van deskundigen naar Indonesië 10-22 november 1975. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

De Nederlandse delegatie maakte onder begeleiding van de Indonesische delegatie een rondreis waarbij eerst kennis gemaakt werd met het Indonesische nationalisme tijdens het bezoek aan het nationaal monument op het Merdekkaplein met de vier onafhankelijkheidsverklaringen, het embleem met de Pancasila en de Indonesische rood-witte vlag. Achtenveertig diorama's vertelden over de geschiedenis van Indonesië. Het Museum Pusat leek meer op een pakhuis en Sutaarga had op het museumterrein zijn ambtswoning. De Negarakretagama was opgeborgen in een berging in de bibliotheek samen met enkele andere handschriften die in slechte staat waren en die voor restauratie in aanmerking. Het gebouw van het Arsip Nasional zag er goed uit met een U-vormige aanbouw die voorzien was van goede technische moderne outillage beheerd door de 'uiterst efficiënt werkende directrice': Mevrouw Soemartini. Het nieuwe gebouw van Nationaal archief zou gebouwd worden in de groene belt van Kemang maar dit zou vanwege de efficiënte inrichting nog jaren duren. kwamen. De delegatie vervolgde de rondreis langs provinciale musea en langs de afdeling Letteren van de Gaya Mada Universiteit. Lokale archieven zoals het archief van het museum in Makassar was niet in goede staat. Ook bracht de delegatie bezoek aan verschillende tempelcomplexen waaronder de Tjandi Kalasan met het kantoor van de oudheidkundige dienst te Prambanan en het grote complex van Lara Djonggrang met de Civatempel en Mahadeva beeld.

In Medan was veel geld gebruikt voor de bouw van een immens cultureel centrum Tapian Daya. Sujono waarschuwde om tijdens het bezoek aan het Medanse Istana Paleis van de sultan van Deli niet van gedachten te wisselen over een opleiding museologie in verband met gevoeligheden die *'vermoedelijk verband hielden met competentiekwesties en het al dan niet vertegenwoordigd zijn in het Consortium en in de stuurgroep ter uitwerking van het Cultureel akkoord aan de Indonesische zijde'*. Er was op lokaal en provinciaal niveau argwaan over de overwegende invloed van de nationale regeringsstuurgroep met cultureel en sociaal antropologen. Alle conversaties gebeurden daar in het Bahasa.

6.3 Indonesische statement met lijst van verlangens

Na aankomst van beide delegaties in het Museum Pusat (Voormalig Bataviaasch Genootschap) hield de Indonesische delegatieleider Mantra een speech met een statement die een hele reeks van verlangens inhield. De lijst van verlangens was gesplitst in secties, die betroffen:

- a. musea en opleidingen met meer gespecificeerde verlangens. Dit betrof grotendeels catalogisering van de inhoud van musea en particuliere collecties ook die niet-rijksbezit zijn;
- b. archieven en documentatie.

Meer gespecificeerde onderwerpen waren op het gebied van archeologie, prehistorie, paleo-antropologie, handschriften. Er bleek een lijst te zijn opgemaakt van een team onder leiding van de heer Satyadi welke '10.000 voorwerpen' omvat die echter niet duidelijk zijn omschreven. Deze lijst

zou later ook nooit achterhaald geweest zijn (CommissieJointRecommendations, 1975)³². Dit zou mogelijk dezelfde lijst zijn die eerder door het Indonesische onderzoeksteam van de Missie Sudiro opgesteld was (Jalink, 1974c)³³. Het resultaat van hun zoektocht was een lijst van tienduizend opeisbare objecten. De Indonesische delegatie wilde volledige catalogi van museumstukken van de musea in Amsterdam (Tropenmuseum), Den Haag (museum voor Onderwijs), Leiden, Rotterdam, Delft, Leeuwarden en van particuliere verzamelingen ondermeer collectie Gall en de verblijfplaats van stukken gepubliceerd in de 30er-jaren door Krom, Von Heine Geldern. Voorwerpen uit het legermuseum te Atjeh, de Lombokschat, de rijks-sieraden van Luwu, het zadel en andere voorwerpen van Pangeran Diponegoro (zouden in Bronbeek zijn), Het zwaard van Pattimura, de twee Wadjak-schedels en de beenderen van de Trinil en andere Pithecanthropos vondsten van de Dubois-collectie (CommissieJointRecommendations, 1975)³⁴. Van Nederlandse zijde werd, gezien de onbevoegdheid van de commissie om politieke besluiten te nemen, geen toezegging gedaan over teruggave. Er werd hulp van Nederland gevraagd voor de aanvulling van fotocollecties en de bibliotheek.

6.4 Wederzijdse notie van slechte omstandigheden gerepatrieerd erfgoed.

De delegatie bezocht ook Professor Thayeb, minister van onderwijs en cultuur, die net terug was van een bezoek aan West-Europa. Opvallend was zijn uitspraak dat Indonesië natuurlijk niet alle cultuurschatten van Nederland terug wil, hij zou niet weten wat hij daarmee moest doen. Hij sprak Nederlands. Mogelijk was dit zijn individuele zienswijze maar de Indonesische delegatieleden, die voor het merendeel hun wetenschappelijke opleiding genoten hadden in Nederland of de Verenigde Staten, hadden ook weinig vertrouwen in een verantwoorde plaatsing van gerepatrieerd erfgoed in Indonesische musea gezien de gebrekkige klimatologische en materiële omstandigheden en zagen liever dat bepaalde objecten, zoals de vochtgevoelige palmbbladhandschriften, in Nederland bleven. Door de uitspraak van Tayeb kan ook geconcludeerd worden dat er een spanningsveld was tussen de wetenschappelijke commissies van respectievelijke landen en het heersende politieke beleid. Objecten waren symbolen van onafhankelijkheid en politieke macht en moesten in Indonesië blijven. Het is daarnaast de vraag of het Westerse begrip voor conservering van cultureel erfgoed in overeenstemming is met het Indonesische begrip waarin de sociale betekenis, de bezieling van en de

³² CommissieJointRecommondations. (1975). Belangrijkste punten Joint Recommondations opgesteld door de Nederlands en Indonesische team van experts betreffende culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

³³ Jalink, M. P. W. (1974a). Codebericht betreffende teruggave historische objecten. In. Den Haag: Nationaal Archief.

³⁴ CommissieJointRecommondations. (1975). Belangrijkste punten Joint Recommondations opgesteld door de Nederlands en Indonesische team van experts betreffende culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

functie in rituelen een grotere betekenis hebben dan esthetische en historische wetenschappelijke waarden³⁵. Als een object voor de Indonesiër niet meer de intrinsieke spirituele waarde en bezieling heeft dan verliest het de belangstelling.

6.5 Aanvaarding nota voor samenwerking

De Nederlandse delegatie van de commissie probeerde een nieuwe samenwerkingsnota te formuleren om tot een eindcompromis te komen die voor beide partijen aanvaardbaar was. De Indonesische delegatie kon met voorwaarden instemmen die op 'bijna militaristische wijze' in het Bahasa werd voorgelezen door een lid van de Voorlichtingsdienst.

De tekst van de samenwerkingsnota betreft een gezamenlijk advies aan de wederzijdse regeringen ter zake de overdracht van een aantal zeer concrete objecten en de mogelijkheid van de ontwikkeling van een systeem van visuele documentatie dat in directe samenwerking dient te worden ontwikkeld en waarbij het mogelijk kan zijn dat nog andere voorwerpen voor overdracht in aanmerking dienen te worden gebracht. Nadrukkelijk werd gesteld dat geen overeenkomst tussen de Nederlandse en Indonesische regering: daartoe was de delegatie niet bevoegd. Het bezoek van de delegatie in Indonesië eindigde met geschenken en een uitnodiging voor een tegenbezoek.

6.6 Pott is overtuigd van noodzaak ontwerpplan museale samenwerking

Na de studiereis met de voltallige delegatie in Indonesië was Pott overtuigd van het belang van culturele samenwerking in museaal verband. Pott merkte daarbij op dat hij de indruk kreeg dat er een nieuwe generatie Indonesiërs opstond die geen weet had van de recente geschiedenis van eigen land. Zijn opmerking schets de houding van de jongste generatie Indonesiërs die meer in het hier-en-nu en naar de toekomst toe leven dan vanuit een historisch bewustzijn. Enerzijds zou dit volgens hem te wijten zijn aan het gebrek aan goed geschiedenisonderwijs anderzijds aan het opzettelijk willen vergeten van de koloniale geschiedenis en de verlangde verlossing van historische Nederlandse knellende banden. Het getuigt ook twee verschillende percepties van de werkelijkheid in verschillende economische omstandigheden. Tijdens zijn reis merkte Pott op dat in het centrale gedeelte van het Majpahitrijk een enorme pendopo was opgericht ter ere van een nationale legerdivisie. Hij vond het jammer dat de Indonesische regering eerder geld gebruikt voor het leger dan voor een behoorlijk museum: 'De mensen van de oudheidkundige dienst zeggen er maar niets

³⁵ De meeste kunstvoorwerpen van traditionele volksculturen hadden een rituele waarde en wordt weinig over mooi of lelijk gesproken terwijl in de westerse kunstcultuur het gebruikelijk was om kunstvoorwerpen aan te schaffen op basis van hun schoonheid. Kunstobjecten waren voor dagelijks gebruik en schoonheid is niet iets wat ligt in dingen maar in de relaties met de dingen, in het proces van bijvoorbeeld bezweringen. Het eindresultaat heeft geen belangrijke waarde. Vergelijkbaar zijn de malagan-beelden uit Papoea-Nieuw-Guinea die gebruikt worden in een begrafenisritueel om vervolgens zonder ceremonie verbrand te worden.

over maar hun zwijgen zegt meer dan genoeg' (CommissieJointRecommendations, 1975)³⁶. Pott concludeerde dat de organisatie zwak was van de Oudheidkundige dienst van Oost-Java, die bestond uit de afdeling klassieke monumenten, de afdeling research met een opleiding en bibliotheek en de afdeling documentatie. Hij was van mening dat een straffere leiding, betere organisaties en ruimere materiele voorzieningen noodzakelijk waren. Zijn bezoek aan Indonesië eindigde in het kantoor van de LIPI (Lembaga Ilmu Pengetahuan Indonesia) de centrale instantie voor wetenschappelijk onderzoek in Indonesië (KITLV, 1975)³⁷. Met enige jaloezie zag hij dat de vertegenwoordiger van het Koninklijke Instituut Taal Land en Volkenkunde een goed ingericht bureau had (CommissieJointRecommendations, 1975)³⁸. In 1968 had Professor Teeuw al voor elkaar gekregen om een wetenschappelijke vertegenwoordiging van het KITLV in Jakarta op het kantoor van de LIPI te plaatsen, de centrale instantie voor wetenschappelijk onderzoek in Indonesië. Ook stelde Minister Udink in dat jaar voor om 1 miljoen gulden ter beschikking te stellen voor culturele projecten in Indonesië (Zie hoofdstuk 4.4 Voorstudie). Pott had moeite met de overheersende positie die het Leids Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde voor zich opeiste. Het KITLV werd door de krant de Waarheid als een uit de koloniale tijd stammende instituut waarin de Leidse hoogleraar dr. A. Teeuw voorzitter was van de adviescommissie van het ministerie van onderwijs en wetenschappen, en bovendien de leiding zou krijgen van de Nederlandse delegatie, die de samenwerkingsbesprekingen zou gaan voeren. De vereniging van functies zou er al toe geleid hebben dat Teeuw als voorzitter van de adviescommissie aan zichzelf als voorzitter van het Leidse instituut opdracht kon geven tot het samenstellen van een Ontwerpplan, dat voor de minister als richtlijn voor de verdeling van de gelden zou gaan dienen. Daarbij zou hij volgens de krant zeer tegemoetkomen aan de wensen van het generaalsregiem in Indonesië die de komst van wetenschapsmensen, die zich met de bestudering van de sociale structuur van Indonesië willen bezighouden, tegen wilden houden omdat ze als hinderlijke dwarskijkers werden gezien die versterking van het generaalsregiem kunnen ondermijnen (Waarheid, 1975)³⁹.

Hoofdstuk 7: De overeenkomst in de Joint Recommendations

7.1. Joint Recommendations 1975

Op 22 November 1975 werden de belangrijkste eindpunten van de Joint Recommendations opgesteld

³⁶ CommissieJointRecommendations. (1975). Belangrijkste punten Joint Recommendations opgesteld door de Nederlands en Indonesische team van experts betreffende culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

³⁷ KITLV. (1975). Jaarverslag. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.

³⁸ CommissieJointRecommendations. (1975). Kort verslag van de missie van deskundigen naar Indonesië 10-22 november 1975. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

³⁹ Waarheid, D. (1975). Hevige ruzies over culturele akkoorden met Suharto-regiem. *6 februari 1975*.

door de Nederlands en Indonesische team van experts betreffende culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten (CommissieJointRecommondations, 1975)⁴⁰. Belangrijke gemeenschappelijke wens was culturele samenwerking in het veld van musea en archieven tussen Nederland en Indonesië waarin de volgende punten werden genoemd:

7.2 Nationale identiteit, wetenschappelijke ontwikkeling en reciprociteit

De samenwerking betrof enerzijds de materiële transfer van objecten die van cultureel en historisch belang zijn (gelinkt aan personen en gebeurtenissen) teruggaan naar het land van herkomst, waarmee impliciet hiermee bijdrage geleverd aan de gewenste nationale identiteit van Indonesië. Anderzijds ging het om een wetenschappelijke kennisuitwisseling en kennisverdieping. Culturele objecten zoals etnografisch en archiefmateriaal zouden dienst kunnen doen om wederzijds begrip en waardering te krijgen voor elkaars culturele erfgoed en geschiedenis. De ontwikkeling van een programma voor visuele documentatie ten gunste van etnologie en archeologie in beide landen behoorde hiertoe. Om de transfer van de objecten zo goed mogelijk te laten verlopen werd een programma noodzakelijk geacht waarin dit in termijnen kon gebeuren. In beginsel werden concrete objecten opgesomd waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen objecten die staatseigendom zijn en die daartoe niet behoren maar wel een historisch-emotionele waarde hebben.

7.3 Staatseigendommen

Op de eerste plaats werd de terugkeer verlangd van staatseigendommen die verband hebben met belangrijke historische en culturele gebeurtenissen en verbonden zijn aan bepaalde personen die belangrijk waren voor de nationale geschiedenis. Hiertoe behoorden ondermeer het Prajnaparamita beeld en de kroon van Lombok. Voor objecten die dezelfde waarde hebben maar geen staateigendom zijn werd de Nederlandse regering geadviseerd om binnen de mogelijkheden herkomstonderzoek te doen.

7.4 Objecten met historisch emotionele betekenis

Terugkeer van objecten die een historisch-emotionele betekenis hebben zoals het zadel, de kris van Diponegoro en contact moest gelegd worden met degenen die de Luwu insignia in hun bezit hadden. Dit is nooit duidelijk geworden omdat er sprake was van particulier bezit of de mogelijkheid dat deze nooit hebben bestaan. Onderzoek was noodzakelijk voor de terugkeer van bijzondere archeologische vondsten zoals de twee Wadjak schedels waaronder de Pithecanthropus schedel en de beenderen van de Trinil die deel uitmaken van de Dubois collectie, vondsten die afkomstig zijn van het

⁴⁰ CommissieJointRecommondations. (1975). Belangrijkste punten Joint Recommondations opgesteld door de Nederlands en Indonesische team van experts betreffende culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

legermuseum in Atjeh en andere exemplaren waarvan de herkomst onduidelijk is (zie p.18 *Indonesische statement met lijst van verlangens*).

Ook manuscripten en inscripties die direct verbonden zijn aan belangrijke historische personen die van cultureel belang zijn of verbonden zijn aan cruciale historische gebeurtenissen in Indonesië worden overgebracht naar het land van oorsprong.

Beide delegaties waren van mening dat een tijdsindeling noodzakelijk is om de vooraanstaande behoeften te bereiken binnen vijf jaar. In een volgende bijeenkomst binnen een jaar zal een programma hiervoor zijn opgesteld (Commissie Joint Recommendations, 1975)⁴¹.

7.6 Visuele documentatie van objecten voor kennisverdieping

De visuele documentatie was niet uitsluitend bedoeld om objecten terug te krijgen maar eerder bedoeld om wederzijdse kennisverdieping over de wijze waarop objecten gemaakt zijn, waarvoor ze gebruikt werden en hoe ze in de loop van de tijd veranderden binnen de culturele groep waartoe ze behoorden. Gemotiveerd kan dan een uitwisseling van objecten plaats vinden naar eigen musea voor studie, onderzoek en expositie. Beide partijen waren het daarom eens dat samenwerking in wetenschappelijke documentatie inclusief fotografie en beschrijvingen van archeologische projecten noodzakelijk was. Gezien de rijkdom en diversiteit van de Indonesische cultuur viel er op dit gebied veel voor de Nederlandse delegatie te halen. Ook wordt de Nederlandse regering aanbevolen om Indonesië te helpen om alle kopieën te verwerven van visuele documentatie in de vorm van foto's en films die exclusieve historische waarde hebben.

7.7 Aanspraak op historische archieven

Tenslotte werden enkele punten toegevoegd waarin aanspraak werd gemaakt op historische archieven die van nationaal belang zijn. Het algemene principe was bekend dat archieven tot het bezit behoren van de administratie waaruit ze zijn voortgekomen. Indonesië claimde daarom het originele archiefmateriaal dat geproduceerd is door de regering van Nederlands-Indië, de Japanse militaire regering in Indonesië gedurende de Tweede wereldoorlog, de archieven van de regeringen van de diverse staten en gebieden van Indonesië. De archieven van de Indonesische Regering bevinden zich in Nederland en het Nationaal Archief in Den Haag en het Arsip in Indonesië hebben de taak om de archieven te retourneren aan de juiste partijen in overeenstemming met de Nederlandse wetgeving. Deze samenwerking binnen het domein van de archieven willen beide landen verder ontwikkelen en voortzetten. Beide partijen waren van mening dat de 'overgebrachte archieven van de Procureur-Generaal en de Algemene secretarie' die Nederlandse individuen en groepen betreft, moeten worden achtergelaten en documenten die Indonesische organisaties en Regeringsinstituten

⁴¹ Ibid.

naar Indonesië moeten overgebracht. Beide partijen willen de reproductie in microfilm van archiefmateriaal faciliteren indien dit nodig is en uitwisselen met elkaar. Dit betreft ook het VOC archief waarvan de stukken thans in het Nationaal Archief in Den Haag en in het Arsip Nationaal zijn. Behalve het uitwisselen van materialen wordt ook samenwerking met het oog op uitwisseling van specialisten en ondersteuning met trainingsprogramma's specifiek wat de twee nationale archieven betreft en waarover al overeenstemming is vastgesteld.

7.8 Openingspeech Mantra november 1975

7.8.1 *Begrip voor Indonesisch culturele veld*

De Indonesische delegatie wilde in haar statement de nadruk leggen op generen van begrip voor de Indonesische cultuur en de Indonesische claims betreffende de teruggave van Indonesische culturele objecten (IndonesischeDelegatieJointRecommendations, 1975)⁴² Ter introductie van het Indonesische statement betreffende de Joint Recommendations in november 1975 hield Professor Mantra een speech waarbij hij binnen het kader van de Culturele Overeenstemming tussen de regeringen van Indonesië en Nederland de Nederlandse delegatie in Indonesië verwelkomt met de woorden: 'Ik verwelkom deze eerste bijeenkomst in Indonesië met gevoelens van vreugde en met de verwachting dat er een dieper begrip kan worden ontwikkeld nadat u getuige bent geweest van onze pogingen het land te ontwikkelen inclusief de ontwikkeling van het culturele veld. Een culturele samenwerking tussen Indonesië en Nederland bestond al jaren, maar deze samenwerking moet worden gekoesterd' en verder 'ik hoop dat u meer vertrouwd zult raken met Indonesië na dit bezoek en dat u beter de ambities van de Indonesische Natie zult begrijpen' (Mantra, 1975).

Professor Mantra voegt eraan toe dat hij blij is met het warme antwoord van Nederland op de vraag om de Negarakretagama, het schilderij van Raden Saleh en de archieven en culturele objecten van Irian Jaya, terug te geven. Tenslotte benoemt hij ook zijn hoop op wederzijds begrip en dat het resultaat ten gunste zal zijn voor beide partijen waarbij nogmaals benadrukt dat de Indonesische regering lange tijd gewenst heeft dat de culturele objecten terugkomen in Indonesië.

7.8.2 *Motivatie claims.*

Het wekte de indruk dat het niet zo zeer om de museale onvervangbare waarde van het object gaat maar om andere belangen zoals het belang van een nationale identiteit en het belang van een eigen geschiedenis. Ook was het een wens dat de Nederlandse delegatie beter de ambities van de Indonesische natie leerde begrijpen om tot een gelijkwaardige overeenstemming vanuit beide perspectieven te komen. Mantra veroordeelde niet de verspreiding van Indonesisch objecten over de

⁴² IndonesischeDelegatieJointRecommendations. (1975). Statement van de Indonesische Delegatie betreffende de teruggave van Indonesische culturele objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

wereld maar was er integendeel mee eens dat de bereikbaarheid van voorbeelden van Indonesische culturele objecten in het buitenland de studie van de Indonesische cultuur faciliteert en de waardering ervan bij buitenlanders vergroot. Kennis, waardering en begrip van de Indonesische zou zelfs een dichte relatie tussen Indonesië andere landen kunnen faciliteren. Indirect veroordeelt hij hiermee de Eurocentrische polariserende kijk van de Westerse wetenschap op Indonesisch erfgoed.

7.8.3 Pusaka

Hij benoemde drie categorieën van culturele objecten die van belang zijn voor de regering van Indonesië:

- Culturele objecten die een speciale betekenis kunnen hebben voor het Indonesische volk.
- Historische objecten.
- Objecten met een esthetische waarde.

Het lijkt of in alle drie categorieën het Indonesische volk centraal staat zijn en objecten ingedeeld zijn naar de extrinsieke waarde van objecten die gevormd wordt door de geschiedenis tegenover de intrinsieke waarde van objecten met de geheime mythisch/religieuze kracht en macht van 'pusaka'(Zie hoofdstuk pusaka). Ook het belang van een nationale identiteit binnen het kader van de pancasila en de gotong-royong gedachte wordt hiermee benadrukt (zie hoofdstuk gotong royong). In het Indonesische statement wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen objecten die staats eigendom zijn en die dat niet zijn. Daarnaast worden objecten genoemd met een historisch-emotionele waarde die verwijzen naar de onafhankelijkheidsstrijd.

7.8.4 Repelita

Het statement paste in het eerste Vijfjarige Ontwikkelingsplan (Repelita I) van Soeharto's regime met het streven naar Culturele Ontwikkeling. De pogingen van de Indonesische regering tot cultuurbehoud en ontwikkeling maakt het begrijpelijk dat het bijna een eis is voor het Indonesische volk om terugkeer van hun belangrijkste objecten te vragen. Redenen voor teruggave wordt uitgelegd binnen de kaders van de technische aspecten, archeologie, filologie, etnografie, archivologie en museologie. Een groot aantal wetenschappers kreeg van de Indonesische delegatie de opdracht om onderzoek te doen in verschillende disciplines. Sommige archeologische objecten die zich in het buitenland bevinden zijn onderscheidend uniek en hebben een hoge historische, culturele en esthetische waarde die beschouwd kan worden als onderdeel van een gevierd cultureel erfgoed van het Indonesische volk. Filologen en historici houden zich met de taak bezig om manuscripten te identificeren, evalueren en selecteren, die onderdeel zijn van die objecten die terug moeten naar Indonesië, in de vorm van reproductie of in hun oorspronkelijke vorm.

7.8.5 Eigen culturele tradities

De gebiedsgerichte etnische samenleving in Indonesië ervaart de noodzaak om zijn eigen culturele

traditie te bestuderen. Als toevoeging van de studie van de algemene beschaving in Indonesië, is er een toenemende behoefte om etnografisch materiaal te verzamelen dat de materiele manifestatie van hun respectievelijke cultuur vormt zoals bepaalde religieuze instrumenten, agricultueel gereedschap en wapens.

7.8.6 Toegankelijkheid informatie

Er wordt een sterkte behoefte gevoeld om die objecten meer toegankelijk te maken voor de erfgenamen van de culturele traditie waartoe deze objecten in het verleden behoorden. Met betrekking tot de archivologie is het motief om Indonesische historici de mogelijkheid te bieden onderzoek te doen op de geschiedenis van hun land. Verschillende historische stukken en relevante bronnen van informatie ontbreken voor historische studies. Archiefmateriaal dat zich in Nederland, moet overgebracht worden naar Indonesië in de originele vorm of in microfilm.

7.8.7 Culturele samenwerking versterken

Het statement wordt afgesloten met de mededeling dat Indonesië volledig ervan bewust is dat de gewenste culturele samenwerking ten gunste moet zijn van beide betrokken partijen, zowel Indonesië als Nederland. De hoop werd uitgesproken dat door de transfer van culturele, historische en esthetische objecten van Nederland naar Indonesië de culturele samenwerking tussen beide landen zal toenemen en versterken (Mantra, 1975)⁴³.

7.9 Speech Hotke november 1975

De speech van Professor Mantra wordt beantwoord door een speech van de voorzitter van de Nederlandse delegatie, Directeur Generaal van Culturele Zaken, Recreatie en Maatschappelijk werk, Mr. Drs. R. Hotke (Hotke, 1975)⁴⁴ (Zie Bijlage II). In tegenstelling tot de speech van Mantra die gericht is op de betekenis van objecten voor het Indonesische volk, spreekt Hotke meer over organisatorische doelstellingen en bijkomende zaken voor overdracht van de objecten.

7.9.1 Vriendschapsbanden

Hij benadrukte in zijn speech de nauwe vriendschapsbanden die Nederland toen had met Indonesië en dankte dit ook aan het vastgestelde Culturele verdrag van 1970 en zei dat in Nederland de geest van het rijke Indonesische verleden nog steeds doorleeft. Hotke complimenteert hiervoor de Nederlandse politiek (minister van de Stoel) die dit belang van het gemeenschappelijke verleden inzag en bereid was om voor Indonesië relevante kennis en documentatie en materialen uit archieven en musea beschikbaar te stellen.

7.9.2 Expertteam

⁴³ Mantra, P. D. I. B. (1975). Speech Mantra binnen het kader van de Culturele Overeenstemming. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

⁴⁴ Hotke, M. R. (1975). Speech Joint Recommendations 1975. In. Leiden: Archief Volkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

Een team van experts moest zo spoedig mogelijk in beide landen worden aangesteld. De belofte om de oorspronkelijke documenten van de Indonesische republiek die in Nederlands bezit kwamen tussen 1945 en 1950 en de collectie van West Irian ethnografisch tentoonstellingsmateriaal terug te zenden, was ingewilligd. Met een resumé van de koloniale geschiedenis betreffende kunstschaten uit Indonesië benadrukte hij het Nederlandse respect voor het cultureel erfgoed van de Indonesische archipel.

7.9.3 Teruggave onder voorbehoud

Ook was hij er zich van bewust dat Indonesië verscheidene keren heeft beargumenteerd dat Nederland de artistieke schatten van Indonesië die nu in Nederland zijn moet teruggeven maar weerlegt dit argument door de te zeggen dat verspreiding van cultureel erfgoed over de wereld noodzakelijk is om andere culturen te leren kennen en onderstreept dit met de bewering dat Unesco niet een regel wilde maken waarin geëist werd dat alle landen artistieke schatten moeten teruggeven aan het land van oorsprong.

7.9.4 Unesco en bilateraal overleg

Unesco zou het aanbevelen hebben 'dat enig particuliere wens behandeld moet worden in bilateraal overleg, dat kan resulteren in samenwerking wat betreft musea'. En hiermee legt hij op zijn eigen manier de nadruk op samenwerking en culturele uitwisseling. Hij somde hierbij concrete feiten op zoals de samenwerking tussen het Arsip Nasional en het Nederlands Rijksarchief, het microfilmproject. Hij sluit zijn speech af met de nadruk op de zingeving van samenwerking en hij gebruikte de metafoer van tweerichtingsverkeer '*elkaar passeren op een tweebaans autoweg*' als een systeem waarbij we de kennis en begrip die is verworven weer wordt doorgegeven middels beurzen, cursussen, uitwisseling van documentatie en publicaties' (Hotke, 1975)⁴⁵.

Hoofdstuk 8: Memorandum van begrip 7 jan 1977

8.1 Onderhandelingen en samenwerking

De onderhandelingen en samenwerking tussen Nederland en Indonesië zetten zich in 1977 voort. Op 7 januari 1977 tekenden Bachtar en Teeuw van het KITLV een Memorandum van begrip over het werkproces voor Nederlands-Indonesische samenwerking in Indonesische studies. Om het proces te evalueren en verdere implantaties van de afspraken in gang te zetten werd een tweede bijeenkomst in Nederland gehouden. De delegatie hebben elkaar in Rijswijk en Leiden ontmoet van 25 juni tot 1 juli. Op 14 januari 1977 nodigde Hotke per brief aan Mantra, de Indonesische delegatie uit voor een bezoek aan Nederland ter evaluatie van de resultaten van de culturele samenwerking op het gebied

⁴⁵ Ibid.

van musea en archieven tussen Indonesië en Nederland. Het programma voorstel bestond onder meer uit een bezoek aan de nieuwe vleugel van het Kröller Müller museum dat op 11 juni 1977 geopend werd door koningin Juliana. Het programma zou afgesloten worden met een werkbijeenkomst waarin de ter uitvoering geselecteerde projecten worden bekeken binnen het kader van de culturele overeenkomst tussen Indonesië en Nederland (Hotke, 1977b)⁴⁶.

8.2 Uitvoeringskwesties culturele samenwerking

Per brief schrijft op 20 januari 1977 de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Mr. H.W. van Doorn, aan de Minister van Financiën een verzoek tot goedkeuring uitvoering te geven aan de op 22 november 1975 te Jakarta ondertekende gezamenlijke aanbevelingen inzake culturele samenwerking met Indonesië op het gebied van musea en archieven. Van Indonesische zijde werd verzocht de eigendomsoverdrachten van een deel van de Lombokschat, voor zover die in Nederland aanwezig is te effectueren. De Minister deelt in zijn brief van 20 januari 1977 formeel mede dat hij van voornemens is om aan het verzoek mee te werken en dat het voorgenomen bezoek van de Indonesische delegatie aan Nederland in het kader van de culturele samenwerking tussen beide landen op het gebied van musea en archieven, een goede gelegenheid hiervoor is. Van de eigendomsoverdrachten werd een proces-verbaal opgemaakt met een nominatieve beschrijving van de overgedragen objecten. Een kopie van de brief werd aan de Minister van Defensie gestuurd met betrekking tot de zadel en overige attributen van Diponegoro (Doorn, 1977)⁴⁷. De Nederlandse delegatie maakt zich intussen op voor het komende bezoek van de Indonesische delegatie. Daarvoor wil ze alle mogelijke knelpunten uit de weg ruimen.

8.3 Eigendommen Diponegoro tussen afspraken en aanspraken

Op 2 februari 1977 zendt de delegatie een Notitie aan Defensie waarin Defensie erop geattendeerd wordt dat zij gebonden zijn aan het regeringsbesluit in verband met de zich in Bronbeek bevindende zaken betreffende Diponegoro. Bij eventuele vraag van Indonesische zijde is het goed om het standpunt van Defensie te weten (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977a)⁴⁸.

In Bronbeek bevindt zich ook een schilderij van Raden Saleh, Diponegoro voorstellende. Aangezien dit schilderij een kopie is van het schilderij Pieneman, dat zich in het depot van het Rijksmuseum

⁴⁶ Hotke, M. R. (1977b). Brief met uitnodiging Indonesische delegatie voor bezoek Nederland. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

⁴⁷ Doorn, M. H. W. v. (1977). Brief van de Minister CRM aan de Minister van Financiën met verzoek goedkeuring uitvoering gezamenlijke aanbevelingen delegaties. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

⁴⁸ NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977a). Notitie betreffende de bespreking knelpunten in verband met bezoek Indonesische delegatie. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

bevindt, zou volgens de delegatie de 'thans bestaande moeilijkheid hieromtrent worden opgelost'. Opvallend is dat hierom niet expliciet gevraagd is door de Indonesische delegatie.

8.4 Spraakverwarring over het begrip 'Kroon'

Het begrip 'Kroon' blijkt sinds de onafhankelijkheid van Indonesië een verschillende definiëring van de respectievelijk betrokken landen te berusten en bracht enige verwarring teweeg. Het begrip Kroonschatten betekende voor Indonesië de schatten die terug moeten naar de Indonesische vorstenhuizen terwijl de Nederlandse definiëring de nadruk legde op de buitgemaakte bezittingen van de Nederlandse Kroon als vertegenwoordiger van de Rijksoverheid. Later werd door Pott het begrip als metafoor gebruikt voor de Lomboschat waarin de kroon als fysiek object de belangrijkste intrinsieke waarde had maar ook de extrinsieke waarde had als betekenisdrager voor soevereiniteit en heerschappij. Toen in maart 1977 alle betrokken stukken waren gefotografeerd leek het de delegatie een goed idee om de foto's naar Professor Mantra te zenden, zodat duidelijk is dat het niet meer gaat om 'een kroon in de betekenis die hier te lande daaraan wordt gehecht' (Nederlandse Delegatie Joint Recommendations, 1977a)⁴⁹. De spraakverwarring geeft aan hoe verschillend het begrip is in beide culturen over te retourneren objecten.

8.5 Behoedzaam protocol

Het Ministerie van Buitenlandse Zaken zou de protocollaire kant van de overdracht bekijken waarbij in overweging werd genomen hoe op het moment van de overdracht de verhouding met Indonesië zou zijn. Het lijkt erop dat tot op het laatste moment voorafgaande aan de overdracht nog steeds niet duidelijk is of er wel objecten overgedragen worden dan wel de manier waarop het overgedragen gaat worden uit angst voor onvermoede politieke gevolgen. Voor de pers wordt een uiteenzetting over de Lomboschat van tevoren gemaakt zodat een persconferentie niet nodig is. Mogelijk bestaat de angst dat een persconferentie in aanwezigheid van de Indonesische delegatie andere gedachten bij de pers zal oproepen die de politieke verhouding met Indonesië kunnen schaden. Mede gezien het politieke spanningsveld dat toentertijd speelde rond de Molukse gijzelacties. Buitenlandse zaken zou CRM een brief zenden met suggesties over de resolutie van de Verenigde Naties inzake de overdracht cultuurgooederen.

8.6 Binnenlandse politiek spanningen Molukkers

Duidelijk is dat de situatie in Nederland met onder andere de sterk politiek gekleurde gijzelacties van de Molukkers een spanningsveld te weeg brengt. Mogelijk is dit een reden voor de Nederlandse delegatie om in de voorbesprekingen voorafgaande aan de komst van de Indonesische delegatie wat terughoudender te zijn. Opvallend is bovendien dat de teruggeven van de Ambonese kris van

⁴⁹ Ibid.

Pattinama die in eerste besprekingen met de Indonesische delegatie aan de orde kwam, niet meer ter sprake kwam bij beide delegaties (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977d)⁵⁰.

Nadrukkelijk werd in de vergadering van 10 juni 1977 gesteld dat in verband met de gijzelingen van de Molukse vrijheidsstrijders publiciteit achterwege zou moeten blijven (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977c). Het Molukse gijzeldrama in de Punt was actueel op dat moment. Belangrijke trigger voor de Molukse vrijheidsstrijders was de uitspraak van Koningin Juliana in haar speech bij de onafhankelijkheidsverklaring van Suriname 'ieder volk heeft het recht op zelfbeschikking'.

Zo wordt ook gesteld dat bij het bezoek aan het Centraal Laboratorium de opleiding van de restauratoren niet het onderwerp kan zijn in de toespraak van Ir. Lodewijks want 'gezien de moeilijke situatie in Nederland mag geen verwachtingen worden gewekt'. Ook is duidelijk dat getracht wordt om Nederland zo perfect mogelijk te presenteren want het bezoek aan het Nederlandse Scheepvaartmuseum wordt gecancelled gezien de 'toestand' waarin het museum verkeerd. Zeer waarschijnlijk wordt hier de restauratie van het Nederlands Scheepvaartmuseum bedoeld die in september 1977 van start ging (NRC-archief, 1976). Er zal een diner in kasteel Wittenburg worden aangeboden en er zijn maar liefst vier vliegtuigen besteld voor de vliegtocht over de Zuiderzeewerken. De kosten zouden geschat worden op 800, 00 gulden die uit het beschikbare budget wordt betaald (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977d)

8.7 Bewijsdrang en gastvrijheid

In het kader van samenwerking wees de Rijksarchivaris Ribberink erop dat voor archiefzaken internationaal een regeling, de Unesceresolutie, is geaccepteerd en gaf in overweging deze regeling analoog toe te passen. Om duidelijkheid te geven over de wijze hoe Nederland met de resolutie van Unesco omging werd tijdige openbaarheid via de Wereldomroep en interviews, en tijdig inschakelen van de voorlichtingsdienst van CRM en BuZa wenselijk geacht.

Het leek de delegatie een mooie gelegenheid om de Indonesische delegatie ook uit te nodigen bij de opening door koningin Juliana van de nieuwe vleugel van het Kröller Müller Museum. Van echt Nederlandse gastvrijheid getuigde het standpunt dat de Indonesische delegatie zelf de kosten moet dragen voor het hotel en hierover moet overleggen met Indonesische Ambassade.

⁵⁰ NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977d). Notitie van de Nederlandse delegatiebetreffende de bespreking 16 mei 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

Vervoer zou wel voor Nederlandse rekening zijn (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977a)⁵¹.

8.8 Resoluties van UNESCO en consequenties

De Nederlandse regering blijft in beweging om ter voorbereiding van het bezoek van de Indonesische delegatie alle oneffenheden recht te strijken. Op 9 februari 1977 zendt het Hoofd Bureau Azië en Latijns-Amerika van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Drs. R.G.D. Osset, een brief ter voorbereiding van het bezoek Indonesische delegatie in Nederland. De stukken betreffen de Resolutie van UNESCO nr.3428 over teruggave van kunstschaten met het terzake doende gedeelte uit het verslag van de Nederlandse delegatie naar de 18e zitting van de Algemene Conferentie in 1974. Hierin wordt in ogenschouw genomen dat in samenhang met de onafhankelijkheid van de koloniale landen en mensen, men bewust zou moeten zijn van het verlies van cultureel eigendom vanwege de kolonisatie en vreemde bezetting. Dat het de plicht van de Unesco is het behoud en de bescherming van werelderfgoed van boeken, kunstwerken, monumenten van geschiedenis en wetenschap en in het bijzonder wordt de aandacht gevestigd op samenwerking tussen de landen in alle soorten intellectuele werkzaamheden. Bij het behoud en ontwikkeling van de nationale cultuur zou men zich bewust moeten zijn van de noodzaak om de inheemse culturele identiteit te versterken en de schadelijke consequenties van het koloniale tijdperk te verwijderen en te zorgen voor het behoud van de nationale cultuur en tradities. Vooral werd de nadruk gelegd op samenwerking en de best gekozen oplossing voor teruggave, zo mogelijk in samenhang met een lange termijn. Ook werd gewezen op een document van de 19e zitting van de Algemene Conferentie te Nairobi in 1976 waarbij Nederland zou zijn betrokken. In de Unesco resolutie nr. 4082 190/5 wordt gesteld dat de Directeur-Generaal verzocht wordt bij te dragen aan dit herstelwerk door in algemene termen de meest geschikte methoden te definiëren, met inbegrip van uitwisselingen op basis van langlopende leningen, en door daartoe bilaterale regelingen te bevorderen.

In een notitie van de Nederlandse delegatie over de bespreking 2 maart 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden werd gesteld dat op grond van de Unesco resolutie nr. 4082 190/5 de bilaterale besprekingen tussen Indonesië en Nederland gaande zijn. Het concept van de besprekingen zou onderhands aan CRM worden gezonden (Osset, 1977)⁵². Betreffende de Unesco-resolutie op basis van bilaterale besprekingen werd met Indonesië onderhandeld

⁵¹ NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977a). Notitie betreffende de bespreking knelpunten in verband met bezoek Indonesische delegatie. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

⁵² Osset, D. R. G. D. (1977). Brief CRM ter voorbereiding bezoek Indonesische delegatie in Nederland betreffende Resolutie UNESCO nr.3428 over teruggave van kunstschaten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

(NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977d)⁵³>

Dit bilaterale overleg en de consequenties van de Unesco resolutie benadrukt Hotke nog een keer in zijn speech tijdens de feitelijke overdracht tijdens de viering tweehonderdjarig bestaan van het Bataviaasch genootschap 6 maart 1978 (Hotke, 1978b)⁵⁴. Hotke zegt dat aan de basis van de expertteams aanvankelijk een unilaterale maar wereldwijde organisatie staat voor terug geven van kunstschaten en andere waardevolle bezittingen aan het land van herkomst. De Verenigde Naties en de Unesco hadden deze actie overgenomen met conventies, resoluties. Men kwam er eerst niet uit tot de 18e Algemene vergadering van de Unesco waarin de juiste aanbeveling werd geformuleerd: 'de betrokken landen en hun voormalige koloniën zouden op basis van bilaterale onderhandelingen het probleem dienen aan te vatten en zo mogelijk tot een oplossing te brengen'. Nederland en Indonesië hebben deze aanbeveling ter harte genomen. In 1975 zijn aan beide zijden een team van experts door de regering aangesteld. 'Wij hebben het besluit genomen om niet in de jungle van rechtsverhoudingen te begeven ten aanzien van de vele voorwerpen die zich verspreid over Nederland bevinden. We zijn het eens geworden over de transfer van voorwerpen en manuscripten: 'die direct verband houden met personen van groot historisch en cultureel belang of met cruciale historische gebeurtenissen in Indonesië' (Hotke, 1978b)⁵⁵. Opzettelijk wordt door Hotke het woord transfer gebruikt omdat het vrijwillige teruggave betreft en niet op bewezen onrechtmatige eigendomsverkrijging aan de zijde van de huidige bezitter.

Hoofdstuk 9: De uitvoering van een museaal samenwerkingsprogramma

9.1 Een samenwerkingsprogramma met musea

De eerste bijeenkomst inzake het samenwerkingsprogramma werd in het Engels gevoerd waarna al snel werd besloten om over te gaan in het Nederlands als voertaal voor de onderhandelingen. Het merendeel van delegatieleden behoorden tot de Indonesische wetenschappelijke elite en hadden hun opleiding in Nederland gevolgd. Ze beheersten goed de Nederlandse taal en het was voor beide delegatie makkelijker om tot een gemeenschappelijk begrip te komen. Dit duidt ook aan dat er gestreefd werd naar een neutrale houding binnen de onderlinge samenwerking. (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977c)⁵⁶.

⁵³ NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977d). Notitie van de Nederlandse delegatiebetreffende de bespreking 16 mei 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

⁵⁴ Hotke, M. R. (1978b). Conceptrede van Hotke ter voorbereiding van zijn bezoek aan Indonesië mbt viering 200 jarig bestaan Bataviaasch genootschap 6 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1977c). Notitie van de Nederlandse delegatiebetreffende de bespreking 10 juni 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

Besloten werd om eerst een gemeenschappelijk werkprogramma te ondertekenen inzake de culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten (Hotke & Mantra, 1977)⁵⁷. Er wordt zorgvuldig gelet op de woordkeuze bij de opening van de eerste werkvergadering. Zo wordt het woord 'verklaring' geschrapt en hiervoor komt het woord 'begroetingstoespraak' in de plaats.

9.2 Gezamenlijke aanbevelingen en overdracht projecten

De gezamenlijke aanbevelingen, die zijn geformuleerd door beiden delegaties in november 1975, werden eerst voorgelegd aan de regeringen van Indonesië en Nederland en goedgekeurd. De nadruk werd gelegd op de gewenste wederzijdse samenwerking en wederzijdse uitwisseling. Nederland wilde ook graag objecten uit Indonesië, die geen staatseigendom zijn, ontvangen voor studie, onderzoek en tentoonstelling. Beide delegaties bevestigen de afspraken dat de transfer in verschillende stadia zal geschieden waarbij in gedachten wordt gehouden de culturele samenwerking in het veld van musea en archieven en de stappen die gezet moeten worden om het te effectueren, moesten gericht zijn op de bevordering van de effectuering van de desbetreffende resoluties van de UNESCO en bevelen de implantaties van de programma's aan voor 1977 en 1978.

9.3 Objecten en samenwerking

De Lombokschat

De selectie van 232 objecten van de Lombokschat moest gebeuren door een subcommissie bestaande uit Sutaarga en Pott. De Nederlandse delegatie was inmiddels uitgebreid met enkele juristen: Mr. Schneiders, Raad voor Pers- en Culturele Zaken ter Nederlandse Ambassade te Jakarta en Mr. Van der Dussen. Mr. Schneiders werd verzocht om informeel te sonderen bij de Indonesische regering of er een selectie van de Lombokschat voorafgaand aan de werkbijeenkomst van de delegaties mocht gebeuren door Amir Sutaarga en Pieter Pott. Dus alleen een deel van de Lombokschat zal overgedragen worden.

Pott droeg de voorwerpen over aan de Ambassadeur Sutopo Juwono en beiden ondertekenen het protocol van de eigendomsoverdracht. Het formele protocol werd later ondertekend door Hotke en Mantra. Beide minister Thajeb en van Doorn zijn daarmee akkoord gegaan (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977f).

De Prajnaparamita

De formele transfer van de Prajnaparamita was ter gelegenheid van de 200-jarige bestaansviering van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen stichter van het Museum Pusat in april

⁵⁷ Hotke, M. R., & Mantra, P. D. I. B. (1977). Verslag van het werkprogramma gehouden door beide delegaties (Indonesische en Nederlandse) in vervolg op de eerste bijeenkomst betreffende de culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

1978. Transport zal op een moment geschieden voorafgaande de viering gekozen door Pott en de afgevaardigde van de Indonesische regering) en geëffectueerd na een bewijs van overhandiging. De wens van de Indonesische regering werd geuit om in juni 1977 tijdens het bezoek van de delegatie een overeenkomst te tekenen met betrekking tot de overdracht van de Prajnaparamita in 1978. In een brief van 9 december 1976 van de Nederlandse Minister van Doorn van CRM was al een akkoordverklaring van de Ministerraad met aanbevelingen gezonden aan zijn Indonesische collega Minister Thajeb. Hij verklaarde hierin uitvoering te geven aan de aanbevelingen om zowel de selectie van de Lombokschat als het Prajnaparamita beeld in eigendom over te dragen. Uiteindelijk werd op 29 december 1977 ook de Prajnaparamita uit Singasari door de directeur van het Museum Volkenkunde te Leiden, Professor Pieter Pott, overgedragen aan de cultureel attaché van de ambassade van de republiek Indonesië, Mr. Koesnadi Hardjasoemantri vooruitlopend op de officiële overdracht in 1978 tijdens de viering van het honderdjarig bestaan van het Bataviaasch Genootschap. De verantwoordelijkheid voor het beheer, dus ook voor de verzending waarbij kosten en schade kunnen ontstaan, werd bij de Indonesische regering gelegd. Er werd een bruikleen overeenkomst gesloten tot het moment van de officiële overhandiging op 24 april 1978.

(NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977f). De zorgvuldigheid waarmee het gefaseerde proces van overdracht plaats vond schets ook de grote waarde die aan het object gegeven werd. Klaarblijkelijk heerste nog steeds een angst onder de Nederlandse delegatie dat er in Indonesië onzorgvuldig met de waardevolle objecten werd omgegaan.

Diponogoro

Objecten die geassocieerd worden met van Prins Diponegoro en in beslag genomen zijn van de Indonesische autoriteiten, zullen overhandigd worden met een bewijs. Het Bronbeek museum te Arnhem overhandigt ze aan een vertegenwoordiger van de Indonesische regering op een plaats en datum die vastgesteld in wederzijds overeenstemming tussen de represtant en de houder van het Bronbeek Museum. Indonesië wilde ook graag het schilderij van Raden Saleh, voorstellende de overgave van Diponegoro, terug hebben. Het was particulier eigendom van de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje en er moest gewacht worden op toestemming van Z.K.H. Prins Bernhard. Het bestuur van de Stichting had echter al eenstemmig besloten om het verzoek wel in te willigen waardoor de eigendomsoverdracht toch kon plaats vinden. Het zadel en enkele andere belangrijke onderdelen van de uitrusting van Diponegoro en het schilderij van Raden Saleh zijn op 7 oktober 1977 met een kleine plechtigheid aan de ambassadeur van de Indonesische Ambassade overgedragen. Vervolgens is tijdens de 200-jarige viering van het Bataviaasch Genootschap het schilderij van Raden Saleh over de overgave van Prins Diponegoro in 1830 alsmede zijn zadel en andere persoonlijke eigendommen officieel overgedragen.

Luwu Insigna

Sinds de eerste bijeenkomst is er geen informatie over de plak van de 'Luwu insignia'. Beide delegaties hebben reden tot twijfel dat de insignia werkelijk zijn meegenomen door de Nederlanders in 1947-1948. Als ze wel in Nederland opduiken dan moet de transfer onmiddellijk naar Indonesië gebeuren.

Paleo-anthropologische collecties

Er werd benadrukt dat specifieke voorwerpen en specimens die rechtstreeks verband houden met personen van groot historisch en cultureel belang of met kritieke historische gebeurtenissen in Indonesië, moeten worden overgebracht naar het land van herkomst. Indirect wordt de Dubois-collectie bedoeld die thans nog in het museum Naturalis in Leiden is.

Het onderzoek naar de eigenaar van de bepaalde objecten van de paleo-anthropologische collecties van Dubois, heeft op dit moment nog niet geresulteerd in een conclusie en zal worden voortgezet. Er ontstond enige commotie over de Duboiscollectie omdat tot dan toe het onderzoek ernaar geen resultaat had opgeleverd. Thans is duidelijk dat de Dubois-collectie zich thans in het museum Naturalis te Leiden bevindt.

Betreffende het 'legermuseum' collectie kwam geen verdere informatie bij de leden van de delegatie. Verdere inlichtingen bij de kantoren van het Ministerie van Defensie moeten gemaakt worden om de huidige locatie ervan te traceren.

9.4 Publieke musea en samenwerking

Indonesië had het doel om aan het eind van de tweede Repelita te zorgen dat in iedere hoofdstad van iedere provincie het museum is gerestaureerd, uitgebreid en dat ze in stappen de status van Staats Publieke Musea krijgen en ambieerden hierom een goede samenwerking tussen het Volkenkundig museum en het Museum Pusat. (Hotke & Mantra, 1977)⁵⁸.

In bilateraal overleg tussen Pott en Sutaarga werd een verder bespreking gehouden over de samenwerking van musea. Sutaarga wees, als secretaris van het nationale ICOM-comité van Indonesië, op het rapport 'Rehabilitatie- en Ontwikkelingsplan van Museumprojecten' van de Indonesische Ministerie van Educatie dat tijdens de Regionale Aziatische bijeenkomst van Icom te Teheran in 1976 was uitgebracht: de ambitie in dit rapport was om in een vijfjarige museum-ontwikkelingsplan een nauwe samenwerking met de provinciale regeringen te beginnen. Dit zou een gezonde ontwikkeling kunnen betekenen voor de repatriatie van objecten naar hun thuisbasis in de musea van lokale provincies en dorpen op de verschillende eilanden.

De restauratie en uitbreiding van musea naast activiteiten zoals onderzoek en het verzamelen van

⁵⁸ Hotke, M. R., & Mantra, P. D. I. B. (1977). Verslag van het werkprogramma gehouden door beide delegaties (Indonesische en Nederlandse) in vervolg op de eerste bijeenkomst betreffende de culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

museale voorwerpen, die van belang zijn voor zowel de nationale als voor de lokale geschiedenis en etnografie, hebben de prioriteit. Bijzondere nadruk legt Sutaarga op de opleiding van museum personeel: 'Museum zullen niet meer beschouwd worden als opslagplaatsen en museum personeel worden niet meer beschouwd als levende antiquiteiten. De tijd komt gauw dat onze mensen het museum zullen accepteren als een sociaal-cultureel instituut die een bijdrage zal leveren hoewel klein maar wel belangrijk aan hun pogingen om een nieuwe wereld te creëren van harmonie en geluk' (Amir Sutaarga, 1977)⁵⁹. In de loop van de geschiedenis blijft dit probleem de kop op steken.

9.5 Museologie

Beide delegaties bevelen een programma aan voor museologen die geselecteerd worden voor de directeurs training, bewaarders en technisch personeel van de staatsmusea en de Daerah-musea in Indonesië en ook voor privé-musea die geïnteresseerd waren. Zo'n training moest bij voorkeur geëffectueerd worden in Indonesië met de voordelen van de mogelijkheden die er al in het land zijn of in centra voor training en onderzoek in Azië.

Beide delegaties waren het eens dat een senior wetenschapper, bij voorkeur een antropoloog met kennis en ervaring van museologische problemen, verbonden werd aan een academisch programma voor hoger niveau van professionele krachten. De werkzaamheden zouden plaats vinden in het veld van de museologie aan de faculteit van Letteren van een Indonesische Universiteit voor een periode van een jaar met de mogelijkheid tot verlenging als dit noodzakelijk is.

Beide delegaties bevelen de training van museologie aan voor een kleine groep postgraduate studenten, bij voorkeur in het veld van de antropologie of archeologie, om ze in staat te stellen de fundamentele en hogere tactieken van deze discipline te beheersen met het speciale doel ze voor te bereiden om leerkrachten aan te stellen in museologie cursussen op academisch niveau in een van de twee universiteiten in Indonesië. De selectie moest gebeuren door de Directeur Generaal van cultuur van Indonesië en kandidaten die werden gekozen, kregen een door de Nederlandse regering toegekende fellowship voor het jaar 1978-79. De studenten zouden dan voor een periode van tien maanden onder de supervisie van Prof. Dr. P.H. Pott te Leiden studeren en werden in de gelegenheid gesteld om een groot aantal musea in Nederland en andere landen te bezoeken. De geselecteerde studenten moesten een goede kennis van het Engels kennen en moesten gemotiveerd zijn om museologie te studeren en ook aantoonbare ervaring in het onderwijs.

Beide delegaties waren het eens dat gebruik werd gemaakt van de beschikbare programma's van technische en culturele samenwerking zoals van de fellowshipsprogramma's die in andere overeenkomsten tussen beide regeringen of aangeboden worden door private kanalen en meer

⁵⁹ Citaat is onderdeel van het Verslag werkprogramma gehouden door beide delegaties. Hotke & Mantra, 1977

specifiek voor de training van personeel in de hogere technisch vaardigheden en op management niveau. Alle sollicitaties worden gecoördineerd door het kantoor van de Directoraat Generaal van cultuur in Indonesië en alle toekenningen van fellowships worden erkend door dat kantoor. Beide delegaties adviseerden de instituten aan om een update van de cursus museologie te organiseren om de drie jaar.

Hoofdstuk 10: Een programma voor visuele documentatie

In het samenwerkings programma werd visuele documentatie voorgesteld ten bate van de musea in beide landen, zodat een aantal objecten voor studie, onderzoek en tentoonstelling naar wederzijdse landen kunnen worden overgebracht (Hotke, 1977a)⁶⁰. Ten aanzien van de omvang van de selectie van kunstschaten die in aanmerking komen voor teruggave stelde Mr. Hotke in de vergadering van de Joint Recommendations in 1977 voor om de selectie zodanig samen te stellen dat zowel in Nederland als in Indonesië een aantal voorwerpen van Indonesische kunstnijverheid aanwezig blijven om visuele documentatie mogelijk te maken met het doel dat de museale collecties in beide landen waardevoller zouden zijn en meer educatief bruikbaar. Met deze uitspraak kwam Hotke weer terug op zijn eerdere woorden dat het niet uitsluitend gaat om de voorwerpen zelf maar om de visuele documentatie ervan. Prof. Pott aangewezen om hierover een uiteenzetting geven aan de Indonesische delegatie. Er zou worden bekeken hoe in het werkprogramma kon worden opgenomen dat beide delegaties de voorbereiding van twee pilot programma's van visuele documentatie aanbevelen. Het moest geïmplementeerd worden in overeenstemming met het Nationale Ontwikkelingsplan van Indonesië. Eén programma zou bedoeld zijn voor culturele antropologie, het andere programma voor de archeologie. Beide pilotprogramma's waren bedoeld om hun essentiële waarde te bewijzen voor de ontwikkeling van moderne musea zoals sociologisch-culturele instituten in beide landen. Daarom moesten de programma's als joint ventures in gang worden gezet met deelnemers uit beide landen. Als tot de conclusie wordt gekomen dat een object in het ene land beter voor onderzoek en expositie in het andere land kan worden bewaard dan moet een transfer worden gestimuleerd. Beide delegaties bevelen aan dat samenwerking in wetenschappelijke documentatie, inclusief de fotografie en beschrijvingen van objecten of huidige en oude culturen, moet worden gestimuleerd. De ontwikkeling van een programma voor visuele documentatie wordt aan de Nederlandse kant van veel belang geacht ook omdat in een dergelijk project sprake kan zijn van samenwerking waarbij beide partijen voordeel kunnen hebben. Gebruik kan gemaakt worden van een paar concrete projecten

⁶⁰ Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1977a). Notitie betreffende de bespreking knelpunten in verband met bezoek Indonesische delegatie. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

welke in 5 jaar kunnen worden verwerkelijkt overeenkomstig de aanbevelingen. Hotke spreekt uit dat er geen twijfel over bestaat dat de komende jaren het samenwerkingsprogramma zich positief zal voortzetten ten gunste van beide landen (Hotke, 1978b)⁶¹. De Indonesische delegatie maakt echte met geen woord gewag over tenminste één project van visuele documentatie zoals was overeengekomen in eerdere besprekingen (Hotke, 1978b)⁶². Hotke klaagt hierover en over het feit dat rechtstreeks contact met de Indonesische delegatie moeilijk is (Hotke, 1978a)⁶³. Hij begreep het zwijgen van de Indonesische delegatie op zijn uitgesproken visie niet en is teleurgesteld. Indien 'zwijgen' een Indonesisch cultureel fenomeen is zal samenwerking met de welbespraakte westerse delegatie-voorzitter niet meteen basis kunnen zijn van reciprociteit.

10.1 De oprichting van een documentatiesysteem door een Commissie van Experts

De delegaties gingen door met de uitwerking van hun plannen voor de oprichting van een visueel documentatiesysteem. De samenstelling van een Commissie van Experts met vakbekwame hoogopgeleide wetenschappers werd voorgesteld, bij voorkeur verbonden aan musea en of archeologische afdelingen, die voor de komende vijf jaar een oplossing moesten bieden. Zo'n systeem zou opgericht moeten worden overeenkomstig een pilot programma van een subcommissie die zowel de methoden en het gebruik als de effectiviteit ervan test. Bestaande catalogussen moeten hierbij zorgvuldig gebruikt worden. Het belang was voornamelijk dat objecten binnen de algemene context van hun culturele identiteit geëvalueerd kunnen worden. De voorwaarde werd gesteld dat indien gedurende de voortgang van het werk duidelijk werd dat bepaalde objecten beter bewaard kunnen worden in het land van oorsprong waarbij rekening wordt gehouden met de relevante Unesco resoluties, dan moest een protocol gevolgd worden waarin het voorstel voor overdracht wordt ingediend bij de Commissie van Experts vervolgens worden overwogen en gebruikt worden als een substantieel advies aan de betreffende Regering. Op deze manier werd overdracht ingekapseld in protocollen om overhaaste onbedachte beslissingen te voorkomen. Tegelijkertijd werd er geen uitvoering aan gegeven.

De overdracht van de objecten die direct verbonden zijn met personen van overwegend historisch en cultureel belang of met cruciale historische gebeurtenissen, en die tot nu toe konden worden overgedragen moesten eerst inlichtingen ingewonnen worden zowel in Indonesië als in Nederland om de huidige eigenaar vast te stellen en de titel waaronder de objecten gehouden worden. Dit herkomstonderzoek is thans nog actueel. Dit is vooral van toepassing op paleo-anthropologische objecten zoals de Wadjak schedels en de menselijke resten die de Dubois collectie vormen. Echter

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Hotke, M. R. (1978a). Brief Hotke gericht aan de ambassadeur van Nederland in Indonesië van den Broek 7 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

ook de Luwu insignia (upacara) die in het bijzonder met identiteit, eer en macht te maken hebben (Hotke & Mantra, 1978)⁶⁴. Een expertteam neemt de ontwikkeling van visuele documentatie in overweging als een van de meest efficiënte middelen om de Indonesische culturele waarden van zowel verleden als heden te evalueren.

10.2 Archivology

Er was inmiddels een overzicht gegeven van de werkzaamheden sinds de eerste bijeenkomst betreffende de museumopleiding, de uitwisseling van archivariissen, de ontwikkelingen van microfoto's, microfilms en microfiches (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1977e)⁶⁵.

Pieter Pott gaf uitleg over de wijze waarop het programma van samenwerking tussen Indonesische en Nederlandse deskundigen kon aanvangen met 'samenwerking tussen het Arsip Nasional en het Algemeen Rijksarchief, zowel voor uitwisseling van archivalisch materiaal als training van personeel.

De training van personeel die moesten werken met de technische processen waarvan de expertise in Nederland is, moest worden gestimuleerd. Het programma zou in fasen worden gerealiseerd in verband met de schaarste aan personeel en de financiële middelen in beide landen.

Tenminste één fellowship in het programma van de Nederlandse regering moet hiervoor bedoeld zijn. De uitwisseling op terrein van archieven liep goed. Twee archivariissen, De Graaff en Jaquet, werkten in de Pasar Ikan archieven in Jakarta. Stagiaires hadden echter een struikelblok door te weinig kennis van de Nederlandse taal. Hotke stelde daarom voor dat Soemartini alleen stagiaires toeliet die garant staan voor kennis van het Nederlands. Ook op andere terreinen was de kennis van het Nederlands onvoldoende.

De delegaties spreken de wens uit dat voor studiedoeleinden en onderzoek van de recente geschiedenis van Indonesië delen van het staatsarchief die gaan over persoonlijke data, beschikbaar gemaakt worden op speciaal verzoek zover als dit in overeenstemming is met de officiële code en de regels van het archief, zelf als de reguliere termijn voor algemene openbaarheid nog niet geheel is verstreken.

De uitwisseling van microfilms was op gang gekomen, ook was er formeel overhandiging aan de Nederlandse Ambassade van microfilms die in het Arsip nasional aanwezig waren. Dit betrof met name archivalisch materiaal dat voor Nederland van grote betekenis was. Ook hierin wordt duidelijk dat Nederland graag archivalisch materiaal uit Indonesië wil ontvangen en dat de samenwerking hierin niet eenzijdig is. Inmiddels was er in Nederland een opleiding voor scholing van Indonesische archivariissen gestart. Er werden er twee Nederlandse specialisten in koloniale archieven voor een jaar naar Indonesië gedetacheerd om de Pasar Ikan archieven voornamelijk van het Departement van

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

Financiën op gang te brengen. Nagegaan werd of kopieën van de Poygoon-nieuwsreeks, waarop belangrijke gebeurtenissen in Indonesië waren vastgelegd, verkrijgbaar waren. Verwerving brengt hoge kosten met zich mee en daarom zou de beschikbaarheid enige jaren duren.

Beiden delegaties hadden met voldoening opgemerkt dat er een ontwikkeling is van een actieve samenwerking tussen de instituten van beide landen op het gebied van archieven en bevelen aan dat de uitwisseling van personeel moet worden voortgezet.

Beide delegaties bevelen aan dat foto's en dossiers beschouwd moeten worden als archiefmateriaal en dat dit materiaal reproduceerbaar gemaakt moet worden als het nodig is.

Om de noodzakelijke selectie te maken moet een lid van de staf van het Arsip National naar Nederland gezonden worden voor een periode van 6 tot 8 maanden in een fellowship programma van de Nederlandse Regering, op een moment die vastgelegd kan worden door de autoriteiten van het Arsip National en het Algemene Rijksarchief.

Uiteindelijk werd ten aanzien van de archieven besloten om ze daar te laten waar ze zijn en deze met behulp van microkopieën in beide landen toegankelijk te maken. Met betrekking tot de samenwerking van musea en archieven werd de bevordering van deskundigheid en projecten van visuele documentatie verder in gang gezet.

10.3 Taalbeheersing en toegankelijkheid van de collectie

Het eerste vijfjarenplan, gedurende 1979-1984, binnen het kader van culturele samenwerking tussen Nederland en Indonesië bestond uit zes hoofdstukken met de wederzijdse wens een culturele samenwerking te promoten op museaal en archiveris gebied in overeenstemming met de nationale interesse van beide landen en rekening gehouden met de relevante Unesco resoluties. Hierbij werd gestreefd naar een grotere toegankelijkheid van materialen die tot dan toe erg beperkt was. Het was de bedoeling dat van Indonesische zijde een selectie van kandidaten de problematiek van het studieprogramma moest doornemen. Er bleken echter vooral problemen met betrekking tot taalbeheersing. Indonesië stelt dat al vanaf 1846 inventarissen gemaakt zijn over oude monumenten en monumentale gebieden gemaakt en ook gepubliceerd echter de toegankelijk van dit materiaal zowel voor wetenschappelijk onderzoek als voor het publiek is tamelijk beperkt is. Mogelijk zijn alles stukken in het Nederlands en moeilijk leesbaar voor Indonesische museummedewerkers en archiefmedewerkers. Of dit werkelijk te wijten is aan een taalprobleem of aan de kloof tussen het Indonesische en Nederlandse beleidsvisie is onduidelijk. Indonesië blijft echter ervan overtuigd dat zowel in het verre als recente verleden belangrijk Indonesische culturele objecten het land van oorsprong hebben verlaten en onderdeel geworden zijn van collecties in het buitenland zijn. Verondersteld wordt dat het merendeel van de collecties gevonden kan worden in Nederland hoewel

het bekend is dat belangrijke collecties in andere landen zijn' (Hotke & Mantra, 1978)⁶⁶. Het werd van grote importantie geacht dat de toegankelijkheid van alle materialen, die zich zowel in Indonesië als in het buitenland bevinden, wordt gestimuleerd.

Hoofdstuk 11: Een educatief programma voor trainers

Professor Mantra stelde voor om een gesprek te voeren na de officiële overhandiging van de Prajnaparamita waarin hij een vijfjarenplan wilde bespreken dat naast voortzetting van de bestaande samenwerking ook de punten aanhaalde die de upgradering van Indonesisch museum personeel in Nederland in samenwerking met het Koninklijk Instituut van de Tropen betreft. De delegatie dacht aan een procedure die het mogelijk maakte dat Indonesiërs in Nederland 'vakkennis kunnen opdoen en dat kunnen uitdragen' met een cursus museologie en een opleiding restauratiewerkzaamheden. Pott stelde voor om zo spoedig mogelijk een programma te ontwikkelen voor trainers die beheerders van collecties in Indonesië kunnen opleiden zodat tijdens de formele overhandiging van de Prajnaparamita bij de viering van het 200-jarig bestaan van het Bataviaasch Genootschap, met 'vrucht over kan worden gesproken'.

11.1 De vorming en upgradering van personeel van musea in Indonesië:

- a. training van een beperkt aantal museumdeskundigen bestemd om mee te helpen in de beleidsvorming en bij de opleiding van hoger -leidinggevend- personeel van de musea, door het volgen van een intensieve cursus in Nederland, overeenkomstig punt 2 van de aanbevelingen in 1 juli 1977;
- b. de training van in dienst te nemen medewerkers van musea in Indonesië in het uitvoerende vlak die door Indonesië zelf wordt uitgevoerd in het Bahasa Indonesia;
- c. upgradering van reeds in dienst zijnde medewerkers van musea door de instelling 'upgradering courses' waarbij wellicht voor een periode van 6 maanden ondersteuning kan worden aangeboden door ervaren museologen uit Nederland;
- d. opleiding van specifieke technische en administratieve medewerkers op strikt uitvoerend niveau, gedacht kan worden aan het KIT te Amsterdam maar ook aan opleidingen in Indonesië India Australië.

11.2 De voorbereiding van de opzet van een wetenschappelijk laboratorium

Tenslotte werd de oprichting van een Indonesisch laboratorium voor het conserveren van museum

⁶⁶ Hotke, M. R., & Mantra, P. D. I. B. (1978). rapport van de discussion gevoerd door het committee van experts van Indonesie en Nederland betreffende een concept voor een vijfjarig plan die gaat over de culturele samenwerking op het gebied van Museums en Archieven 21 en 22 april. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

collecties en hulp bij de inrichting daarvan aan de orde gebracht en een overeenkomst met Nederlandse deskundigen die voor langere periode naar Indonesië worden uitgezonden, voor zes maanden of een jaar) en ze te verbinden aan het beheer museumcollecties en aan Universitas Indonesia voor onderwijs in de Museologie (Lavalette, 1978)⁶⁷. Voor de inrichting van het laboratorium moesten apart fondsen geworven worden waarbij gedacht werd aan fondsen uit ontwikkelingssamenwerking. Betreffende visuele documentatie komt volgens de delegatie de behoefte aan tweerichtingsverkeer tot uiting waarbij ook Nederland profijt kon hebben het was echter onduidelijk hoe Indonesië daarover dacht (NederlandseDelegatieJointRecommendations, 1978a)⁶⁸.

Met de voorbereiding van de opzet van een wetenschappelijk laboratorium in Indonesië ten behoeve van het behoud museumobjecten maar ook voor de Dinas Purbakala (oudheidkundige dienst) werd een begin gemaakt. Gestreefd werd om een Centraal laboratorium van onderzoek van voorwerpen van kunst en wetenschap op te richten eventueel ook gecombineerd met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en het Biologisch-archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen. De realisatie van een dergelijk laboratorium en de eventuele opleiding van specialisten, zal dan op grond van een door deskundigen opgezet programma kunnen worden gevonden in het kader van de DTH, waarbij het uiteraard zal gaan om een bepaling van urgentie t.o.v. andere objecten.

11.3 Conclusie uitvoering overeenkomst

Na de 200ste viering van het voormalig Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, zouden beide delegaties de concepten van hun eerste vijfjaren programma afsluiten. Beide delegaties stelden voor dat het jaar 1977 en 1978 gebruikt werd voor de concepten van een programma voor basis implementatie en planning voor de jaren 1979-1984. Om deze concepten voor een basisprogramma mogelijk te maken zouden de leden van beide delegaties met elkaar in communicatie blijven op ieder geschikt moment, waarbij de principiële culturele overeenstemming tussen beide landen in gedachten werd gehouden. Beide delegaties gaven uitdrukking aan de noodzaak om periodiek bijeenkomsten te houden om werkprogramma's te evalueren en te plannen binnen het framework van de culturele samenwerking. De behoefte van de Nederlandse delegatie is om na de viering van het tweehonderdjarig bestaan nog een keer op informele wijze rond te reizen door Indonesië mogelijk om de Indonesische standpunten over het samenwerkingsprogramma vanuit een breder perspectief te kunnen begrijpen.

Tussentijd richtte de Indonesische regering zich voor culturele ontwikkeling niet uitsluitend op

⁶⁷ Lavalette, P. A. E. R. d. (1978). Brief van Nederlandse Ambassade in Jakart aan Buza betreffende bespreking in Indonesie samenwerking musea. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

⁶⁸ NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1978a). Notulen Samenwerking met Indonesië op het gebied van musea en archieven 17 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

Nederland. Op 1 maart 1978 schreef Sutaarga een brief aan Pieter Pott waarin hij meedeelde dat de Indonesische delegaties kennis delen met ASEAN delegatie in het kader van de besprekingen in de Asean Japan Joint Studygroup voor Asean Coöperation. Hij verzocht wel om beurzen en stageplaatsen in Nederland betreffende specialistische opleiding in de methoden van visuele presentatie en het maken van reproducties (Amir Sutaarga, 1978)⁶⁹.

Hoofdstuk 12: Eerste stadium van het programma gerealiseerd

Geconcludeerd kon worden dat in 1978 het eerste stadium van het programma gerealiseerd was in overeenstemming met een akkoord van beide partijen. Het heeft moeite gekost om voor de ingewikkelde problematiek op de lange duur een acceptabele oplossing te vinden. Visie en uitgangspunten van de respectievelijke regeringen en musea bleken niet altijd met elkaar in overeenstemming te zijn en dit leidde tot oplossingen waarin de balans doorsloeg naar het behalen van westerse doelstellingen. De politieke consequenties van teruggave van objecten waren voor de Nederlandse regering niet duidelijk en diplomatie maakte onderlinge verhoudingen ingewikkeld. Duidelijk werd wel dat Nederland moeite had om haar bestuur over Indonesië los te laten en dat Indonesië worstelde met haar identiteit. In de organisatorische en wetenschappelijke ondersteuning van museum personeel en de categorisering van objecten, wordt de nadruk gelegd wordt op een duurzaam behoud van de etnografische objecten. Het westerse begrip van het museum gericht op 'verzamelen van collecties', 'duurzaam behoud' en 'delen van historisch-wetenschappelijke kennis' verschilt nog van het Indonesische museumbegrip dat Amir Sutaarga verwoorde in zijn boodschap dat musea niet meer beschouwd worden als opslagplaatsen, dat museum personeel niet meer levende antiques zijn. Hij wenste dat het museum een sociaal-cultureel instituut is, als 'de graanschuur' voor tradities van de lokale bevolking, die poogt een bijdrage te leveren aan de creatie van een nieuwe Indonesische wereld van harmonie en geluk in overeenstemming met de pancasila en de gotong-royong gedachte. Na de afspraken van de Joint Recommendations blijkt in de loop van de geschiedenis de ideologieën van Pott, Sutaarga, Hotke en Mantra slechts in beperkte gerealiseerd. De ontwikkelingen in Indonesië bleven in de eerste plaats de verantwoordelijkheid van regeringsfunctionarissen, elites en internationale experts. Het Directoraat van Musea (Direktorat Permuseuman) was van 1975 tot 1999 de belangrijkste overheidsinstantie die verantwoordelijk was voor het toezicht op de ontwikkeling van musea, zowel openbare als particuliere. Vanaf 2001 kwam daar enige verandering in met de oprichting van het directoraat-generaal Geschiedenis en Archeologie op bij het Departement Cultuur en Toerisme. Het directoraat bood technische assistentie aan musea door middel van trainingsprogramma's voor museum personeel, vaak in samenwerking

⁶⁹ Amir Sutaarga, M. (1978). Brief aan Pieter Pott 1 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

met museumprofessionals uit Europa, de Verenigde Staten, Australië en Japan. Het produceerde ook instructiehandboeken over het uitvoeren van museumtaken op basis van internationaal erkende, professionele museumpraktijken en normen, opgesteld door instanties zoals de International Council of Museums waarvan het directoraat sinds 1970 lid was (Kreps, 2008)⁷⁰. Ondanks deze programmatische inspanningen en de vele middelen die de afgelopen decennia in de ontwikkeling van musea in Indonesië zijn gestoken, blijven de meeste museummedewerkers (vooral degenen die in musea buiten grootstedelijke gebieden werken) slecht opgeleid en worden collecties slecht verzorgd en slecht beheerd. Cristina Kreps, antropoloog en hoogleraar erfgoed en museumstudies, wijt dit mede aan het top-down beleid met door experts en buitenstaanders gestuurde benaderingen van museumontwikkeling en -training. Het kan ook worden gezien als het resultaat van de directe overdracht van Westerse museummodellen, technologieën en praktijken die zijn ontwikkeld in culturele en sociaaleconomische contexten die dramatisch verschillen van die waarin de meeste Indonesische musea bestaan. De trainingen kwamen niet overeen met het voorbereidingsniveau van Indonesische museummedewerkers, die in door de overheid gefinancierde of particuliere musea werken, met weinig of geen professionele museumopleiding (Kreps 1994)⁷¹. Bovendien hebben Indonesische musea, net als musea elders, vaak onvoldoende financiering en werken ze met beperkte materiële middelen. Regelmatige toegang tot museummaterialen en -apparatuur van professionele kwaliteit is ook een probleem, vooral voor musea in afgelegen gebieden.

⁷⁰ Kreps, C. F. (2008). Appropriate museology in theory and practice. In (Vol. 23, No. 1, March 2008, 23-41): *Museum Management and Curatorship*.p25

⁷¹ Kreps, C. F. (1994). *On becoming museum-minded: A study of museum development and the politics of culture in Indonesia*, PhD diss., University of Oregon.

Literatuurlijst

Ongepubliceerde archiefstukken

- Amir Sutaarga, M. (1978). Brief aan Pieter Pott 1 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Bowen, J. R. (1986). On the Political Construction of Tradition: Gotong Royong in Indonesia. *The Journal of Asian Studies*, 45(3), 545-561. <https://doi.org/10.2307/2056530>
- Commissie Joint Recommendations. (1975). Kort verslag van de missie van deskundigen naar Indonesië 10-22 november 1975. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Commissie Joint Recommendations. (1975). Belangrijkste punten Joint Recommendations opgesteld door de Nederlands en Indonesische team van experts betreffende culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Departement of Education and Culture, D. g. f. c., Directorate of Museums. (1999). *Directory of museums in Indonesia*. Museums Development Project
- Doorn, M. H. W. v. (1977). Brief van de Minister CRM aan de Minister van Financiën met verzoek goedkeuring uitvoering gezamenlijke aanbevelingen delegaties. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Eckhart, C. G. (1975). Verslag aan de Directeur-Generaal voor Culturele Zaken en aan het Hoofd van de Centrale Internationale betrekkingen betreffende de vergadering van de Nederlandse Commissie van Advies voor de Tenuitvoerlegging van de Culturele overeenkomst met Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Hart, J. J. P. t. (1973). Verslag van een orientatiereis van het Koninklijk Instituut van de Tropen. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hart, J. J. P. t. (1974). Brief van het Koninklijk Instituut van de Tropen aan Prof Pott. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R. (1969). Nota inzake teruggave culturele voorwerpen. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Hotke, M. R. (1975). Speech Joint Recommendations 1975. In. Leiden: Archief Volkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Hotke, M. R. (1977a). Begroetingsrede Hotke juni 1977 bezoek Indonesische delegatie. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

- Hotke, M. R. (1977b). Brief met uitnodiging Indonesische delegatie voor bezoek Nederland. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R. (1978a). Brief Hotke gericht aan de ambassadeur van Nederland in Indonesie van den Broek 7 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R. (1978b). Conceptrede van Hotke ter voorbereiding van zijn bezoek aan Indonesie mbt viering 200 jarig bestaan Bataviaasch genootschap 6 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R., & Mantra, P. D. I. B. (1977). Verslag van het werkprogramma gehouden door beide delegaties (Indonesische en Nederlandse) in vervolg op de eerste bijeenkomst betreffende de culturele samenwerking in het veld van musea en archieven inclusief de transfer van objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Hotke, M. R., & Mantra, P. D. I. B. (1978). rapport van de discussion gevoerd door het committee van experts van Indonesie en Nederland betreffende een concept voor een vijfjarig plan die gaat over de culturele samenwerking op het gebied van Museums en Archieven 21 en 22 april. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- IndonesischeDelegatieJointRecommendations. (1975). Statement van de Indonesische Delegatie betreffende de teruggave van Indonesische culurele objecten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Jalink, M. P. W. (1974a). Codebericht betreffende teruggave historische objecten. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Jalink, M. P. W. (1974b). Confidentieel stuk betreffende centrale overheidsarchieven en musea in Indonesië. In. Leiden: Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Jalink, M. P. W. (1974c). Confidentiële code bericht gericht aan het Ministerie van Buitenlandse zaken betreffende het feit dat de centrale overheidsarchieven en musea aanzienlijk waren verbeterd in Indonesië. In. Den Haag: Nationaal Archief.
- Jong, D. J. J. P. d., & Gendt, D. G. J. v. (1974). Concept-nota Ministerraad betreffende teruggave culturele en historische voorwerpen. In. Den Haag: Natinaal Archief Archiefbloknr. XII Inv.nr.2813.
- KITLV. (1975). Jaarverslag. In. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden.
- KoninklijkInstituutTropen. (1973). Samenwerkingprogramma met musea in Indonesie. In J. J. P. t. Hart (Ed.). Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- KoninklijkInstituutTropen. (1975). Vervolgactie KIT samenwerking museumprojecten met Indonesie. In. Leiden: Archief Volkenkundigmuseum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

- Lavalette, P. A. E. R. d. (1978). Brief van Nederlandse Ambassade in Jakart aan Buza betreffende bespreking in Indonesie samenwerking musea. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Linden, M. P. W. A. G. C. v. (1970). *Beknopt overzicht van de Nederlands-Indonesische betrekkingen van 1963 tot heden*. Den Haag: Nationaal Archief
- Mantra, P. D. I. B. (1975). Speech Mantra binnen het kader van de Culturele Overeenstemming. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.
- Maulida, I. D. (2019). Strategie voor het behoud van de verzameling oude manuscripten in de bibliotheek en archieven van Grhatama Pustaka, speciale regio van Yogyakarta. In. Malang: Universiteit Brawijaya.
- Milner, G. B. (1978). *Natural symbols in South East Asia*. School of Oriental and African Studies, University of London.
- Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1977a). Notitie betreffende de bespreking knelpunten in verband met bezoek Indonesische delegatie. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1977b). Notitie dat aantal voorwerpen van Indonesische kunstnijverheid aanwezig moeten blijven om visuele documentatie mogelijk te maken, zodat de museale collecties in beide landen educatief bruikbaar blijven. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1977c). Notitie van de Nederlandse delegatie betreffende de bespreking 10 juni 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1977d). Notitie van de Nederlandse delegatie betreffende de bespreking 16 mei 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1977e). Notitie van de Nederlandse delegatie betreffende de bespreking 18 april 1977 in het Rijksmuseum van Volkenkunde te Leiden. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1977f). Notulen delegatie samenwerking Indonesie 9 november. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.
- Nederlandse Delegatie Joint Recommendations. (1978a). Notulen Samenwerking met Indonesië op het gebied van musea en archieven 17 maart. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

NederlandseDelegatieJointRecommendations. (1978b). Overdracht van alle afgesproken objecten aan Indonesië 16 februari. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

NRC-archief. (1976). Scheepvaartmuseum gaat negen maanden dicht. *NRC Handelsblad*.

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000025418:mpeg21:a0031>

Osset, D. R. G. D. (1977). Brief CRM ter voorbereiding bezoek Indonesische delegatie in Nederland betreffende Resolutie UNESCO nr.3428 over teruggave van kunstschaten. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

Overlegorgaan-IndonesischeMuseum. (1973). Bijeenkomst overlegorgaan van de Indonesische musea in het bijzonder voor de regio Yogyakarta. In. Leiden: Archief Volkenkundig Museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

Pott, P. H. (1974). Vertrouwelijk nota inzake cultuurobjecten (niet archieven) in Nederlands Openbaar bezit. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 021.

Pott, P. H. (1975). Brief van Pott aan de Nieuwe Revue. In. Leiden: Archief Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

Suryakenchana, O. (2006). *Ritueel, erfgoed en kracht in hedendaags Java* Nationale Universiteit van Singapore]. Singapore.

Teeuw, A. (1975). Brief KITLV aan Ministeries BZ, CRM, Wotro, Nuffic, Imwoo betreffende aanstelling stuurgroep Culturele Samenwerking Indonesische Studies. In. Den Haag: Nationaal Archief.

VolkenkundigMuseum. (1975). Overdracht collectie van circa 380 voorwerpen uit het vnl. Nieuw-Guinea aan Indonesië. In. Leiden: Volkenkundig museum Archief NL-LdnRMV A17 Omslagnr 022.

Waarheid, D. (1975). Hevige ruzies over culturele akkoorden met Suharto-regiem. *6 februari 1975*.

Wackwitz, M. C. J. (1974). Geheime brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan Ministerie van CRM betreffende teruggave voorwerpen van culturele en historische waarde. In. Den Haag: Nationaal Archief.

Gepubliceerd materiaal

Beurden, J. M. v. (2016). *Treasures in Trusted Hand Negotiating the future of colonial cultural objects*. Sidestonepress.

Bhatti, S. (2016). *Translating Museums: A Counterhistory of South Asian Museology*. Routledge Taylor & Francis.

Dijk, T. v. (2000). *Gouden eiland in de Bandazee: Socio-kosmische ideeën op Marsela, Maluku Tenggara, Indonesië*.

- DSP-groep. (2011). De maatschappelijke betekenis van musea. In. Amsterdam: Nederlandse Museumvereniging.
- Ellen, R. (1986). Microcosm, Macrocosm and the Nuaulu house: Concerning the reductionist fallacy as applied to metaphorical levels. <http://www.kitlv-journals.nl>
- Ellen, R. (2012). Nuaulu Religious Practices: The frequency and reproduction of rituals in a Moluccan society. In (Vol. 283). Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.
- Fox, J. J. (2006). *Inside Austronesian Houses: Perspectives on domestic designs for living*. Anu E Press The Australian National University. <http://epress.anu.edu.au>
- Geismar, H. (2013). *Treasured Possessions Indigenous Interventions into Cultural and Intellectual Property*. Duke University Press.
- Hooykaas, J. (1956). The rainbow in ancient Indonesian religion. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 112, 3, 291-322.
- Kreps, C. (2005). *Inheemse curatie als immaterieel cultureel Erfgoed: gedachten over de relevantie vande UNESCO-conventie van 2003* Fellowship-programma Smithsonian Centrum
- Kreps, C. F. (2008). Appropriate museology in theory and practice. In (Vol. 23, No. 1, March 2008, 23 p 41): *Museum Management and Curatorship*.
- Kreps, C. F. (2015). Appropriate museology and the "new museum ethics". In. *Nordisk Museologi 2015* • 2, s. 4–16.
- Laarse, R. v. d. (2011). *De Terugkeer van het Eigene*.
<https://www.researchgate.net/publication/254914624>
- Laura Peers, A. K. B. (2003). *Museums and Sourcecommunities*. Routledge.
- Losche, D. (2006). The Fate of the Senses in Ethnographic Modernity: The Margaret Mead Hall of Pacific Peoples at the American Museum of Natural History In *Sensible objects : colonialism, museums, and material culture* (English ed., pp. 231-232). Berg.
- Peers, L. (2023). Peers Lang verloren gewaande familieleden vinden (de afwezige aanwezig maken): over de mogelijkheden van Noord-Amerikaanse etnografische collecties in Ierland.
<https://www.academia.edu/29852314/>
- Pirngadie, J. E. J. e. M. (1912). *De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië* (Vol. 1). Mouton&Co. <https://ia903009.us.archive.org/32/items/deinlandschekuns01jasp/>